

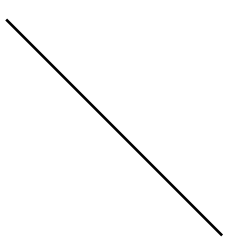
OSOBNIA SJEĆANJA

NA RATOVE I DRUGE OBLIKE
POLITIČKOG NASILJA

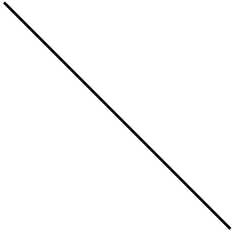
OSOBNJA SJEĆANJA NA RATOVE
I DRUGE OBLIKE POLITIČKOG NASILJA

ZAGREB, 2014.

OSOBN SJEĆANJA

NA RATOVE I DRUGE OBLIKE
POLITIČKOG NASILJA

IZDAVAČ

Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću

ZA IZDAVAČA

Vesna Teršelič

DIZAJN

BESTIAS

TISAK

BESTIAS

NAKLADA

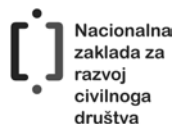
200

DOPUŠTENO JE PRENOŠENJE TEKSTOVA UZ NAVOĐENJE IZVORA.

Zagreb, 2014.

ISBN: 978-953-7872-13-7

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 895907

Tiskanje ove publikacije omogućeno je financijskom podrškom Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost autora i nužno ne izražava stajalište Nacionalne zaklade.

SADRŽAJ

007 Društveno pamćenje i osobna sjećanja

Vesna Teršelič

013 Osobna sjećanja na ratove i druge
oblike političkog nasilja od 1941.
godine do danas

Maja Dubljević

027 Transkript konferencije "Osobna
sjećanja na ratove i druge oblike
političkog nasilja od 1941. godine do
danas", Zagreb, rujan 2013.

045 Studija slučaja „Španovica / Novo selo /
Španovica: Znalo se? Nije se znalo?"

Vesna Kesić

121 Studija slučaja „Stara Gradiška kao
paradigma hrvatske povijesti 20.
stoljeća"

Marko Smokvina

Društveno
pamćenje
i osobna sjećanja

Vesna Teršelič

O snimanju osobnih sjećanja sanjali smo i prije osnivanja Documente kad smo se pitali kako produbiti i intenzivirati društveni dijalog o nasilnoj prošlosti na prvom mjestu kako bismo sačuvali osobna sjećanja. Prvi smo upitnik za polustrukturirane intervjue pripremili 2002. godine.⁰¹ Najvažnija je svrha bila i ostala sačuvati jedinstvene neponovljive priče naših suvremenika za nas i neke druge generacije. Smatram da u stvaranju društvenog pamćenja ništa ne može zamijeniti ljudsko svjedočanstvo i nadam se da će zbirka intervjua i sačuvana sjećanja pomoći i u promociji višeglasja kontra jednogumlja, promociji multiperspektivnosti u interpretaciji povijesti kontra kanoniziranju samo jedne dominantne interpretacije te promociji višeslojnosti povijesnih zbivanja kontra ratovanja oko pojednostavljenih crno bijelih interpretacija, a uz povoljniju društvenu klimu možda i afirmiranju višestrukih identiteta.

Nadam se da će riječi naših suvremenika i suvremenica pridonijeti i afirmiranju prava na istinu, pravični sudski postupak, obeštećenje i garanciju neponavljanja zločina. Što smo učinili, a što smo propustili učiniti u procesu suočavanja s nasilnim nasljeđem Drugog svjetskog rata, jugoslaven-skog socijalizma i Domovinskog rata? Pitam se koji je doprinos Hrvatske, a koji je doprinos Europske unije?

Još uvijek smo društvo opterećeno ratnim nasiljem i napetostima poput onih vidljivih u eskalaciji nasilja u vrijeme postavljanja ploča na ćirilici i latinici u Vukovaru, u zemlji u kojoj na Golom otoku pasu ovce jer nema Spomen doma, u zemlji u kojoj je obnovljen tek neznatan broj u devedesetima srušenih antifašističkih spomenika. Koliko vodimo računa o obiteljima i porodicama nestalih? Kad ćemo priznati prava svih civilnih žrtava rata? Kad ćemo početi raditi na stvaranju uključive kulture pamćenja i kao društvo iskazati pijetet prema svim žrtvama. Kad će vladine institucije smoći snage za postavljanje spomen-obilježja za sve žrtve bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost?

Svrha predstavljanja dijela već snimljenih intervjua javnosti je i zajedničko promišljanje o mogućnostima i prilikama za učenje vezanim uz ovu zbirku jer je ključno pitanje za mene kako motivirati ljude na gledanje, kroz javne rasprave, kroz razmjenu, kazališne projekte, umjetničke intervencije...

01 Prvi upitnik trostruko kraći od sadašnjeg, nastao je u suradnji kolegica iz Centra za mirovne studije, Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek i Instituta za etnologiju i folkloristiku i usredotočio se na rat devedesetih. Testirali smo ga u snimanjima audio, a kasnije i video intervjua u Pakracu i Lipiku od 2006. do 2009. godine, objavljenim u publikaciji „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“, Maja Dubljević (ur.), ISBN: 978-953-95433-6-3, 2010.

Iz osobnih sjećanja izranja slika nasilnih desetljeća, a mogu pomoći i svima nama, a nadam se i mladima u zauzimanju stava prema nasilju iz prošlosti, prema holokaustu i genocidu nad Židovima, Srbima i Romima kao i Hrvatima i drugim antifašistima ubijenim u Drugom svjetskom ratu i prema poslijeratnim likvidacijama i političkom nasilju u vrijeme jugoslavenskog socijalizma te zločinima počinjenim u vrijeme nakon proglašenja Republike Hrvatske u ratovima devedesetih, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Uz pomoć svjedočanstava preživjelih možda će i nove generacije bolje razumjeti načine na koji su u našim životima povezana tri vala nasilja. A za nas koji nosimo rane koje se već prenose sa starijih na mlađe generacije možda mogu biti podrška u procesu iscjeljenja i izgradnje povjerenja.

Svjesna sam da nije dovoljno objaviti snimljene intervjue, puno je prepreka na putu između naših nemotiviranih i nezainteresiranih susjeda i gledanja bar jednog intervjua iz ove zbirke, kako uključiti snimljene intervjue u javni dijalog? Važno je snimanje novih intervjua, publiciranje intervjua u različitim formatima (u tiskanom obliku, u filmovima...), uključivanje snimljenih intervjua u izložbe kroz rad kustosa, lokaliziranje pamćenja kroz uključivanje snimljenih intervjua u obrazovni proces pa je zato interakcija u prikazivanju i korištenju snimljenih intervjua više nego dobrodošla.

Od objave prvog dijela zbirke u rujnu 2013. postupno objavljujemo sve više intervjua pa su nam dragocjeni svi prijedlozi. Ključno je pitanje kako motivirati ljude na gledanje, kroz razmjenu, kazališne projekte, umjetničke intervencije, javne rasprave.

Na počecima snimanja osobnih sjećanja prije više od stotinjak godina u SAD-u svrha je bila popunjavanje praznina u dokaznim materijalima. U vrijeme velike recesije u tridesetim godinama prošlog stoljeća kroz snimanje osobnih sjećanja nastojalo se saznati više o iskustvima običnih ljudi, no tada su nakon izrade transkripata snimke uništene. Uslijedilo je razdoblje u kojem se zbirkama nastojalo korigirati povijesne zapise.⁰² Končno, u tijeku posljednja dva desetljeća, sve je više suradničkih programa između organizacija za ljudska prava, muzeja i sveučilišta usmjerenih na čuvanje sjećanje grupa slabije vidljivih ili nevidljivih u javnosti među kojima želim spomenuti samo neke poput Shoah zbirke koja se čuva u USC Shoah Foundation koja je poznata i kao Spielbergova zbirka u kojoj je više od 52.000 video intervjua s preživjelim.⁰³ U Njemačkoj je jedna od većih zbirki web arhiv o prisilnom radu "Forced Labor 1939-1945".⁰⁴

02 Vidi primjerice Lawrence W. Levine: „Black Culture and Black Consciousness“

03 University of Southern California, Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/>

04 EVZ, Freie Universität Berlin, Deutsche Geschichte Museum, <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/>

Zanimljiva je i međunarodna zbirka intervjua sa sudionicima antifašističkog otpora.⁰⁵ Nedavno je promovirana vrijedna zbirka osobnih sjećanja o Sjevernoj Irskoj.⁰⁶

011

Društveno
pamćenje
i osobna
sjećanja

Za afirmiranje zbirke potrebne su i vaše ideje. Samo skupa ćemo moći napraviti više za uključivanje osobnih glasova u glavnu struju interpretacija prošlih zbivanja. Vjerujem da skupa možemo utjecati na bolje razumijevanje prošlog i sadašnjeg nasilja i suprotstaviti se netrpeljivosti prema svima s druge strane društvenih, ratnih i političkih podjela.

U ovoj knjizi donosimo transkript nekoliko izlaganja sa konferencije koju je Documenta organizirala u Zagrebu u rujnu 2013. godine s ciljem predstavljanja višegodišnjeg snimanja i objave intervjua na web stranici www.osobnasjecanja.hr. Uz komentare i pitanja nekih od sudionika konferencije, u knjizi možete pročitati uvodni tekst koji je na konferenciji izložila urednica kolekcije Maja Dubljević, te transkript izlaganja Vesne Jakumetović iz Vukovara, Ane Raffai iz Zagreba, te Đorđa Gunjevića iz Pakraca.

Predstavljamo vam i dvije studije slučaja u kojima su korišteni snimljeni intervjui - studiju slučaja publicistkinje i istraživačice, Vesne Kesić „*Španovica / Novo selo / Španovica: Znalo se? Nije se znalo?*“ te studiju slučaja povjesničara Marka Smokvine „*Stara Gradiška kao paradigma hrvatske povijesti 20. stoljeća*“.

Literatura:

Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima. 2010. Ur. Dubljević, Maja. Documenta. Zagreb.

Levine, Lawrence W. 1978. Black Culture and Black Consciousness: Afro-American Folk Thought from Slavery to Freedom. Oxford University Press. Oxford.

University of Southern California, Shoah Foundation, <https://sfi.usc.edu/>

EVZ, Freie Universität Berlin, Deutsche Geschichte Museum, <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/>

European Resistance Archive, <http://www.resistance-archive.org/>

Ulster University, INCORE, Accounts of the Conflict: <http://accounts.ulster.ac.uk/repo/index.php>

⁰⁵ European Resistance Archive, <http://www.resistance-archive.org/>

⁰⁶ Ulster University, INCORE, Accounts of the Conflict: <http://accounts.ulster.ac.uk/repo/index.php>

Osobna sjećanja
na ratove i druge
oblike političkog nasilja
od 1941. godine do danas

Maja Dubljević

Projekt *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas*⁰⁷ u okviru kojeg je nastala zbirka od 450 video intervjua, usmjeren je na društvenu funkciju povijesti kroz nekoliko bitnih elemenata.

Osobna sjećanja
na ratove i druge
oblike političkog
nasilja od 1941.
godine do danas

Prvi se zasniva na činjenici da je projekt realizirala *Documenta* – organizacija koja se bavi ljudskim pravima, osnovana kako bi poticala proces suočavanja s prošlošću na individualnoj i široj društvenoj razini. Pokret za zaštitu i promociju ljudskih prava nedvosmisleno je prihvatio koncept suočavanja s prošlošću kao jednu od osnovnih ideja na kojima se zasniva izgradnja demokratskih temelja neke društvene zajednice te je projekt prikupljanja osobnih sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja koncipiran na način da tome doprinese. Apolitična objektivnost nije bila ambicija ovog projekta koji obuhvaća razdoblje ne toliko dugo po svom trajanju, koliko bremenito temeljitim obratima i turbulencijama. U prikupljanju i oblikovanju materijala osobita pažnja je posvećena tome da ideja o vrijednosti zaštite ljudskih prava pojedinca (bez obzira u kojem kontekstu i od koga su ta prava bila ugrožena) bude prezentirana.

Društvenu funkciju povijesti temeljimo na razumijevanju prošlosti koja se direktno ili indirektno reflektira na sadašnjost, a potencijalno i na budućnost. Spremnost na kritički odnos prema prošlosti jedan je od temelja razumijevanja društvenih fenomena prisutnih u sadašnjosti. Ključni razlog prepoznavanja društvene potrebe poticanja procesa suočavanja s prošlošću pronašli smo u iskustvu prešućivanja i falsificiranja ratnih zločina i drugih oblika političkog nasilja od 1941. koje je utjecalo na noviju prošlost naroda na ovim prostorima. Prikupljanjem osobnih sjećanja nastojali smo istražiti suštinu i dublje razloge koji su bili podloga za ratne sukobe do kojih je došlo 90-ih na većem dijelu prostora bivše Jugoslavije. Pritom naš interes nije bio usmjeren na sjećanja ljudi koji su se nalazili na društvenim pozicijama s kojih su bili u mogućnosti kreirati politička i društvena zbivanja, već na ljude koji su više ili manje bili pasivni sudionici povijesnih zbivanja. Fokus je pomaknut s kreatora čije instrukcije su bile, često skriveni, pokretači određenih povijesnih događaja, te su subjekti povijesnih zbivanja postali ljudi koji najčešće figuriraju kao tzv. pasivna većina, čiji glas obično biva zanemaren.

Snimljena su sjećanja kazivača i kazivačica koji pripadaju različitim društvenim skupinama, potječu iz različitih krajeva Hrvatske, a neki od njih

⁰⁷ U okviru suradnje sa Sveučilištima Erasmus i Twente te ustanovom DANS i Noterik uz podršku programa MATRA Ministarstva vanjskih poslova Nizozemske i Europske unije snimili smo veći dio naše zbirke.

svjetonazorski se nalaze na dijametralno suprotnim pozicijama. Povijest koja se ovom kolekcijom prezentira nije povijest namijenjena društvenim elitama, niti težimo da bude dio državotvorne povijesti. Ona ne zagovara ni jednu ideologiju. Umjesto toga, naš je cilj navesti na preispitivanje prošlosti sve one koji su svjesni ili su barem na tragu razmišljanja o značaju koji razumijevanje prošlih događaja ima za usvajanje demokratskih vrijednosti u nekoj društvenoj zajednici. Osnovne hipoteze od kojih se pri ovakvom razumijevanju polazi zasnivaju se na vrlo jednostavnim humanističkim principima: ne dozvoliti nepravdama i zločinima da potonu u zaborav, ne nalaziti im kontekstualna opravdanja, ne podređivati pisanje i mišljenje nacionalnim i političkim interesima, dati glas žrtvama historije, ne dozvoliti da povijest pišu pobjednici.⁰⁸

U prikupljanju osobnih sjećanja nekoliko činjenica koje se vezuju uz proces suočavanja s prošlošću još jednom su dobile svoju potvrdu. Vrlo brzo prisiljeni smo bili suočiti se s nelagodom i otporom na koji proces suočavanja s prošlošću nailazi na širem društvenom planu, unutar velikog dijela znanstvene zajednice te na individualnoj razini. Ratni zločini, likvidacije političkih protivnika, povrede osnovnih ljudskih prava i sloboda, konfiskacija i nacionalizacija imovine, različiti oblici diskriminacije, delikt mišljenja, zloupotreba moći dio su nacionalne povijesti Hrvatske. U političkoj i kulturnoj memoriji ta je povijest bila prerađivana, selektivno interpretirana, ideologizirana i instrumentalizirana, a sve u svrhu zaštite političkih interesa određenih društvenih grupa koje su se nalazile na vlasti. Stoga, unatoč tome što se u proces suočavanja s prošlošću uključuju najrazličitije društvene skupine; pravnici, sociolozi, povjesničari, predstavnici medija, predstavnici crkve, jedna društvena grupa u njemu zauzima osobito mjesto - tzv. političke elite. Izostanak političke volje relevantnih političkih aktera u određenom vremenu i prostoru ima pogubno djelovanje na proces suočavanja s prošlošću. Drugim riječima, veliki dio odgovornost hoće li neka zemlja krenuti putem potiskivanja autoritarne prošlosti (pri čemu će već na prvim ispitima uspostave pravne države pasti), ili će aktivirati potrebne društvene resurse (i prihvatiti sve rizike društvene nelagode koju otvaranje bolnih tema izaziva) te se sa dostatnom ozbiljnošću upustiti u sustavnu i dosljednu izgradnju mehanizama demokratske države, leži na nositeljima političke moći.

Osobito je to mukotrpan proces u društvima koja u svojoj tradiciji imaju duža razdoblja autoritarne prošlosti te su članovi takvih društava tijekom jedne ili više generacija, aktivno ili pasivno podržavali određeni sustav.

08 Vladimir Petrović, *Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti*, Hereticus, 1-2/2009, Beograd.

Preuzimanje odgovornosti za svoju poziciju unutar društva u kojem je dolazilo do kršenja ljudskih prava, a time i do nanošenja štete drugim članovima zajednice, bilo iz pozicije pasivnog promatrača, bilo da je riječ o vinovnicima stanovitih događaja, izaziva otpor. Provedba lustracije je značajan element u procesu suočavanja s prošlošću i jedan od bitnih preduvjeta postavljanja zdravih društvenih temelja. U slučaju Hrvatske lustracija nije provedena ni na jednoj razini, što je jedan od pokazatelja odnosa koji predstavnici vlasti imaju prema procesu suočavanja s prošlošću. Određeni društveni segmenti koji štiteći svoje partikularne interese pružaju otpor i dalje ostaju nevidljivi te se javnosti prepušta da stvara svoje dojmove i zaključke na temelju nejasnih informacija iz neke vrste podzemnih tokova povijesne zbilje. Strukturiranje društvenih odnosa u kojima će zaštita prava pojedinca biti osnovni postulat društvenog funkcioniranja zahtijeva određenu društvenu kapacitiranost, koju u kontekstu suočavanja s prošlošću možemo nazvati kulturom sjećanja, a za koju se može pretpostaviti da u društvima s ne tako davnom autoritarnom prošlošću ne postoji ili postoji u nedovoljnoj mjeri. Nasljeđe Drugog svjetskog rata, Rezolucije informbiroa i Golog otoka, društvenog i političkog pokreta '71. u Hrvatskoj, do ne tako davnih ratnih sukoba 90-ih tijekom kojih je ubijeno više od stotinu tisuća ljudi, a još uvijek se traga za desecima tisuća, i dalje se sustavno potiskuje i gura na margine društvenog interesa. A interes, ukoliko se i javi, vrlo često poprima oblike apologetike određenih povijesnih ličnosti ili događaja.

Tako svjedočimo upornim pokušajima instrumentalizacije ljudskog sjećanja, kako na razini osobnih sjećanja tako i kroz kolektivnu memoriju. U duboko traumatiziranim društvima, u kojima zaštita ljudskih prava još uvijek nije prepoznata i priznata kao temeljna vrijednost, potiskivanje i manipulacija sjećanjima potencijalno ima dalekosežne negativne posljedice. Društvo nastavlja živjeti noseći i dalje u sebi skrivena žarišta, neuralgične točke, koje se u određenoj konstelaciji uvijek iznova mogu aktivirati.

Proces suočavanja s prošlošću nužno se odvija na više razina istovremeno. *Conditio sine qua non* za njegovu provedbu je stvaranje zakonskih preduvjeta za procesuiranje zločina koji su se u okviru autoritarne prošlosti dogodili te osiguranje standardizirane primjene ustanovljenih zakona. Ne samo da su takvi postupci činjenično teški i pravno kompleksni, već su i izrazito politički osjetljivi, no jedino je na taj način moguće individualizirati kaznenu odgovornost za počinjene zločine. Na taj način daje se temeljni doprinos otkrivanju istine o ratnim događajima i drugim oblicima političkog nasilja i postiže pravda za žrtve.

Objektivno i na znanstvenim metodama utemeljeno dokumentiranje ljudskih gubitaka koje će dovesti do poimeničnog popisa poginulih i nestalih te prikladnih komemorativnih praksi nužan je preduvjet smanjivanja prostora u kojem će biti moguće manipulirati brojem žrtava (što je inače redovita praksa koja se javlja nakon sukoba i ratova).

Što se pak povijesne struke tiče, nije lako oteti se dojmu da među većinom njezinih predstavnika sintagma suočavanje s prošlošću ima poglavito neznanstveni karakter te predstavlja opstrukciju znanstvenog pristupa izučavanja povijesti. Apolitičnim akademizmom brani se ugled struke, a nespremnost historičara da usvoje i konceptualiziraju suočavanje s prošlošću rezultira daljnjim produbljivanjem jaza između historičara i društva. Društveni angažman koji prepoznamo kao dodanu vrijednost koju suočavanje s prošlošću implicira, u srazu s povijesnom znanošću dosad se pokazivao kao kardinalni nedostatak. Pristup koji suočavanje s prošlošću zahtjeva, a pritom se posebice misli na imanentno vrijednosno određenje koje suočavanje s prošlošću u sebi nosi, kao što je negativno vrijednosno određenje prema kršenjima ljudskih prava, navodno sputava znanstvenu slobodu i instrumentalizira povijest.⁰⁹

Čuvena Ciceronova izreka povijest je učiteljica života danas se nalazi u ropotarnici povijesti i nakon što se usput spomene djeci u petom razredu osnovne škole, na nju se zaboravi kao na još jedan nepotrebn i nezanimljivi arhaizam. Ideja koju izreka u sebi sadrži, da je proučavanje prošlosti dobra lekcija za budućnost, postala je deplasirana na široj društvenoj razini, u okviru povjesničarske struke te u sklopu obrazovnog sustava. Osobito je obrazovanje o kontroverznom i osjetljivim pitanjima vezanim uz povijest iznimno važno za razvoj kritičkog mišljenja te ne smije biti sporadično i ovisno o volji pojedinaca unutar obrazovnog sustava, već treba biti standardizirani dio nastave povijesti. Proces suočavanja s prošlošću nekog društva podrazumijeva pružanje multiperspektivnog prikaza povijesnih ličnosti i povijesnih događaja i nužan je preduvjet dubljeg razumijevanja određenih povijesnih razdoblja u kojima su se događali ratni sukobi i političko nasilje.

Ako izađemo iz prostora šire društvene zajednice i otpora procesu suočavanja s prošlošću koji se očituje na strukturalnoj razini koja svoj društveni utjecaj vrši s predumišljajem, naći ćemo se u prostoru osobne, intimne nelagode i straha. Sintagma "proces suočavanja s prošlošću" redovito se odnosi na proradu nasljeđa nasilne i više ili manje bolne prošlosti, zločina

09 Vladimir Petrović, *Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti*, Hereticus, 1-2/2009, Beograd.

i kršenja ljudskih prava te je otpor koji ljudi imaju prema njemu gotovo pa razumljiv. Opiranje aktiviranju potisnutih strahova i nelagode vezane uz proživljeno nasilje i/ili nepravdu sastavni je dio obrambenih mehanizama kojima se ljudi u naporu za samoodržanjem služe. Stoga, baviti se procesom suočavanja s prošlošću i u okviru tog djelovanja poticati ljude da se odreknu stanovite samozaštite, ma koliko ona varljiva bila, zahtjeva veliku odgovornost od onih koji rade na procesu suočavanja s prošlošću.

Nadalje, susrećemo se i s fenomenom samog ljudskog pamćenja. Iako je prema suvremenom razumijevanju upravo "zaboravljanje" kreativna refleksija sjećanja koja se kombinira pod utjecajima različitih faktora, kako društveno-političke prirode tako i u zavisnosti od individualnih kapaciteta pojedinaca i pojedinki, selektivnost ljudskog sjećanja jedan je temelja otpora koji se prema metodi usmene povijesti javlja unutar znanstvene zajednice.¹⁰ Zato treba naglasiti da metoda usmene povijesti prenosi osobni doživljaj pojedinca i atmosferu koja je vladala u nekoj društvenoj zajednici u određenom razdoblju. Kroz osobna sjećanja počinjemo bolje razumijevati vjerovanja i zablude koje su djelovale pri formiranju identiteta kod ljudi i utjecale na njihove postupke u određenim situacijama. Danas je već gotovo izvjesno da bavljenje poviješću zahtjeva multidisciplinarni pristup te da poštivanje tradicionalnih istraživačkih standarda priznatih u historiografiji nije dostatno kako bismo došli do dubljih i sveobuhvatnih spoznaja o određenim povijesnim razdobljima. Valjanost nekih od tradicionalnih i općeprihvaćenih povijesnih izvora također se na mnoge načine može dovesti u pitanje. Pisma suvremenika, dnevnički zapisi, razna izvješća, novinski članci i ostali medijski izvori nesumnjivo su nastali djelovanjem individua, a ni historičari koji se oslanjaju na njih kroz selekciju i prezentaciju nisu imuni na "osobno", projekcije vlastitih iskustava i imaginacije u većoj ili manjoj mjeri se reflektiraju na proučavanje građe.¹¹ U kontekstu toga smatramo da će doprinos koji metoda usmene povijesti može pružiti, tek biti prepoznat.

O kolekciji

Pri koncipiranju kolekcije osnovna ideja je bila prikazati poveznicu između događaja iz Drugog svjetskog rata, poslijeratnih egzekucija, razdoblja Jugoslavije te ratova koji su se na ovim prostorima dogodili 90-ih. Naša orijentacija se pritom temeljila na iskustvima koja smo imali tijekom provedbe projekta "Sjećanja na rat na području Pakraca, Lipika i okolnih mjesta" od 2006. do 2008. godine kada se veliki dio kazivača i kazivačica vrlo

¹⁰ Vesna Kesić, Španovica/Novo Selo/Španovica: Znalo se - nije se znalo?, Documenta, 2013., Zagreb.

¹¹ Paul Thompson, *The Voice of the Past*, Oxford University Press, 2000, Oxford, New York.

često eksplicitno ili implicitno referirao na događaje iz Drugog svjetskog rata. Zaključili smo da ta činjenica ima dublje značenje za razumijevanje formiranja kolektivnih identiteta temeljenih na etničkoj pripadnosti te da obuhvaćanje razdoblja od početka Drugog svjetskog rata do danas može doprinijeti ozbiljnijoj analizi povijesnog nasljeđa na ovim prostorima. Mnogi od naših kazivača vrlo su se eksplicitno izjasnili o tome da je rat 90-ih posljedica nerazriješenih odnosa iz Drugog svjetskog rata.

Jedan od primjera je kazivač koji priča sljedeće:

Ispitivačica: *„Kada ste primijetili da nešto nije u redu? Kada ste primijetili da se stvari mijenjaju?“*

Kazivač: *„Gledajte ovako, iz moje perspektive, na ovom području Drugi svjetski rat nikada nije prestao. Domovinski rat dolazi kao drugo poluvrijeme Drugog svjetskog rata. Sve se zahuktavalo godinama... Sjećam se, kao djeca... Majka jednog od naših učitelja je umrla, bio sam četvrti razred osnovne škole, znači jedanaest godina. Išli smo u Plaški na sahranu te žene, dali su nam vjence da nosimo. I tada sam vidio da nas djeca iz Plaškog gledaju kao neke divljake!“*

Razgovori sa kazivačima i kazivačicama su vođeni na temelju polu-strukturiranog upitnika. Pitanja su bila koncipirana prema nekoliko tema: Drugi svjetski rat, odnos prema nacionalnom i vjerskom identitetu, samoupravni socijalizam u Jugoslaviji, Goli otok, '71., međunarodni odnosi, JNA, dominantne povijesne ličnosti u razdoblju od 1941. do danas na našim prostorima, politička i ekonomska previranja osamdesetih, raspad Jugoslavije, rat devedesetih, izbjeglištvo, razdoblje nakon rata.

U kolekciji su prikupljena iskustva i sjećanja različitih skupina kazivača i kazivačica. Osnovni kriterij je bio povreda, nasilje, gubitak ili šteta koju je kazivač ili kazivačica na neki način doživio u određenom razdoblju. Pritom smo nastojali uzdržati se od osobnih vrijednosnih sudova ili vrijednosti koje zagovara Documenta te naši kazivači i kazivačice ponekad govore o svojim sjećanjima uobličavajući ih s dijametralno suprotnih vrijednosnih pozicija.

Primjerice, među kazivačima/kazivačicama susrećemo ljude koji govore o sjećanjima na Drugi svjetski rat sa pozicija antifašizma, ali i s pozicija ljudi čije obiteljsko nasljeđe nosi priče o sudjelovanju u Drugom svjetskom ratu na strani fašista. Pritom smo nastojali prezentirati ono što se u službenim povijestima često propušta istaknuti - veliki dio ljudi se svrstavao na ovu ili onu stranu nošen vihorom rata te vrlo često ne postoji ideološka pozadina koja je bila ključna za zauzimanje određene pozicije.

Na primjer, jedan od naših kazivača ispričao nam je da je njegov odlazak u partizane izgledao ovako:

"Partizanski pokret se pojačavao, i onda smo mi, moji vršnjaci, ja sam bio jedan među najmlađima, dogovorili se jednog dana - idemo mi u partizane. Pošli su naši seljani, pošao ovoga brat, otišao onoga otac... Toga dana kao i obično skupili se mi mladići i tek dvojica se jave, oni su bili nešto stariji, i kažu, dobili su pozive za domobranstvo! Ali obojica imaju braću u partizanima! I sada mi pričamo, i kažu oni pa kako da idem u drugi vojsku, brat mi je tamo, ja ovamo, on će pucati na mene, ja na njega! I kaže ovaj jedan, znate šta - idemo mi ipak za našom braćom. Njima su obadva mlađa brata bili općinski pisari, kako smo ih mi onda zvali, pa kažu, oni valjda znaju više nego mi, koji smo seljaci, idemo i mi za njima. Bilo nas je ne znam koliko i nas jedno deset se dogovori, idemo mi u šumu. I kaže ovaj jedan, idemo sad kod Kotaranina, idemo na pivu kod Steve, on je bio Hrvat. I mi onako čoporativno... Kad smo došli unutra, unutra je bilo nekoliko vojnika hrvatskih, još smo pozdravili kad smo došli u gostionu, sjeli mi, popili pivu i dogovorili se da svaki ide svojoj kući, da se spremi kako zna i umije i da ćemo se sastati u selu Stara Krivalja."

Kroz osobna sjećanja smo pokušali pratiti putove prijenosa obiteljskog nasljeđa koje se u nekim slučajevima vrlo otvoreno njegovalo kroz generacije, dok je u nekim drugima ostajalo skriveno u području nesvjesnog. Upravo to nesvjesno smo vrlo često nastojali zahvatiti i prezentirati, bilo da se radi o pojedincu, bilo o onom nesvjesnom jednog kolektiviteta. Pokušali smo prikazati na koje se sve načine formirao identitet i što su bili ključni faktori koji su utjecali na njegovo formiranje.

Primjerice, dio priče o formiranju identiteta jednog od naših kazivača ide ovako:

"Zato što sam bio dijete koje je shvaćalo o čemu se radi. Nisu mi stvari bile najjasnije, ali ja sam osjetio. Pa vjerovatno je i moj otac, u trenutka začeća u meni je bio nekakav strah od nečega. Kad god bi se pojavila bilo kakva uniforma, ja sam osjećao strah. Ja sam znao da se moj otac nečega boji i da nešto iščekuje. Onda je dalje problem bio u tome što je otac inače bio vrlo hrabar čovjek. S jedne strane neustrašiv otac, koji se nikoga i ničega ne boji. Jer mi smo bili u jednom dijelu Slavenskog Broda gdje nije bilo katoličke crkve, gdje uglavnom su bili Hrvati, ali partizanske provenijencije. I ja sam kao dječak imao jedno vrlo problematično dječastvo. Iako najbolji učenik u razredu, ali bio sam vječito izdvajan, prezren. Problemi su tu bili veliki, ja sam bio uvjerenja da je to radi oca. Da je to radi toga što smo mi drukčiji, i

tako dalje. I kažem, i na tom ocu, koji je inače bio robustan čovjek, vrlo snažan, vrlo čvrst, neustrašiv. Ni u jednom sukobu nikog živoga se ne boji. Ali se onda osjeti u pojedinim trenucima kod njega neka zebnja, neka zabrinutost. A zapravo to je dio straha."

Kroz prikupljeni materijal moguće je iščitati različitosti u odnosu prema društvenoj zbilji. I to onoj koja je postojala za vrijeme Jugoslavije, ali i onoj koja je nastala osamostaljenjem Hrvatske. Kolekcija pruža vrlo ozbiljne uvide u to na koji način su se različite društvene skupine odnosile prema vrijednostima proklamiranim u Jugoslaviji; prema bratstvu i jedinstvu, samoupravnom socijalizmu i drugim vrijednostima te je li se i na koji način pratila politička situacija. Zanimalo nas je postojanje ili ne postojanje političkog promišljanja društvene zbilje i čimbenici koji su na individualnoj razini utjecali na (ne) postojanje političke svijesti. Nadalje, pokušali smo saznati kakav je bio odnos prema centrima političke moći, u kojoj mjeri su centri političke moći bili otuđeni u razdoblju Jugoslavije, te je li se taj odnos promijenio nakon proglašenja neovisnosti. Pitamo se je li postojala "pobuna", na koje se načine manifestirala i kakve su bile reperkusije za pobunjenog pojedinca. Jesu li sinovi i kćeri "pobunjenih pojedinaca" osjećali stigmatu zbog svojih roditelja i kako je to utjecalo na njihov daljnji život i razvoj?

O "pobuni" svoga oca jedna od naših kazivačica priča:

"A ja od kad pamtim, nosim tu sliku mog oca kao tate i s druge strane kao čovjeka koji je bio zatočen zato što je mislio drugačije. Ja sam završila Političke nauke protiv volje moga tate. On se bojao kamo će to mene odvesti. Valjda iz nekakvog svog iskustva. Doduše, nikad mi nije je postavljao nikakve limite jer ja sam opet napravila kako sam ja mislila da treba. A onda kad sam nakon politologije počela raditi kao novinarka, skupljala sam jedno vrijeme te tekstove koje sam ja pisala u Glasu Istre. I jednom prilikom sam mu to pokazala. I on je kao listao taj moj portfolio. Samo je u jednom trenutku rekao: "Ti ćeš završiti u zatvoru. I više o tome nismo razgovarali."

Dio prikupljenih sjećanja odnosi se na sjećanja zatočenika Golog otoka, ali i njihovih potomaka. Vrlo zanimljiva saznanja mogu se dobiti analizom razdoblja 80-ih nakon smrti Josipa Broza, kako su ljudi reagirali na njegovu smrt i kakva su očekivanja njegovom smrću kod ljudi nastupila. Zatim nailazimo na dio koji se odnosi na noviju povijest ovih prostora te se kod velikog dijela naših kazivača i kazivačica, unatoč tome što su u to vrijeme gotovo pa redovito intenzivnije počeli pratiti politička zbivanja, susrećemo s nevjericom vezano uz mogućnost nastanka rata.

Na primjer:

"Ljudi sa iskustvom, oni koji su prošli Drugi svjetski rat su vjerovali da će doći do rata. I moj susjed koji je imao negdje 60-70 godina, borac iz Drugog svjetkog rata, rekao je: "Sonja, mora se ovdje desiti rat svakih pedeset godina! To je takav narod. Sigurno će biti rata!". "Ma kakav rat! Ma neće! Ma daj!" A moji vršnjaci, kao ja, koji nismo imali to nekakvo iskustvo, mi nismo vjerovali. Ja sam konkretno mislila da će vojska nešto tu sredit. JNA. Da će se to malo pogužvat, da će biti par dana neke onako, discipline, jel, i da će se to sve onda nastaviti dalje."

Pratimo na koje su sve načine ljudi pristajali biti izmanipulirani i što se nalazi u genezi tog pristanka. Ljudi su nam kroz svoja sjećanja pričali o tome kako i zašto su se nacionalno homogenizirali!

Sjećanje jednog od naših kazivača zorno nam to opisuje:

"Pa znate, nisam ja toliko mislio koliko su nama ti stariji govorili, evo ga opet isto. Ja nisam to tako doživljavao na taj način, al sam shvatio da se nešto dešava. Ja se sjećam '89. kad su tu došli neki moji drugari s autima, i zvali su da idemo kao na Gazimestan. Ja sam pitao, šta ćemo tamo, pa kaže, govori Sloba, bit će 3 milijuna Srba. Ja sam se nasmijao i rekao, šta mene zanima šta Sloba priča. I oni su otišli i, ovaj, vratili se nazad. I jedan nosi neku priznaticu, kaže dao sam 5 hiljada maraka za majku Srbiju. Ja mu kažem, šta nisi dao 5 hiljada maraka u svoju općinu? Da bi tog istog čovjeka sreo 7 godina kasnije u izbjeglištvu i, pitam ga, jel ti vratio Sloba onih 5 hiljada maraka s kamatama, on čuti, sagnuo glavu i šta će. Mislim, to je bila jedna... Kao što i danas na neki način, pljačkaju se ljudi i države, tako i u to vreme, pljačkao se narod. I, znate na koji način je najlakše doći do položaja, do vrha? Zavadi pa vladaj, i što drugo."

Svjesni toga da je usmena povijest metoda koja se isključivo temelji na sjećanjima ljudi koje je samo po sebi vrlo često "neuhvatljivo", proturječno i selektivno, ideja kojom smo se rukovali u našem radu nije bila utvrđivanje povijesnih činjenica, tj. egzaktnih podataka, već zahvaćanje društvene atmosfere koja je iznjedrila određene povijesne događaje te produbljivanje razumijevanja o tome što su oni značili za suvremenike i za njihove potomke. Ovom zbirkom želimo dati svoj doprinos tome da se prevladaju barijere između, u povijesti često suprotstavljenih strana, istovremeno dajući običnim ljudima centralno mjesto subjekta povijesti. Kroz usmenu povijest bavimo se sadašnjošću na taj način da je bolje razumijemo.

Premda je projekt "Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas" prvenstveno zamišljen kao rad na prikupljanju i dokumentiranju materijala, nezaobilazna je činjenica da takva građa treba biti dostupna što većem broju ljudi i korištena u što većem broju znanstvenih, umjetničkih, dokumentarističkih i obrazovnih programa. Jedan oblik prezentacije usmjeren je na povećanje svijesti o različitim perspektivama i iskustvima rata i stradanja, te na važnost poštivanja ljudskih prava. Kroz saznanje o patnjama svojih susjeda ili ljudi iz drugih krajeva zemlje, a posebno onih koji pripadaju različitim etničkim zajednicama, cilj nam je pridonijeti stvaranju društvene klime u kojoj će svijest o tuđem iskustvu rata potaknuti suosjećanje i solidarnost prema svim žrtvama. U tom smislu, materijal je pogodan za razne oblike korištenja u medijima te umjetničku i dokumentarističku obradu - objavljivanje priča i članaka o protagonistima/cama kazivanja u medijima, dokumentarni filmovi, izložbe i sl.

Prikupljeni materijal također je primjeren za korištenje u obrazovne svrhe, za istraživanja na području humanističkih znanosti, istraživanja vezana uz psihosocijalne posljedice rata i političkog nasilja, formuliranje istraživačkih programa komparativnih studija u procesu suočavanja s prošlošću te kao resurs za rad na studijama slučaja.

Literatura:

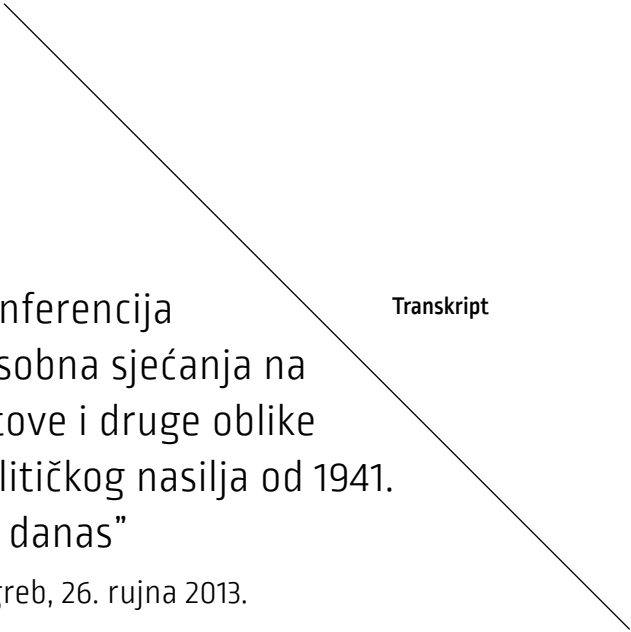
Petrović, Vladimir. 2009. Istoričari pred izazovom prevladavanja prošlosti. Hereticus, 1-2.

Thompson, Paul. 2000. The Voice of the Past. Oxford University Press. Oxford, New York.

Kesić, Vesna. 2013. Španovica/Novo Selo/Španovica: Znalo se - nije se znalo? Documenta, Zagreb.

025

Osobna sjećanja
na ratove i druge
oblike političkog
nasilja od 1941.
godine do danas

Konferencija

Transkript

“Osobna sjećanja na
ratove i druge oblike
političkog nasilja od 1941.
do danas”

Zagreb, 26. rujna 2013.

Maja Dubljević: U ovoj sesiji naši kazivači i kazivačice će govoriti o svojim iskustvima snimanja, o razlozima zašto su pristali da se njihova sjećanja snime, o tome kakav odnos imaju prema toj ideji te koja je bila njihova motivacija da pristanu. Prvo bih zamolila gospođu Vesnu Jakumetović iz Vukovara čiji isječak iz intervjua ste vidjeli u okviru kratkog filma na početku, da nam kaže kako to da je pristala snimiti svoja osobna sjećanja i što to za nju znači.

Vesna Jakumetović: Dobar dan, prije svega bih vas pozdravila. Ja sam na neki način ona koja će probiti led od nas kazivača. Zašto sam pristala snimiti svoja sjećanja? Moram priznati da mi je to bilo teško odlučiti i dugo sam se premišljala, razmišljala. Na koncu sam prihvatila tu ideju samim tim što mi se ideja kao takva svidjela. Da se prikupe takva sjećanja, ono što smo nazvali nas običnih, malih ljudi. Rekla sam, nije mi se bilo lako odlučiti, jer sve te godine ja se nisam baš izražavala o svojim osjećajima u vezi sa svojim iskustvima iz rata. Naravno, ono što sam trebala reći, iskaze sam dala tamo gdje sam trebala, gdje sam mislila da treba. Osim toga, progonio me osjećaj, zašto bih ja o tim svojim osjećajima govorila javno. Svatko ima svoja iskustva, svoj teret koji nosi kako zna i umije. Nisam naprosto htjela opterećivati nikoga svojim iskustvima. Čak sam se toliko, na neki način, zatvorila u sebe da sam nekakve činjenice, neke bitne podatke uspjela pohraniti u neke zakutke sjećanja iz kojih mi je danas, moram priznati, teško izvući nekakav podatak. Ipak sam se za to odlučila. Trebalo je hrabrosti, naravno. Ne želim umanjiti koliko je hrabrosti trebalo da se tako javno istupi. Motivacija mi je bila upravo ta što smatram s odmakom vremena neke se stvari izgube, neke se zaborave. I mi starimo. Starost, odnosno godine donose svoje. Zašto bi, nešto što je svatko od nas, koji je proživio, doživio taj rat '91, zašto to negdje ne bi bilo pohranjeno, negdje gdje će možda koristiti danas, sutra nekome. Da li u znanstvene svrhe ili na bilo koji drugi način. Tu ideju o prikupljanjima osobnih sjećanja sam zaista prihvatila kao jednu od boljih ideja u posljednje vrijeme.

To jutro kad sam dogovorila snimanje, naravno da me uhvatila nervoza i panika. Kao što sam rekla, nisam imala do tada takvih iskustava. Inače nisam baš neka previše otvorena osoba, koja bi javno tako istupila. Međutim, kako mi je Zrinka rekla prije intervjua: "Kad se upali kamera, ti ćeš jednostavno sve to zaboraviti i nekako će priča krenuti." Tako je upravo i bilo. Mislim da sam se tada u biti prvi puta razotkrila. Tako sam se i osjećala, ali nakon tih otprilike sat i pol osjetila sam rasterećenje, jer sve ono

što je stajalo duboko pohranjeno u meni, nakon izrečenoga postalo je olakšanje. Malo je čudno što ne razmišljate o tome da vi govorite to u kameru. Obraćate se nekom imaginarnom, 'ajmo to tako nazvati. Razotkrivate svoju nutritinu, razotkrivate sebe, svoje osobno iskustvo.

Naravno da ja nisam niti usamljeni slučaj, nisam ni jedina koja sam proživjela rat i stradavanja, a pod stradavanjem mislim sve ono što se događalo od samih početaka '91. pa nadalje. I ono što sam proživjela u tri mjeseca okupacije, življenja u podrumu, ranjavanja, progonstva koje je meni možda i teže palo, nego sve ono prije toga. Ali rekla bih ratna situacija je specifična situacija. U takvoj situaciji, čovjek je nespreman na to, jer nitko od nas nije bio spreman na ono što se dogodilo, na površinu izađe iz ljudi tada sve ono i dobro i loše. Čovjek nije ni svjestan, dok nešto takvo ne doživi, što se sve u njemu krije i za što je sve sposoban. Nažalost, desilo se puno zla. Desile su se tragedije koje mi ne možemo umanjiti. Ali suočiti se sa svim tim, s prošlošću, je po mom mišljenju vrlo bitno. Da bi postavili temelje za budućnost, važno je suočiti se s tom prošlošću. Jer svaka naša priča je jedna kockica, ali 450 takvih kockica zaista čini dobar temelj za nekakva buduća istraživanja.

Povijest koja se piše u udžbenicima, mislim da dijelite moje mišljenje, ona je u biti suhoparna. To je jedna hrpa podataka i datuma, koje učimo zato što moramo i vrlo brzo zaboravimo. Ali ono što mi možemo svjedočiti, to se može danas-sutra upotrijebiti za neka istraživanja, ili zašto ne, u svrhu kulture, u svrhu priča, filmova, ja moram priznati da ništa iz tog perioda, bilo iz kojeg kuta gledano, nisam vidjela što bi moje kriterije zadovoljilo. To mi je bila nekakva motivacija i nisam se nikad pokajala što sam izašla javno. Dozvolila sam da se moj iskaz upotrebljava javno. Nisam se nikad pokajala niti sam imala nekakvih dilema poslije toga. Mislim da su sva prikupljena sjećanja, koja su ti vrijedni ljudi uspjeli prikupiti za relativno kratko vrijeme, iznimno vrijedna. Sigurna sam i to da je to značajan projekt za neka buduća pokoljenja, generacije koja dolaze poslije nas, koja, doživljavala sam i to da su i nezainteresirane za sve to, jer nisu direktni sudionici toga svega. Ono što čuju od roditelja i svojih starijih ili prihvaćaju ili ne prihvaćaju. Mislim da bi bilo vrijedno u nekim nastavnim planovima uvrstiti i ovakve projekte da mladi ljudi, koji se školuju, vide da globalno i ono što smo mi osobno iskusili, doživjeli, da se možda sučeljava, da se možda podudara, ali da se možda i razlikuje. A to je po mom mišljenju bitno za buduće naraštaje.

Ja sam bila, govorim naravno iz osobnog iskustva, motivirana baš tim nekim čistim ljudskim osjećajima, bez neke posebne pozadine. Baš ona-ko čisto, govorila sam iz duše. Govorila sam ono što sam osjećala, što osjećam i mislim da smo svi mi koji smo tkali te priče tim finim nitima duboko iz naše duše, da smo doprinijeli nečemu i ja se iskreno nadam da će pomoći u stvaranju neke novije povijesti. Zato bih se i zahvalila svim ljudima, koji su učestvovali u tom projektu koji stvarno smatram vrijednim svake pažnje. Eto, toliko bih ja, hvala vam.

Maja Dubljević: Hvala puno, Vesna. Sad bih zamolila gospođu Anu Raffai, koja je isto jedna od naših kazivačica, da ona kaže nešto.

Ana Raffai: Dobar dan. Ja sam Ana Raffai. Inače sam mirovna aktivistica i teologinja. Dogovorila sam se za razgovor s kolegicama iz Documente s unaprijed ne baš nekim jasnim mojim projektom ili planom. Ja sam krenula u taj razgovor, a nisam baš do kraja znala kako će izgledati i što ću ja sve pričati. Ali imala sam jedan dobar osjećaj.

Kad govorim prošlost, u mom slučaju ne radi se o ratu, ni o Domovinskom ratu, nego o vremenu prije Domovinskog rata. Meni je bilo važno ono vrijeme u Jugoslaviji, vrijeme kada sam ja bila dijete, mladi čovjek. Znači, čega se ja to sve sjećam. Kad kažem kontekst, taj je kontekst u mojoj povijesti bio kontekst šutnje. Odnosno šutnje u odnosu na izvanjsko okruženje, šutnja u društvu, s drugima koji nisu dijelili naše iskustvo. U to vrijeme i nisam te šutnje bila toliko svjesna, kroz ovaj razgovor sam je djelomično osvijestila, a što je najvažnije, šutnju primjećujem i danas. Šutnju je u vrijeme kada sam ja bila dijete zadavalo okruženje, ali isto tako smo i mi šutnju podržavali jer smo bili uvjereni da trebamo šutjeti. Kad kažem mi, mislim prvenstveno na moju obitelj u kojoj sam odrasla. Mislim da mehanizme koje smo razvili da neke sadržaje ne govorimo prema vani. A mislim i na sve one koji su bili sličnih identitetskih oznaka kao ja. Mislim najviše na nacionalni i vjerski identitet.

Drugi razlog zbog kojeg sam se ja odlučila za ovaj razgovor je moja feministička izobrazba. Naime, ja sam svjesna da je važno pričati svoju priču i da nitko drugi neće tvoju priču zastupati ako je sam ne pričaš. Bilo mi je zanimljivo da svoju povijest, onako kako je ja vidim, da ju ispričam na tragu svega što znam o feminističkom pitanju povijesti, o uzimanju prostora da postaneš vidljiv. To mi je bio motiv. Doživjela sam ovaj razgovor kao priliku da ono čega se sjećam artikuliram. Na neki način stavim u oblik. Kad sam preslušavala snimku, kad se spremala za ovaj današnji skup, bilo mi je očito da se sjećanja o kojima sam pričala, ne zaboravljaju. Da ja ne

pričam zato što ću to jednom možda zaboraviti. Jednog dana kad me uhvati Alzheimer vjerojatno ću sve zaboraviti, ali toga ću se sjećati. To je to, nekakvo sjećanje koje se bazira na slikama, na osjećajima. Zato mi se čini važno da, ako se sjećanja ne zaboravljaju, da se pamte na način da budu za sadašnjost konstruktivna. Da ne budu nešto što ometa naš život sada i da ne budu nešto što će nam biti teret za budućnost, nego da ovo što je bilo kazivanje, posluži njihovom situiranju, njihovom pospremanju, ja bih rekla.

Kako sam u mirovnom radu, puno radim s ljudima i bio mi je važan ovaj razgovor, da ja sama sebi budem jedno mjesto ili predmet eksperimenta. Što to znači za čovjeka iznutra, kako se čovjek osjeća ako ga se pita da priča svoju povijest. Htjela sam osjetiti i isprobati na sebi što čini izgovaranje onoga o čemu do tada nisam govorila u nekom prostoru koji nije više kontrolirani privatni prostor. Htjela sam to isprobati zato što bih htjela znati kako se osjećaju sudionici mojih treninga kad ih ja tako nešto slično pitam. Kako je njima? Je li to nešto dobro za njih? Ili je to nešto što ih manipulira ili razgolićuje? Taj osjećaj iznutra, kad bih ovako sažela sve, kad se sjetim, ne toliko podataka našeg razgovora, nego onog osjećaja na kraju, jednom riječju taj osjećaj bih označila kao osjećaj da se nakon razgovora osjećam friško. Kao da se nešto posložilo. Nešto se kod mene posložilo. U tom smislu mislim da je pustiti ljude da pričaju svoje priče jedan alat mirovnog rada. U smislu da imaju priliku artikulirati onako kako oni misle i da imaju priliku afirmirati ono čega se sjećaju. Tako i vidim ovaj Documentin projekt. Kao jedan, iz mog iskustva, uspješan alat izgradnje mira. Kad kažem alat izgradnje mira, mislim na prelaženje granica prema vani. Dozvoliti sebi da se pokažeš tamo gdje su te naučili da se ne bi baš trebao pokazivati. Možda zato što je opasno, možda zato što nije pristojno, ima različitih razloga. To prelaženje granica prema van smatram važnim za izgradnju društva koje će se više nego do sada razvijati tako da odrednice naše kulture budu i suživot i nenasilje, jedno fino i dobro življenje s razlikama. To je nešto što mislim da ovaj način rada može ponuditi. Da bude društvo osnaženih osoba i zdravih zajednica. Jer na mene je taj razgovor djelovao osnažujuće.

Na kraju bih rekla još jedan momenat koji mi je važan iz ovog razgovora, a to je da se u svom mirovnom radu ja permanentno susrećem s ljudima, koji to isto razdoblje o kojem sam ja pričala u ovom Documentinom intervjuu, doživljavaju sasvim drugačije. Vi ste spomenuli priču o Titu. Ja imam prijatelje, kolege koji Tita jako vole. Ja baš ne, ali mi smo prijatelji. To su ljudi koji za iste ličnosti imaju sasvim drugo mišljenje nego ja, koji se sjećaju nekih stvari koje su njima radost, a meni su bile tuga. I obrnuto.

A to su moji dobri prijatelji i to su osobe do kojih mi je stalo i to su osobe koje mene vole. Tako da priča koju pričam zbog iskustva ove sadašnjosti i zbog blizine tih ljudi dobiva novi kontekst. Ono što sam pričala i jest i nije, kako bih rekla. To što pričam znam da je bilo, a istovremeno znam da postoji pored nje priče drugih ljudi koje imaju sasvim druga tumačenja, druge karakteristike, druga obilježja. I u tom smislu se dešava u meni jedna transformacija. Znam da te priče mogu su-postojati. Znam da ih ima više i nije izbrisano moje sjećanje, nego uz njega postoje druge priče. Mogu živjeti s pluralizmom sjećanja. To je ono što sam dobila. Ne samo s ovim razgovorom, nego uopće sa susretima, s ljudima, koji su iz drugačijih priča došli u ovu sadašnjost. Na taj način uspijevam ono što prije nisam uspijevala, a to je da prihvatim da postoje priče, koje bih ranije odbijala kao neistine. Danas se ne bavim time. Pokušavam sistematizirati ono čega se sjećam. Na neki način to pospremiti. To pospremanje i prihvaćanje, su-postojanje drugačijih sjećanja i bez želje zaključiti istinu, istinu u prošlosti moje obitelji u vremenu mog odrastanja, smatram konkretnom metodom izgradnje pomirenja. I u tom smislu važnim alatom izgradnje mira. Hvala.

Maja Dubljević: Hvala, Ana. Gospodine Gunjević, izvolite.

Đorđe Gunjević: Ja sam Đorđe Gunjević iz Pakraca. Ja ću više o praktičnim stvarima govoriti, ono što nam se dešavalo i ostalo. Mislim da bi bilo bolje da se nakon ova dva uvodna izlaganja, načelna i teoretska, više usmjerim na praktični dio. Zašto sam ja pristao na intervju? Ja sam se '91. vratio u Pakrac. Pet, šest godina nisam uopće ni sa kim htio komunicirati ni o čemu, na kraju, kad sam vidio što se dešava, koje nepravde, koje veličanje nečijih zasluga, i na jednoj i na drugoj strani, promijenio sam tu odluku. Pakrac je specifičan. Vi se vjerojatno sjećate tiskovina i štampe, da su se u Pakracu Srbi pobunili 01. 03. 1991. Mi u Pakracu mislimo da je tada izbio rat, ali nekome ne odgovara da je to početak rata... I vojska je morala intervenirati sa svojim jedinicama. Na kraju se to smirilo. Mi smo, kao građani koji smo bili protiv rata, a bilo nas je, iako se netko nije usuđio javno govoriti o tome, a netko jest, organizirali mirovne prosvjede po gradu, nije ništa pomoglo. Došao je nesretni 18. 08. 1991. kad nas je u ranu zoru, u samo svitanje, probudilo pucanje s okolnih brda. Dakle, izbio je rat. Ja sam to nazvao neugodnim buđenjem i ono je stvarno bilo neugodno.

Prije toga je došlo do totalne podjele. Nekad smo živjeli skupa, i Hrvati i Srbi. Istina, struktura stanovništva je bila takva da je u Pakracu bilo 46 posto Srba, 12 posto Jugoslavena, 36 ili 38 posto Hrvata i još ostalih

nacionalnih manjina. Odjedanput smo se počeli dijeliti. Jedni su ulazili u jedne lokale, drugi su ulazili u druge. Tako je to kod nas sve počelo. Poslije 18. 08. nastao je totalni raspad sistema. Ni pošta, ni platni promet, ni banke, ništa nije radilo. Radila je policija, radila je zdravstvena ustanova. Tu i tamo koja trgovina dok je imala zalihe robe ili dok je nisu, ili pobunjenici ili netko drugi, opljačkali, ispraznili. To je gola istina, htio to netko priznati ili ne, ali to je gola istina. Ne znam trebam li vam pričati svoju priču. Neću je pričati. Rat se završio. Moramo živjeti. Grad je pust, prazan. Od preko sedam tisuća zaposlenih na bivšoj općini do '91. godine trenutno je vrlo malo zaposlenih. Htio sam govoriti o tome da u svakom ratu ispliva svašta na površinu, da ne budem vulgaran. Tako je isplivalo mnogo nepravdi, netolerancija, nesuglasja, veličanja nećijih zasluga, osporavanja drugih, prikrivanja zločina koji su se dešavali i još se uvijek ne procesuiraju.

Zašto za neke logore još uvijek nitko nije procesuiran? Ne znam zašto za neka sela u kojima su ostali ljudi, po njih petnaest, koji nisu htjeli otići iz svojih kuća, njihova sudbina do danas nije poznata, a izgleda da nikoga ne interesira, nikoga ne zanima. Ja sam shvatio da danas o tim stvarima trebamo govoriti, i to je prilika da o tome govorimo. Mi kazivači, koji smo često puta govorili, često smo imali i neugodnosti. Vjerujte, zamjeraju nam zašto pričamo svoje priče, jer mnogo njih misli da nisu istinite. Međutim, nitko nije demantirao ono što su neki od nas govorili ili napisali. Ostaje pisani trag i mislim da nema sreće dok jedan dan otvoreno ne porazgovaramo, govorimo o greškama svih, počevši od Drugog svjetskog rata. Početak Drugog svjetskog rata, pa kraj Drugog svjetskog rata, pa poraće. One nesretne dvije tri godine iza toga. Sve ono što se dešavalo na Golom otoku i drugim stvarima. Ali nemojmo pričati bajke, budimo realni. Hajmo nastojati da idemo uvijek s istinitim pričama. Mislim da je Documenta tu dosta dobro uspjela. Dosta dobro je ovo odradila. S tim treba nastaviti. Moramo raditi na pomirenju i na slozi. Evo, ne bih više htio. Nema smisla da vas zamaram. Hvala lijepa.

Maja Dubljević: Zahvaljujem i Vama. Ja bih samo nešto rekla vezano uz kraj Vašega izlaganja. Da je jaz i da su razlike jako velike, mi u Documenti smo toga zaista svjesni i s time se stalno susrećemo, ali jednostavno mislimo da to ne bi smio biti razlog da se odustane od rada na procesu poticanja suočavanja s prošlošću, tako da se slažem. To su obično vrlo spori procesi. Mi računamo unaprijed na to.

Đorđe Gunjević: Bez dijaloga i komunikacije nema napretka. Moramo početi otvoreno razgovarati. U sredini, u svakom selu, u svakom gradu. Na ovakvim skupovima mi razgovaramo otvoreno, ali ja dođem u svoju ulicu. Onaj kaže: "Gle, što mi onaj četnik priča". A ja nisam uopće bio četnik. Ja četnika, osim u starim filmovima, nisam nikad u životu vidio ni sreo. Moramo biti tolerantniji, moramo više komunicirati. Sa susjedima, s komšijama, s poznanicima, s prijateljima. Hvala.

Maja Dubljević: Pozivam sve prisutne ako žele nešto pitati nekoga od naših kazivača i kazivačica ili nešto komentirati, ako je nešto ostalo nejasno da se jave.

Stef Scagliola: Zahvaljujem vam na prekrasnom izlaganju. Ja sam povjesničarka iz Nizozemske i sudjelovala sam u ovom projektu preko Erasmus Sveučilišta iz Rotterdama. Ono što me zanima jest kakav je utjecaj davanja intervju a imalo na vaše mentalno stanje. Poznato je iz psihologije da kada se izreknu neka sjećanja, neki osjećaji, neke misli, to može utjecati na čovjeka na različite načine. Ponekad i u negativnom smislu, jer osoba nastavi razmišljati o izrečenome i to je može dovesti u stanje uznemirenosti. Zanima me kakvo je bilo vaše iskustvo na tu temu? Također me zanima je li vam se dogodilo da nakon što ste dali intervju, nakon nekog vremena pomislite, "zašto nisam rekla i ovo?", ili "zaboravila sam reći ovo"? Jeste li imali takvih iskustava i razmišljanja?

Vesna Jakumetović: Ja bih to nazvala jednom riječju olakšanje. Olakšanje je svakako došlo. S obzirom da, nakon svih tih proživljenih događaja, nisam nikad zatražila nekakvu stručnu pomoć, pa mi je to došlo kao neka vrsta psihoterapije, recimo. Olakšanje sam svakako osjetila. Poslije toga, razmišljajući da li sam nešto izostavila, zaključila sam da sam svakako nešto izostavila, jer ne možete vi u relativno kratkom roku sjetiti se baš svega. Izgubite pomalo i nit. Imate na um uda želite reći to i to, a na koncu to ne ispadne tako. Priča vas povede nekim drugim smjerom. Ali definitivno olakšanje je nastalo. Ja to moram priznati.

Maja Dubljević: Izvolite dalje.

Gordan Bodog: Dobar dan svima. Ja sam Gordan Bodog. Aktivist sam poprilično dugo. Inače sam povjesničar i filozof. Concordia organizacija je moja organizacija civilnog društva. Zapravo sam htio u duhu ovih pitanja podsjetiti na nekoliko stvari i pitati, ne samo govornike, kazivače, vas troje, nego i samu Maju, oko spremnosti da se kazuje svoje sjećanje. U ovom slučaju kazuje se u jednom okruženju s ljudima u koje se ima povjerenje, ali snimljeni materijal se pristaje davati javnosti. Prije nego što

postavim nekoliko pitanja, podsjetit ću na moje osobno iskustvo iz jednog takvog kazivanja, ali koje nije imalo karakter, kako se kaže, u sigurnoj sredini pa onda tek transmisijom u javnosti, nego je bilo javno nastupanje pred auditorijumom u cijeloj ovoj regiji. Ovdje je prisutan i Nenad iz Centra za nenasilnu akciju, čija je organizacija logistički i konceptom pomogla da se odvije jedna serija tribina koje su možda nekome poznate pod imenom Četiri pogleda, gdje su od 2002. pa nekoliko godina nakon toga u Srbiji, BiH i Crnoj Gori vojnici različitih vojski javno govorili pred publikom, a u publici su bili i stradalnici različitih kategorija, dobi i iz različitih krajeva. To je bila jedna drugačija vrsta kazivanja nego što je ova. Međutim, ova pitanja koja je postavila gospođa zapravo su pitanja koja su me podsjetila na cijeli niz iskustava unutar mirovnjačkog miljea. Što se poslije događalo s nama, koji smo govorili u javnosti? Imali smo snimke svega toga i zapravo smo željeli komunicirati s kolegama i kolegicama, ljudskopravašima, mirovnim aktivistima itd., kontekst, sadržaj, način govorenja. Od njih smo na neki način očekivali da pogledaju te snimljene materijale, jer svaka tribina je imala neka 3 sata snimljenog materijala, bilo ih je 15-ak. Tu smo došli do onoga o čemu je Vesna Teršelič govorila na samom početku, u smislu 450 intervjua će biti postavljeno na platformu, ne očekujemo od svih vas da ćete sve to pogledati, ali selektivno ćete pogledati. Kakvog to utjecaja ima na praksu kroz koju ćemo dalje raditi na izgradnji mira ili na suradnji ili na otvaranju pitanja vezano za odnošenje s prošlošću, odnosno facing up the history, suočavanje s teškim posljedicama iz prošlosti? Dakle, moje pitanje se odnosi na to jesmo li mi kao mirovni aktivisti u poziciji da možemo odustati od osobnog kazivanja i uronjavanja u osobna preispitivanja? Jesmo li mi samo facilitatori? Ana je pristala govoriti javno o svojim sjećanjima, sa svojim dugotrajnim backgroundom feministice i mirovne aktivistice, znajući zašto to želi, a Maja nam je rekla da osjeća divljenje prema osobama koje su htjele kazivati, ali da ona sama ne bi našla hrabrosti, niti, 'ajmo reći, volje da bude kazivačica. Izlaganje, bilo u otvorenim, javnim nastupima, bilo u jednoj sredini gdje se stvar snima, nije jednostavno. Ne znam jesu li moja pitanja bila jasna.

Maja Dubljević: Hvala. Hvala. Gospodin Ante Tomić.

Ante Tomić: Hvala. Nemam pitanje. Imam samo nekoliko dojmova koje bih htio podijeliti s vama. Tu je maločas bilo govora o toj nekoj velikoj povijesti i osobnoj povijesti. Meni se ova osobna povijest čini puno vrednijom, iskreno. Velika povijest se čini kao obuhvatnija i objektivnija, ali to je povijest koje je ekstrahirana iz nekih dokumenata, iz nekih kazivanja

velikih ljudi, kako kažu. Veliki ljudi su nažalost obično nekakvi sociopati nesposobni za empatiju i od njih zapravo ne shvatimo što se dogodilo. Ono što je meni bilo stvarno... Tu je bilo nekoliko kratkih izvještaja tih nekoliko kazivača. Mene je zapravo zapanjio cijeli spektar emocija koji sam proživio. Od užasa koji je proživjela gospođa Jakumetović, od te žalosti koja me potresla, tog gađenja tim vojnicima, koji maljevima razbijaju vrata. Ono što ja mislim da je vrijednost ove povijesti i ono što je vrijednost ovog projekta je da mi osjećajno proživimo tu povijest. Da mi u sebi, u svojim mozgovima, srcima proživimo ono što su ti ljudi doživjeli. I da mi tu vidimo iz prvog, iz života nekih ljudi koji bi mogli biti mi, da shvatimo što se tu zapravo dogodilo. A s tim multiperspektivnim pristupom, s različitih strana gledanja na te probleme, da shvatimo da smo mi mogli biti na svim stranama i da to pridonese razumijevanju. Zato mi je silno drago da sam danas ovdje i zato mi je silno drag ovaj projekt.

Maja Dubljević: Hvala. Hvala vama. Gospođa Ana Raffai će još odgovoriti do kraja na ovo pitanje i ako nema baš nešto urgentno za pitati, onda smo na pauzi.

Nenad Jovanović: Ajoj, ima. Gospodin Gunjević je već upozorio na to, a i gospođa Dubljević je rekla da je svesna, još dugo mi nećemo imati sasvim prilagođen uzorak. Jer se još uvijek, sad ću reći, neki Srbi plaše govoriti, istupati. Plaše se što će im se desiti. Gospodin Gunjević je rekao kad je on dao izjavu da su ga počeli prozivati što on ima da priča, jel' četnik, nije četnik. Ljudi se plaše da daju izjavu. To je stvar zbog koje će Documenta, a i svi mi koji surađujemo s njom, trebati isto tako biti uporni da promijenimo tu klimu. Sad dolazimo do treće stvari. Pitanje koliko ima rad svih, prvenstveno Documente, ali i svih koji nastojimo da stavljamo 50 nijansi sive o ratu, a ne crno-bijelo, što se dešavalo, da stvorimo priliku da kažemo istinu, što je stvarno bilo i da konačno kažemo svim ljudima da imaju pravo na neku zadovoljštinu. Makar da im se priznaju patnje. Sad govorimo o kolegama. Tu ima nekoliko novinara i kolumnista Jutarnjeg lista, moja malenkost, možda netko iz Novog lista, Hrvatski radio i to je otprilike to. Tu se skupio jedan skup eminentnih ljudi. Svi mi manje-više, ili velika većina nas ili većina njih, koji su tu, imaju neku svoju težinu u poslu, aktivnostima kojima se bave. Koliko će o tome javnost znati? Postavlja se pitanje koliko će javnost znati kad mi, skoro 20 godina nakon rata, ne dozvoljavamo, društvo ne dozvoljava, neke snage u društvu ne dozvoljavaju, da se sve žrtve obilježavaju na isti način. Svi mi znamo koliko je dugo trebalo da se postavi spomenik u Varivodama. Sad će se konačno i u Gošiću postaviti jedan spomenik. To su 2 spomenika srpskim žrtvama. Treći...

Maja Dubljević: Oprostite, molim vas, što vas prekidam. Da li možete reći koje je vaše pitanje i kome?

Nenad Jovanović: Ništa, to je samo bio komentar. Ali ako mi netko može komentirati utoliko bolje. Možete čak i vi.

Maja Dubljević: U redu, hvala vam puno. Imamo još ljudi koji čekaju. Evo, Edin Ramulić. Izvoli.

Edin Ramulić: Ja sam Edin Ramulić iz Udruženja Prijedorčanki Izvor iz Prijedora. I mi smo ove godine započeli sličan projekat, video-arhiv zločina protiv čovječnosti, ali tek nekih 60 intervjua smo uradili. Nadamo se da ćemo imati prilike da to prezentiramo na ovako neakvom skupu. Htio bih da postavim pitanje kazivačima. Ovdje smo vidjeli da je struktura, bar prema onom što smo vidjeli u ovome što nam je prikazano, da se uglavnom radi o civilima, priče su civila. U ovim intervjuima koji ste vi snimili, to su bile priče civila. Pretežno. Mene zanima, ovo pitanje je vama, da li biste vi, ukoliko bi se snimile i priče vojnika, koje prate paralelno iste događaje o kojima vi govorite, da li biste vi dozvolili da se u javnosti vaše priče, vaša kazivanja prezentiraju istovremeno s tim pričama vojnika, koji mogu biti i vojnici druge strane, odnosno strane koja je vama eventualno nanijela neku nesreću. To je jedno pitanje. Isto tako, koliko Documenta razmišlja o tom jednom regionalnom pristupu? Iz kazivanja gospodina Gunjevića vidjeli smo da su u događaje o kojima on govori uključeni bili i moji Prijedorčani, 43. motorizovana brigada iz Prijedora imala je zonu odgovornosti u Pakracu. Postoje priče tih ljudi koji su odlazili tamo. Oni bi vjerovatno bili zanimljivi, da se jedna ta cjelokupna slika stvori, ukoliko gradimo jednu sveobuhvatnu sliku o sjećanjima svih nas na ovim prostorima, koji smo se zadesili u vrijeme ratova. To bi bilo pitanje, ali možda nekad tokom današnje konferencije ako budem imao prilike možda da govorim o nekim našim iskustvima, ono što mi radimo i o našoj metodologiji u Prijedoru. Hvala.

Maja Dubljević: Dobro, hvala. Što se tiče priča vojnika, dio snimljenih sjećanja i jesu sjećanja vojnika. S time da su neki vojnici bili u Hrvatskoj vojsci, neki su bili u vojsci Krajine. Tako da nismo izuzimali vojnike iz populacije naših kazivača. Već je jedan mladi kolega radio istraživanje, radio je paralelu između sjećanja vojnika iz Krajine i sjećanja vojnika Hrvatske vojske. To je još uvijek u nekim začecima. Ja pretpostavljam da će se još raditi na tome. Da bi se radilo ozbiljno znanstveno istraživanje sigurno će se trebati još dosnimiti, možda i produbiti te intervjue, unijeti nova pitanja u intervjue. S tim da hoće li to ići u javnost ili ne, ne ovisi o nama, nego ovisi o ljudima, koji će biti snimljeni.

Vesna Jakumetović: Mogla bih ja odgovoriti upravo što se tiče toga snimanja iskaza vojnika konkretno kako ste postavili. Ja osobno ne bih imala ništa protiv toga. Moje poimanje demokracije je upravo to da svako kaže svoje mišljenje. Ja ga ne moram uvažiti, ali ću ga saslušati. Mislim da bi to tako trebalo i biti. Možda bismo puno ljepše živjeli kad bi jedni druge uvažavali, što ne znači da se moramo složiti s tim mišljenjem. Zašto bi se složili? Ja sam u stanju formirati svoje mišljenje i imati ga. Postojale su nekakve dvije zaraćene strane. Svatko je imao svoju ideologiju. Ja ne moram prihvatiti ideologiju suprotne strane, oni ne moraju prihvatiti moju. Ali s ovim odmakom vremena, ja sam u stanju saslušati takvu jednu priču s bilo koje strane. Na kraju krajeva, i sama sam bila pripadnik Hrvatske vojske sedam godina. Ja s tim ne bih imala problema. Eto, hvala.

Maja Dubljević: Odgovor gospođe Raffai gospođi Scagliola.

Ana Raffai: Htjela sam odgovoriti na vaše pitanje. Kad sam preslušavala snimku razgovora, primijetila sam kod sebe vrlo kontrolirano ponašanje. To znači da ja ipak nisam razgovarala na način na koji bih razgovarala sa svojim najbližim. Mislim da sam imala jedan određen momenat samozaštite. To mi je bilo zanimljivo, kad sam ustanovila. A pritom se čak i ne radi se o direktnim iskustvima rata i traume. Meni je to zanimljiv podatak radi toga koliko dugo su povijesna sjećanja, barem u mom slučaju, doživljena kao opasna. Tu se trebam paziti. Što se tiče onoga što mi se čini važnim je da za ta povijesna sjećanja nisu toliko važne činjenice koliko je važno ono što je u cijelom sjećanju ostalo zapamćeno kao osobna povijest. Meni se čini da je to važno. Koji puta nemam strpljenja slušati tko je koga napao ili obranio, važno je da ja vidim gdje sam ja, a ono što me može pomaknuti, jest mogućnost da čujem drugu priču. U tom smislu, na pitanje jesmo li u priči objektivni facilitatori ili netko tko je unutra, ja mislim da smo uvijek oni koji smo unutra. Što više smo unutra, mislim da smo više autentični, a onda ćemo jednom zajedno i doći do nekakvog tumačenja povijesti. Takvo je moje razmišljanje.

Maja Dubljević: Pustit ćemo još dvije gospođe, gospođu Sanju Petrović Todosijević i gospođu Đurđu Gmaz.

Sanja Petrović Todosijević: U vezi s ovim što je gospođa Vesna rekla. Vi ste rekli da ne biste imali nikakav problem da za istim stolom razgovarate s nekim tko je zapravo u vašoj, ali i našoj situaciji, bio s neke druge strane. Problem je zapravo kako bi se ta situacija u kojoj se, vi nalazite za istim stolom s nekim tko je s druge strane kako bi se učitala u javni prostor, ako tako mogu da kažem. Zato što se mi danas suočavamo, čini

mi se, s procesom u kojem dolazi do normalizacije zločina. Mislim da smo mi u Srbiji to doživeli kada se Šljivančanin vratio iz Haaga. Kada su svi generali, ratnici skinuli redenike. Kada su obukli odela i počeli da se slikaju za naslovne strane Glorije. Prosto očekujem da će ga Oprah Winfrey jednoga dana pozvati da gostuje u svom showu kako bi ispričao neku svoju ličnu i intimnu priču, koja, pravo da vam kažem, nisam sigurna da nas interesuje. Tako da mislim da bi o tome trebalo da se vodi računa.

Također me zanima da li nekada razmišljate o tome na kakav način će, opet u javnom prostoru, biti upotrebljeno ono što ste vi rekli. Imam utisak, iako se ovde sad pomalo i negira taj značaj predstavnika političke elite, političke elite ipak kroje naše živote. Odnos političkih elita prema događajima iz prošlosti je vrlo anahron. Tako se mi danas, bar u Srbiji, mislim da je to slučaj i u Hrvatskoj, često susrećemo s političarima koji će deklarativno da se zalažu za vrednosti antifašističkih borbi, a da s druge strane neće imati nikakav problem da govore o rehabilitaciji Draže Mihailovića, rehabilitaciji Milana Nedića, Dimitrija Ljotića. U vezi s ovim što je rečeno kako nam Drugi svetski rat ne da da hodamo napred, pitanje je da li nam zapravo ne da to saznanje o Drugom svetskom ratu ili upotreba, odnosno zloupotreba pojedinih tumačenja određenih događaja vezano za Drugi svjetski rat. Hvala.

Maja Dubljević: Hoćete Vi, Vesna, molim Vas, kratko.

Vesna Jakumetović: To ne možemo znati dok se ne nađemo u takvoj situaciji. Kako bi izgledao taj nekakav razgovor između suprotstavljenih strana. Što se tiče utjecaja politike i političara, ja sam cijeloga života mislila da sam ja apolitična osoba. Međutim, politika utječe na naše živote, htjeli to mi ili ne. Upliće se u svaku poru našeg života, tako da moramo formirati mišljenje o politici i političarima. Ja osobno ne bih imala danas, možda bih prije deset, petnaest godina imala problema suočiti se s nekim sa suprotne strane. Danas više mislim da ne bih, ali nisam bila u takvoj situaciji, tako da ne znam što bi se moglo dogoditi, ni što bi ta situacija mogla izroditi. Hvala.

Maja Dubljević: Lijepo molim, još gospođa Đurđa Gmaz.

Đurđa Gmaz: Ponukalo me ovo pitanje suočavanja s vojnicima. Ja bih bila presretna, kao i gospođa Vesna, da saznam i da se suočim sa zločincima, koji su pucali i ubili moju kćer i teško ranili sina i nećaka na kupanju. Te su osobe iz Petrinje i sad se nalazi u Srbiji. Najmanje sedmorica su osumnjičeni. Prema tome, ili bi mi srce otkazalo, ili ne znam, sigurno bih

bila agresivna i pokušala ih napasti. Ali željela bih se suočiti sa njima. Istinu znam, jer sam sama svoju djecu spašavala. I po meni se pucalo, 200 metaka na djecu, koja su nevina, koja su se kupala na rijeci Kupi '93.

Maja Dubljević: Hvala vam.

041

Konferencija
"Osobna sjećanja
na ratove i druge
oblike političkog
nasilja od 1941.
do danas"

Vesna Jakumetović rođena je u Vukovaru 1962. godine. Početak rata je dočekala s ocem i majkom u Vukovaru. Tijekom jednog od granatiranja Vukovara bila je teško ranjena. Nakon višemjesečnog skrivanja u podrumu, na dan pada Vukovara obitelj je na Veleprometu razdvojena te se ocu gubi svaki trag. Prema pričama očevidaca otac je ubijen, ali njegovi posmrtni ostaci nisu nikada pronađeni. Vesna Jakumetović, njezina majka i baka, nekoliko su dana bile odvojene od ostatka stanovništva koje je autobusima poslano u izgnanstvo te su kratko vrijeme provele u okupiranom Vukovaru, prvo u Veleprometu, a potom u kući ujaka Vesne Jakumetović. Kako je majka oboljela od karcinoma, uz pomoć poznanstva i veza s nekolicinom predstavnika SAO Krajine uspjela je prebaciti majku u Beograd na operaciju i liječenje. U Beogradu su im pomogli kućni prijatelji njezinih roditelja koji su bili liječnici u vojnoj bolnici u Beogradu. Nakon liječenja, majku uspijeva prebaciti u Hrvatsku. Od 1993. je radila u HV-u u Vinkovcima, a potom u zapovjedništvu Zbornog područja u Osijek. Ostaje djelatna vojna osoba do 2000. godine kada prelazi u privatni obrt u kojem radi i danas. Živi u obiteljskoj kući u Vukovaru koja je tijekom rata bila porušena.

Đorđe Gunjević je rođen 1. rujna 1939. u Gornjim Grahovljanima u blizini Pakraca. Osnovnu školu završio je u Gornjim Grahovljanima i Novom Selu (Španovici), medicinsku u Novom Mestu, a Višu upravnu u Ljubljani gdje je nastavio studij na Pravnom fakultetu. U Beogradu je 1981. - 1982. pohađao Centar za obrazovanje rukovodećih kadrova u privredi i završio specijalizaciju za rukovodeće kadrove te je u vrijeme Jugoslavije u nekoliko navrata obnašao političke funkcije. Radni vijek proveo je na raznim poslovima u Medicinskom centru Pakrac i zdravstvenom osiguranju u Pakracu i Bjelovaru. U rujnu 1991. organizirao je evakuaciju 300 bolesnika i liječnika iz ratom ugrožene pakračke bolnice. 13. rujna 1991. uhićen je i odveden u logor Bučje pod kontrolom Srba, a ni nepun mjesec kasnije, 11. listopada, odveden je u logor u Pakračkoj Poljani, gdje su ga pet dana zlostavljali merčepovci, pripadnici specijalne jedinice MUP-a. Temeljem toga je bio jedan od svjedoka na suđenju Tomislavu Merčepu. Zbog svojih aktivnosti vezanih uz organizaciju evakuacije bolesnika iz pakračke bolnice, dobio je Zlatnu plaketu "Grb Grada Pakraca" 2005. godine. Predsjednik Republike Hrvatske dr. sc. Ivo Josipović odlikovao ga je Redom Danice hrvatske s likom Katarine Zrinske za osobni čin hrabrosti i humanosti u Domovinskom ratu na području Pakraca 1991. godine.

Ana Raffai rođena je 1959. godine u Zagrebu. Obiteljsko nasljeđe se zasnivalo na katoličkim vrijednostima. Otac je u razdoblju SFRJ kao hrvatski nacionalist boravio kraće vrijeme u zatvoru. Događaji vezani uz hrvatsko proljeće iz 1971. u njezinoj su obitelji predstavljali važan povijesni datum. Od 1985. je radila u školi, kao profesorica francuskog i njemačkog jezika. Za vrijeme rata u Hrvatskoj, od 1991. do 1993. godine nalazila se u izbjeglištvu u Švicarskoj gdje se upoznala sa mirovnim pokretom. Nakon povratka u Hrvatsku, sa suprugom Ottom Raffaiem, nastavila je s angažmanom u mirovnom pokretu i bila jedna od inicijatorica širenja ideje antiratnog djelovanja i nenasilja. Danas Ana i Otto Raffai vode udrugu RAND - Regionalna adresa za nenasilno djelovanje, kroz koju educiraju i promiču vrijednosti nenasilnog djelovanja povezujući duhovnost, društveni angažman i proučavanje.

043

Konferencija
"Osobna sjećanja
na ratove i druge
oblike političkog
nasilja od 1941.
do danas"

Španovica / Novo
selo / Španovica -
Znalo se? Nije se znalo?

Vesna Kesić

Ogled o ukletom selu

Historijski artikulirati prošlost ne znači spoznati je "kakva je, u stvari, bila". To znači ovladati sjećanjem onako kako bljesne u trenutku opasnosti.

Walter Benjamin

U 'posttraumatskom vijeku', u kojem se danas nalazimo, praksa sjećanja i teorija sjećanja tijesno su isprepletene. Mi takoreći promatramo sebe dok se sjećamo. Individualno i kolektivno sjećanje sve se manje shvaćaju kao spontani, prirodni ili sakrosanctni činovi, a sve više kao socijalne i kulturne konstrukcije, koje se vremenom mijenjaju i imaju vlastitu povijest.

Aleida Assmann

Studija slučaja „Španovica/Novo Selo/Španovica“ bavi se istraživanjem memorije o ratnim stradanjima i životu u ratu i miru u selu dvojnog imena: Španovica/Novo Selo, smještenom u blizini gradića Pakraca, tradicionalnog administrativnog i kulturnog središta zapadne Slavonije. Razdoblje koje studija obuhvaća relativno je dugo i traje od nastanka sela, 1886. unutar Austro-Ugarske Monarhije do danas. U tom razdoblju selo je prošlo kroz nekoliko masivnih povijesnih promjena: raspad Austro-Ugarske Monarhije, nastanak i nestanak tzv. prve Jugoslavije (Kraljevine Jugoslavije), kroz Drugi svjetski rat, novu socijalističku Jugoslaviju (SFRJ) i na kraju, rat u kojem se raspala i ta država. Selo je od 1991. godine u državnom kontinuitetu Republike Hrvatske.

Foto: Jadran Boban

Drugi svjetski rat svjetska historiografija smješta u razdoblje od 1939. do 1945., s ne baš jasno definiranim početkom rata¹², ali jasnim konsenzusom da rat u Evropi završava „bezuovjetnom predajom Njemačke“ Saveznicima u svibnju 1945. U Jugoslaviji je situacija kompliciranija, iako se 8. svibnja 1945., dan ulaska partizanskih jedinica u Zagreb, smatra posljednjom velikom pobjedom nad njemačkim i kvislinškim snagama¹³, datum i način predaje ostataka tih jedinica krajem svibnja ostat će trajno mjesto sporova u historiografiji i u političkoj sferi, ali i mjesto podjela među građanima nove države. Nažalost, ne i jedino.

Političke odluke koje su trebale prevladati posljedice ratnih zbivanja u Španovici/Novom Selu donosile su se sve do 1948. godine. Nametnuta rješenja nisu selu donijela ni prosperitet, niti garanciju trajnog mira i pomirenje, čak i kad bi dolazilo do normalizacije svakodnevnog života. Traumatske posljedice Drugog svjetskog rata odigrale su važnu ulogu u poticanju, dinamici i karakterizaciji sljedećeg, regionalnog rata kojeg se u svijetu najčešće naziva - rat u bivšoj Jugoslaviji.¹⁴ U raznim dijelovima bivše države taj je rat poprimao specifična obilježja i podliježe različitim interpretacijama, o čemu svjedoči već i različito nazivlje koje za rat koriste službene historiografije država slijednica, ali i lokalne zajednice unutar tih država. Službeni naziv rata u RH je Domovinski rat.¹⁵ Nacionalistički krugovi najčešće govore o srpskoj agresiji na Hrvatsku, a manjinsko srpsko stanovništvo u Hrvatskoj najradije izbjegava detaljniju karakterizaciju rata i govori o „posljednjem“ ili „ovom ratu“ kako bi ga razlikovalo od prethodnog. Ili se govori o pojedinim njegovim segmentima i konkretnim ratnim operacijama kao što su Bljesak ili Oluja. A najčešće svi jednostavno spominju godinu u kojoj se nešto bitno za njih zbilo.

U ovoj studiji koja se primarno bavi upravo tim razlikama u percepciji, iskustvu i kolektivnoj i individualnoj memoriji sudionika i svjedoka razdoblja koje istražujemo, rat će, znakovito, ostati neimenovan, ili će biti upotrijebljen naziv kojeg koriste sugovornici, kazivači i kazivačice, odnosno izvor podataka. U terminima sociolingvistike, o nazivima rata možemo govoriti kao o „praznim“ ili „lebdećim“ označiteljima, jer oni tek u kontekstu dobivaju značenje koje u njih upisuje diskurs.

12 Vidi Jozo Tomasevich: „Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. (za rat u Jugoslaviji)“, EPH Media d.o.o., Zagreb, 2010.

13 Beograd su snage NOVJ oslobodile još 20. lipnja 1944. godine.

14 Takav naziv usvojio je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY), tzv. Haški sud.

15 Naziv „Domovinski rat“ potvrdio je Hrvatski sabor Deklaracijom o Domovinskom ratu u listopadu 2000. <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/274008.html> (pristupljeno 08.08.2012.).

I Drugi svjetski i ovaj posljednji rat u pakračkoj su regiji proizveli strašna razaranja i velike gubitke u ljudskim životima, imovini i drugim vrijednostima. Po tome, nažalost, regija nije jedinstvena. Sličnu sudbinu dijele i drugi dijelovi Hrvatske, naročito tamo gdje je stanovništvo bilo etnički miješano, poput Like, Korduna ili dalmatinskog zaleđa. U gotovo svakom selu u ovom kraju postoje neslužbena spomen obilježja, ploče ili omanji spomenici na kojima su upisana imena žrtava minulih ratova. Većina tih spomenika ne pripada službenoj memoriji, niti su podaci na njima uvijek sveobuhvatni i pouzdani. Službenih obilježja spomeničkog tipa zapravo je začuđujuće malo i svaki pokušaj da se negdje sagradi spomenik posvećen posljednjem ratu izaziva tenzije. Činjenica da je tokom tog rata srušeno ili oskrvnuto oko 3000 memorijalnih mjesta posvećenih antifašizmu i Drugom svjetskom ratu, kao i socijalističkom razdoblju Jugoslavije, vjerojatno priziva na oprez i pokazuje koliko je područje na kojem živimo prostor čestih tranzicija i promjena simboličkog poretka.

I selo čiju povijest istražujemo doživjelo je višekratna preimenovanja: od svog nastanka 1886. do 1945. zvalo se Španovica; od 1945. do 1991. Novo Selo, a od 1991. do danas ponovo Španovica. Preimenovanja su bila u funkciji označavanja promjene društveno - političkog poretka i njegovog uklapanja u hegemonijski narativ. Simbolička promjena prethodila je ili slijedila dramatične promjene u stvarnosti koje su uključivale i promjene u etničkom sastavu stanovnika sela. U Španovici su živjeli Hrvati, u Novom Selu Srbi. Danas se u Španovici ne živi.

Kronologija tih promjena sažeto izgleda ovako: Krajem 19. stoljeća, u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, omanji prostor kojeg su, kao posljedica povijesnih migracija, većinski nastanjivali Srbi¹⁶, koloniziran je migrantima iz tristotinjak kilometara udaljenog Gorskog kotara na jugozapadu Hrvatske. Gorani su mahom bili katoličke vjere, etnički Hrvati, a njihov govor, kojeg oni nazivaju "kranjski", obilježen snažnim dijalektalnim karakteristikama pod utjecajem susjednog, pograničnog, slovenskog narječja. Razlozi kolonizacije uglavnom su ekonomske prirode i bit će detaljnije objašnjeni kasnije. Selo Španovica se, pogotovo gledano iz perspektive najnovije povijesti, u multietničkoj monarhiji razvijalo brzo i u mirnom suživotu sa stanovništvom okolnih srpskih sela. Prema nekim zapisima i svjedočenjima, Španovica je bila prosperitetnija, seljani su bili vrijedni i sa sobom donijeli domaćinska i zanatska znanja i vještine koji u kraju u koji su pristigli nisu bili poznati. Ipak još iz tog vremena datira

16 O povijesti srpskih migracija na teritorije današnje Hrvatske vidi: Drago Roksandić: *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809.-1813.).* Vol I-II. Školska knjiga & Svornost. Zagreb, 1988.

metafora o Španovici kao „hrvatskom otoku u srpskom etničkom moru“. Sudeći po popisima stanovništva, Španovica je demografski rasla i tokom prvog desetljeća tzv. prve Jugoslavije - Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.-1929.), odnosno Kraljevine Jugoslavije (1929.-1941.).¹⁷ Popis stanovništva iz 1910. godine navodi 1289 stanovnika, koliko ih ima i u posljednjem predratnom popisu 1931.

Prve zapamćene i zabilježene međuetničke tenzije i povremeni sukobi javljaju se s kulminacijom državne i političke krize Kraljevine Jugoslavije tridesetih godina 20. stoljeća. U početku su to sukobi niske razine, ali s vremenom rastu. Za vrijeme Šestojanuarske diktature koju kralj Aleksandar uvodi 1929. zabilježeni su i prvi oružani incidenti. Prva ljudska žrtva, 1939. godine, kad su se etnički nacionalizmi koncentrirani oko srpsko-hrvatskog pitanja već naveliko razmahali, navodno je bio brat seoskog predsjednika HSS-a. S uspostavom marionetske NDH (10. travnja 1941.) selo postaje regionalno ustaško uporište iz kojeg se već tokom travnja i svibnja 1941. širi teror nad srpskim stanovništvom susjednih sela i nad Srbima izbjeglim iz dijelova Bosne na koju se proširila NDH. Do listopada 1942. godine moguće je govoriti o oko 1500 pobijenih stanovnika okolnih srpskih sela.¹⁸ Nema sumnje da u tim zločinima uz ustaše sudjeluju i Španovčani civili, pripadnici Pripremne bojne. Sporno je, međutim, u kojoj mjeri, pod kojim uvjetima i je li riječ o prisili i prijetnjama, ili o dobrovoljnom sudjelovanju, odnosno stjecanju privilegija koje je ustaški režim nudio. Istodobno, kao posljedica tih zločina koji se događaju i u drugim dijelovima NDH, jača i vojno se organizira antifašistički i narodnooslobodilački pokret unutar kojeg će nastati Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ). U okolnim planinama (Psunj, Papuk) formiraju se tokom 1942. prve veće partizanske jedinice koje će kasnije prerasti u slavnu Dvanaestu slavonsku brigadu. Jedna od prvih većih oružanih akcija u kojoj je sudjelovalo oko 1700 partizana bio je pohod na selo Španovicu, 4. i 5. listopada 1942. Pohod je dijelom motiviran kao odmazda za prethodne zločine nad srpskim življem, iako se iz postojeće dokumentacije vidi da to nije bio strateški cilj napada na Španovicu.¹⁹ Selo je tom prilikom najvećim dijelom razrušeno i spaljeno, a stanovnici rastjerani ili deportirani u okolna sela i gradove. Bilo je i ljudskih žrtava. Španovčani danas barataju brojkom od 73 identificirane žrtve, iako

17 O povijesti Kraljevine Jugoslavije vidi: Dejan Djokic: *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*, Columbia University Press (October 5, 2007).

18 Tonči Erjavec – “Španovica: kronika nastajanja i nestanka” (Zagreb, Novi Liber, 1992) str. 115. Erjavec u podacima sakupljenim iz raznih izvora spominje brojku od 1616 žrtava fašističkog terora u srpskim selima oko Španovice. Slavko Goldstein u pogovoru knjige spominje broj od 1500 žrtava koji se odnosi na razdoblje 1941./1942. Ibid., str. 250.

19 Dokumentacija o ustaškim, kao i o partizanskim, političkim i vojnim odlukama i akcijama, i to iz oba izvora, ustaškog i partizanskog, nalazi se u zbirci dokumenata “Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini (RNOPP)”, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1970.

službena statistika, kao ni za žrtve ustaškog režima, nikada nije objavljena. Od tada do konačnih savezničkih i lokalnih pobjedničkih operacija 1945. godine u selu i okolici izmjenjivali su se ratni okršaji i prevlast partizanskih, ustaških i njemačkih snaga, a selo je ostajalo nenastanjeno. Uspostavom jugoslavenskih komunističkih vlasti 1945. godine selo je odlukom Okružnog narodnog odbora - tijela lokalne vlasti koje je sprovodilo odluke centralne komunističke vlasti, preimenovano u Novo Selo, a do 1948. nastanjeno srpskim stanovništvom iz BiH i drugih dijelova Hrvatske. Najčešće su to bile obitelji čiji su domovi razoreni tokom ustaške vladavine, ali dijelom su to bili i kolonisti iz poznatih „vlakova bez voznog reda“. Nigdje u literaturi, kao niti na povijesnim forumima nije točno identificiran dokument („dekret“) kojim je nastalo stanje formalizirano, odnosno odlučeno da se Španovčani ne smiju vratiti u svoje selo. Navodno je to napravljeno uz znanje Vladimira Bakarića, tadašnjeg šefa KPH. Prema dokumentiranom svjedočenju Tončija Erjavca, Španovčanima je povratak zabranjen neovisno o tome jesu li kao pojedinci sudjelovali u ratnim zločinima, za koje ionako nikome nije suđeno, ili su čak bili u partizanima. Imovina Španovčana je temeljem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. (Službeni list, br. 64.) koji je, uz nacionalizaciju veleposjeda i crkvene imovine propisivao i oduzimanje imovine „izdajnicima i narodnim neprijateljima“, razdijeljena novonaseljenom srpskom stanovništvu, a veći obradivi dijelovi predani su u zadrugu. Zakon je, doduše, predviđao sudski postupak konfiskacije, ali ti postupci ovdje nisu vođeni, već su imanja raspodjeljivana temeljem odluka lokalnih „komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju.“²⁰ Španovčani su ostali živjeti rasuti po obližnjim selima i gradovima regije, mnogi su emigrirali u druge, često udaljene dijelove svijeta, Ameriku, Kanadu, Australiju.

Prema svjedočenju mnogih mojih sugovornika i sugovornica u razdoblju od 1948. do 1990., u Jugoslaviji, u okolici Pakraca živjelo se mirno. Suživot među Srbima i Hrvatima je obnovljen, etničkih tenzija nije bilo, barem ne na površini. No Novo Selo i njegova povijest, kao i sudbina Španovčana, bili su tabu tema o kojoj se nikada nije govorilo javno. Rijetko, uvijek potihlo, i u obiteljima Španovčana, svjedočit će moji kazivači.

Političke promjene koje su, unutar šireg konteksta urušavanja tzv. Istočnog bloka i socijalizma, započele krajem osamdesetih, u Jugoslaviji su 1990. završile višestranačkim izborima u federalnim jedinicama - republikama. Napetosti unutar političkih elita i između republičkih rukovodstava koje postaju vidljive još od smrti Josipa Broza 1980. godine, u novim okolnostima dostižu kulminaciju. Na izborima, u većini federalnih jedini-

20 Tonči Erjavac, cit. djelo, str. 169

ca pobjeđuju novoformirane političke stranke koje teže stvaranju samostalnih država. Jedino u Srbiji pobjeđuje navodna jugoslavenska opcija na čelu sa Slobodanom Miloševićem koja teži zadržavanju statusa quo i/ili, u slučaju raspada Jugoslavije, pretendira na teritorije drugih republika. Važno je napomenuti da i federalna armija JNA, nakon prvobitne zbunjenosti, prilazi Miloševiću i njegovim snagama.

Pračena zapaljivom nacionalističkom i ratnohušakačkom retorikom političara i medija, ekonomska i politička tranzicija u Jugoslaviji je vrlo brzo, još i prije prvih oružanih sukoba, na površinu izvukla nerazriješenu prošlost i neprorađene traume Drugog svjetskog rata. Političke i intelektualne elite instrumentaliziraju traumatičnu prošlost za svoje političke i ekonomske ciljeve. Pakrac i njegova okolica postali su jedno od žarišta etničkih napetosti i, baš kao i 1941. dolazi do prvih oružanih incidenata koji su ubrzo prerasli i u sukobe između JNA i vojno-policijskih jedinica Republike Hrvatske. Prvi udar JNA i paravojnih srpskih jedinica početkom ožujka 1991. zaustavile su hrvatske policijske snage kojima su se pridružili pakrački dobrovoljci. Linija razdvajanja dviju strana išla je kroz središte grada Pakraca, pri čemu se srpsko stanovništvo koncentriralo u istočnom, a hrvatsko u zapadnom dijelu grada. U sljedećem okršaju, krajem 1991., srpske snage i JNA povlače se pred hrvatskima sa dijela teritorija kojeg su do tada kontrolirale. Srpsko se stanovništvo povuklo s paravojnim srpskim jedinicama i JNA prema Bosni i Srbiji. U tom povlačenju napušteno je i Novo Selo. Jedan od prvih akata hrvatske vojne nadmoći i uspostavljanja teritorijalne vlasti 1991. bilo je preimenovanje Novog Sela u njegovo prvobitno ime - Španovica. U javnosti se tim povodom oglasila i Katolička crkva, odnosno njen poglavar, kardinal Kuharić, koji je u veljači 1992. u Bjelovaru vodio sprovod hrvatskim braniteljima poginulima u okolici Pakraca. U prigodnom govoru, emitiranom na nacionalnim radio stanicama, kardinal je spominjao isključivo hrvatske žrtve i mučenike u ovom i u prethodnom ratu te najavio skorou obnovu katoličke crkve u Španovici.²¹ Čitava povijest Španovice/Novog Sela zgušnjava se u metaforu o "jugo-komunističko-četničkim" žrtvama – Hrvatima. Nitko više ne spominje žrtve ustaškog terora iz 1941./1942., niti se pita o sudbini srpskih izbjeglica civila. Kao što su svojedobno svi Španovčani proglašeni ustašama, tako sada svi Srbi postaju četnici.

Rezolucijom UN-a br. 743 područje je zbog trajne opasnosti od oružanih sukoba proglašeno zaštićenom zonom koju oko zatečene linije razdvaja-

²¹ Crkva nije rušena 1942. prilikom partizanskog napada, već 1947. po nalogu Kotarskog narodnog odbora Pakraca.

nja nadzire UNPROFOR. Na srpskoj strani u međuvremenu je uspostavljena vlast SAO Krajine. Španovica, koja se nalazi na samoj crti razdvajanja, ostaje pusta. S vojno-policijskom operacijom Bljesak²², u svibnju 1995. uspostavljena je vojna i administrativna vlast Republike Hrvatske nad čitavim područjem zapadne Slavonije. Preostali srpski civili se u izbjegličkim kolonama povlače iz tog dijela SAO Krajine prema Bosni i Srbiji, a Španovčani trijumfalno najavljuju svoj povratak na djedovinu. Nova država obećava im svu potrebnu pomoć oko povratka i kompenzaciju za gubitke pretrpljene u razdoblju „jugokomunističkog terora“. Sintagme više ne podrazumijeva samo razdoblje SFRJ, nego je diskretno proširena i na antifašistički otpor u Drugom svjetskom ratu. I obnova crkve i vraćanje Španovčanima otežane imovine trebali su snažno obilježiti hrvatski suverenitet i kompenzaciju za sve povijesne nepravde koje su Španovčani, sada već metafora za „svehrvatsku žrtvu“, pretrpjeli.

Danas, pored tragova temelja katoličke crkve, koje su 1996. otkopali sami Španovčani i raščistili staro španovačko groblje, stoji oko 4 metra visoko raspelo sa crkvenim zvonom, kojeg je 1996. na praznik Duhova blagoslovio sam kardinal Kuharić. Nedaleko od raspela, 1999. godine je podignut veliki spomenik od crnog mramora s imenima svih 398 Španovčana poginulih i nestalih u razdoblju od 1939. do 1948. Zajednička grobnica 73 Španovčana koji su stradali prilikom partizanskog napada na selo 1942. obilježena je posebno, malim spomenikom malo udaljenim od velikog mramornog. U istom kompleksu obnovljen je i omanji vatrogasni dom, koji je pretvoren u memorijalni centar i služi kao okupljalište za dva praznika koje Španovčani obilježavaju: tradicionalni blagdan Duhova u svibnju i dane partizanskog napada na selo 1942. u listopadu. Tragovi gotovo polustoljetnog (od 1945. do 1992.) bivanja Srba na tom istom prostoru postali su nevidljivi.

Čin preimenovanja simbolički je čin kojim se briše prošlost i označava novi početak. Takva su preimenovanja redovito u funkciji zaposjedanja prošlosti i politike zaborava koja se primjenjuju po diktatu vladajuće državne politike i službene verzije povijesti. Na drugoj strani skale, čin imenovanja otkriva i otoke lokalne, grupne memorije koji se ne uklapaju u službenu povijest. Moji sugovornici, svjedoci i suvremenici povijesnih zbivanja, u svojoj osobnoj leksici upotrebljavali su različite nazive i za selo i za rat. Njihov je vokabular, kao i njihovo pamćenje, uvjetovan iskustvom rata i stranom na kojoj su se u njemu zatekli. Ili odabrali da budu.

22 Vidi: Bjelajac, Mile; Žunec, Ozren (2009). "The War in Croatia, 1991–1995". In Charles W. Ingrao; Thomas Allan Emmert. *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*. Purdue University Press, (February 15, 2009).

Ovo istraživanje bavi se sjećanjima, a ne utvrđivanjem činjenica ili istina, pa će se, na tom tragu, ime sela u tekstu upotrebljavati varijabilno: kad citiram sugovornike, koristim nazive koje su oni upotrebljavali, kad govorim o povijesti sela, koristit ću naziv koji je u to vrijeme bio u službenoj upotrebi. Za sadašnjost koristim aktualno službeno ime sela – Španovica.

O uzrocima i dinamici ratovanja na području bivše Jugoslavije ispisana je solidna biblioteka.²³ Nacionalistički regionalni mediji i nacionalističke elite bili su skloni u uzroke krvavog raspada Jugoslavije upisivati i „vjekovnu etničku mržnju i sukobe“, hegemonističke politike pojedinih režima, teritorijalne pretenzije i ideologije državnih tvorevina u kojima nacionalno pitanje nije bilo adekvatno riješeno (obje Jugoslavije). Naglašavane su fundamentalne kulturne i povijesne razlike između naroda koji nastanjuju regiju i njihovih političkih povijesti. Realistička historiografija i politologija navode višestruke strukturne, povijesno-političke i ekonomske razloge ratova u Jugoslaviji²⁴, dok najnovija generacija lijevih aktivista i antikapitalističkih teoretičara pokušava u potpunosti anulirati utjecaj regionalnih politika i specifičnost konteksta, i uzroke raspada Jugoslavije i ratova pripisati isključivo globalnim težnjama svjetskog kapitalističkog poretka.²⁵ I historiografija i politička teorija još će se dugo baviti temom raspada Jugoslavije, no kako god bilo, ratovi u bivšoj Jugoslaviji odvijali su se po razdjelnici etničke pripadnosti, nacionalne državnosti i borbe za teritorije novo-nastajućih nacionalnih država. Povijest Španovice/Novog Sela i drugih naselja u tom i nekim drugim dijelovima Hrvatske, obilježena je etničkom pripadnošću i poviješću međuetničkih odnosa koji su prolazili kroz razne oblike i transformacije. No priroda tih odnosa – to je dijelom i spoznaja proizašla iz ovog istraživanja – mnogo je više bila rezultanta šireg nacionalnog, regionalnog, pa i globalnog konteksta, nego li nekih imaginarnih vjekovnih tenzija i konflikata na lokalnoj razini. Ti odnosi niti su jednoznačni, niti jednostrani. Etnički identiteti i akumulirane povijesne traume, potiskivana, mistificirana ili falsificirana memorija, bili su onaj faktor čijom manipulacijom su tranzicije i sukobi na lokalnoj i regionalnoj razini pretvarani u krvavi višak povijesti. Uzmemo li u obzir duga razdoblja mirnog i kooperativnog suživota, u kojem npr. etnički miješani brakovi nisu bili ni iznimka, niti nešto neobično – postavlja se pitanje kako je moguće takvo produktivno i normalno ljudsko stanje tako brzo pretvoriti u čistu suprotnost, u mržnju i destrukciju?

23 Kao izvore podataka i literature vidi: Misha Glenny: *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books; Third Edition, Revised edition (September 1, 1996).

24 Vidi, npr. Woodward, Susan, L. - *"Balkan Tragedy: Chaos & Dissolution after the Cold War"*.

25 Takve "teorije" koje se, prilično neosmišljene, sve češće čuju na različitim lijevim forumima o Balkanu, djeluju podjednako redukcioniistički pa i problematično kao i nacionalističke kulturalno-političke teorije, jer zanemaruju i aboliraju odgovornost lokalnih politika i političkih elita i mehanizme djelovanja tih politika na regionalno pučanstvo.

Kao što je već rečeno, predmet ovog istraživanja nisu događaji iz novije ili starije ratne i tranzicijske prošlosti, nego pamćenje i dinamika individualnog i kolektivnog sjećanja na traumatične događaje iz prošlosti. Nije dakle riječ o pokušaju da se ustanove, potvrde ili korigiraju neke činjenice i okolnosti, već da se pokuša razumjeti što sve utječe na recepciju tih zbivanja i način na koji će biti zapamćena i prepričavana. Zanimalo me kako se memorija stvara, mijenja i funkcionira na lokalnoj razini, u kakvom je odnosu fragmentarna i neslužbena memorija s onom instaliranom od strane državnih institucija koja, verificirana kroz historiografiju, funkcionira kao službena povijest. Unutar lokalne i fragmentirane memorije poseban su predmet interesa bile razlike u sjećanjima nastale kao posljedica pripadnosti različitim etničkim skupinama koje su se, kao i pojedinci unutar njih, tokom proteklih ratova našle na suprotstavljenim stranama. Nisu nužno svi pripadnici iste etničke skupine bili na „istoj strani“. Ali kao što su oba rata koja su poharala ovaj kraj u 20. stoljeću imala snažno nacionalističko i etničko obilježje, tako se i pamćenje o ratnim zbivanjima formiralo pod utjecajem etničke pripadnosti.

Ova studija slučaja rađena je unutar šireg projekta suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj i na području bivše Jugoslavije²⁶ u kojem se istražuju uzroci i posljedice ratovanja, dokumentiraju ratni zločini i povrede ljudskih prava i sakupljaju sjećanja (usmena povijest) sudionika i svjedoka, napose žrtava kršenja ljudskih prava. No prema mom iskustvu, suočavanje s prošlošću, kao koncept i kao praksa, nailazi na najveće probleme tamo gdje se odmiče od „objektivnih“ postupaka - kao što su prikupljanje provjerenih, dokumentiranih podataka (činjenica) ili ispravljanje nanesenih nepravdi primjenom kaznene, retributivne pravde. Memorija, međutim, nikada nije ni istinita niti objektivna. Kad pokušavamo „suočiti“ pojedince ili grupe čija se sjećanja dramatično razlikuju i koji su oko tih sjećanja rekonstruirali i osmislili svoje živote, nailazimo na ogromne, često nesavladive probleme. Uz problematičan pojam „istine“, prisutna je i opasnost da to suočavanje vodi u novu traumatizaciju, pa čak i produbljuje postojećih i stvara novih tenzija. S druge strane, suočavanje s prošlošću koje je obavljeno na razini objektivnih postupaka rijetko utječe na subjektivnu memoriju. Ili je za to potrebno jako dugo vrijeme.

O mogućim postupcima suočavanja konfliktnih memorija i njihovom potencijalnom učinku na prevladavanju traumatske prošlosti bit će riječi u zaključnom poglavlju ovoga rada. Pokušat ću izvući pouke iz lokalnih iskustava, ali i usporedivih situacija u drugim dijelovima svijeta.

Selo Španovica smješteno je na glavnoj regionalnoj prometnici, cesti Pakrac – Požega, 12 km od Pakraca kojemu selo tradicionalno konvergira svim svojim životnim funkcijama.²⁷ U Pakracu danas živi vjerojatno najveća skupina Španovčana i njihovih potomaka okupljenih u istom prebivalištu. Ostali su rasuti po regiji, širom Hrvatske i po svijetu. Stoga i uvod u ovu studiju slučaja počinjem s opisom trenutnog izgleda tog gradića na sjeveroistoku Hrvatske. Tokom posljednjeg rata (1991.-1995.) grad je bio podijeljen na „srpski“ i „hrvatski“ dio, a linija podjele išla je samim središtem grada, stotinjak metara od katoličke i neposredno uz pravoslavnu crkvu.

Dan danas, 18 godina nakon završne ratne operacije Bljesak (1995.), dije-
lovi grada ostavljaju dojam da njime još odjekuju udari granata i ratne sire-
ne. S glavne prometnice, preko mosta nad rječicom Pakrom, ulazi se ravno
u centar grada. Prvo što će putnik namjernik uočiti su ruševine dviju najve-
ćih zgrada u gradu. Fasada jedne od tih zgrada, od koje su preostali samo
granatama izbrzdani vanjski zidovi, po nekim arhitektonskim detaljima
odaje tragove regionalne secesije. Kuća Gregurić, kako ju danas više nitko
ne naziva, izgrađena je 1907. godine u vrijeme Austro-Ugarske Monarhi-
je, kao tipičan primjerak tadašnje građanske arhitekture. Stare fotografije
pokazuju da je izvorno bila građena u baroknom stilu. Secesijski elementi
dodani su kasnije, ne zna se točno kada i kako. Danas je unutrašnjost zgra-
de zarasla u divlje raslinje koje nadvisuje srušeno krovšte, a granje se kroz
prozorske otvore širi prema ulici. Prizor je dostojan metafizičkog slikar-
stva. Kao da je fragment neke De Chiricove slike iz imaginacije prenesen u
stvarnost da bi nas trajno podsjećao na realne strahote posljedica ratnog
ludila. Kod nesviklog promatrača čuđenje će izazvati prolaznici koji više ne
obraćaju pažnju niti na devastirani urbani krajolik, niti na realnu opasnost
koja im prijeti jer je ruševina od ulice i nogostupa odvojena samo improvi-
ziranom, niskom drvenom ogradom koja tamo stoji od prvih razaranja gra-
da, ranih devedesetih godina prošlog stoljeća, pa je i sama već istrošena i
iskrivljena od trajanja i vremenskih nepogoda.

Za stanovnike Pakraca zaostale ruševine postale su svakodnevica, iako je
život uz posljedice rata, barem prividno, normaliziran. Nekad ljupki baro-
kno-secesijski gradić postao je prizorište višeslojne akumulacije povije-
snih prevrata i pripadajućih im trauma.

27 Administrativno, zbog potreba izbornog, ali i etničkog inženjeringa, nakon višestranačkih izbora i pobjede HDZ-a, bivši kotar Pakrac je ukinut i pripojen Požeško-slavonskoj županiji, čime je Pakrac izgubio upravne ovlasti koje je ranije imao kao centar sub-regije. Od Pakraca do županijskog središta Požege, cestom na kojoj se nalazi i Španovica, danas ne vozi niti jedna redovita autobusna linija.

U neposrednoj blizini kuće Gregurić, odmah uz rijeku Pakru, nalazi se još jedan nesanirani kompleks zgrada. Ovoga puta nije riječ o starijoj zgradi s obilježjima devetnaestostoljetnih arhitektonskih stilova, već o tipičnom primjerku arhitekture socijalističkog modernizma iz šezdesetih ili sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Zgrada je razrušena u manjoj mjeri, ali očigledno pusta i devastirana dugogodišnjom neuporabom. Na pročelju obje zgrade zaostao je logo „Budućnost“, ispisan rukopisnim slogom, kakav se u to vrijeme često koristio za nove trgovačke centre što su počeli nicati širom Jugoslavije. Natpis je danas plave boje, no fotograf, kroničar propasti Budućnosti, upozorio me da je izvorno bio crven.²⁸ Vremenske nepogode isprale su tragove socijalističkog potrošačkog optimizma. Trgovački centri i razni drugi pokazatelji nove orijentacije socijalističke privrede prema tržišnoj ekonomiji - sportske dvorane, nove kino dvorane, ali i radnička sveučilišta, industrijski pogoni i glomazni stambeni blokovi - označavali su napredak i novi optimizam. Simbolički su, međutim, ostajali zatočeni u soc-realističkoj semantici, što se razaznaje po nazivlju takvih objekata: Budućnost, Napredak, Narodni magazin i slično. Jugoslaveni su tada počeli entuzijastično kročiti u svijet tržišta i konsumerizma, zadržavajući jednostranački, centralizirani politički sustav. Nismo imali višestranačku demokraciju, niti tradicionalne političke slobode i prava,²⁹ ali smo uz povremene krize, nestašice i suženi asortiman potrošnih roba imali socijalnu i ekonomsku sigurnost. Imali smo i pasoše s kojima smo mogli putovati po čitavoj Evropi i najvećem dijelu ostatka svijeta. Zbog svega toga smo se možda osjećali bolje i „slobodnije“ od građana drugih socijalističkih zemalja. A ipak nas ništa nije sačuvalo od katastrofalne tranzicije koja je Jugoslaviju zahvatila s valom globalnih promjena s kraja osamdesetih. A još manje od tragičnog raspleta vlastite političke i povijsne drame.

Prvo pitanje koje se nameće uz ovaj prizor središta Pakraca glasi: Zar je vlast u ovom gradu toliko nesposobna, ili naprosto nemarna da već 18 godina niti ne pokušava sanirati ratno zgarište koje ozbiljno ugrožava prolaznike kroz centar grada? Odgovor na to pitanje, barem onaj najopćenitiji, zna gotovo svaki stanovnik Pakraca: zapelo je oko rješavanja vlasničkih pitanja i stečajnog postupka. Privatizacijom su nekad društvena poduzeća, pravi mali lokalni divovi i pokretači razvoja, prešla u privatno vlasništvo. Nekad zbog „više sile“ ekonomske tranzicije, ali vrlo često i

28 Foto-zapisi Bojana Mrdenovića o propasti "Budućnosti" dostupni su ovdje: <http://pogledaj.to/arhitektura/%E2%80%9EBuducnost%E2%80%9Ckao-testament-sadasnjosti/> (pristupljeno 15.05. 2013.).

29 Vjeroispovijest je u SFRJ bila slobodna, ali je Crkva bila striktno odvojena od države sa limitiranim pristupom javnosti.

Trgovački centar Budućnost

Foto: Jadran Boban

zbog interesa novih vlasnika čiji su prioritet bile nekretnine i atraktivne lokacije, a ne osnovna djelatnost, poduzeća su propadala, prelazila iz ruke u ruku, a nitko, ni javna vlast, niti novi vlasnici nisu bili zainteresirani sanirati ruševine. Aktualni vlasnik Budućnosti tvrdi da je on zainteresiran za pokretanje osnovne djelatnosti, maloprodaje, ali da to ne može zbog neprovedenog stečaja. Točno stanje stvari je gotovo nedokučivo, ali ostaje gorak osjećaj nesposobnosti drave da izađe na kraj s tako elementarnim stvarima kao što je vlasništvo i sigurnost građana.

Iz Pakraca, uglavnom pustom lokalnom prometnicom prema Požegi, stižemo do sela Španovica. Turistički vodiči rekli bi vam da je u tom kraju na relativno malom prostoru prisutna velika geografska i bioraznolikost.

Slavonijom se prostiru ravnice s livadama i plodnim njivama, na sjeveru županije uzdiže se planinski lanac čije podnožje krase nadaleko poznati vinogradi, rasprostranjeno je stablo hrasta, čiji neki primjerci broje do stotinjak godina, a viši dijelovi su obrasli gustom bjelogoričnom i crnogoričnom šumom. Takvom opisu odgovara i krajolik Španovice/Novog Sela, koje se naizgled ni po čemu ne razlikuje od drugih sela u regiji. Selo je smješteno uz glavnu lokalnu prometnicu uz koju se, u dužini od nekoliko kilometara, nižu kuće, (tzv. naselje u nizu), najčešće jednokatnice, eventualno dvokatnice. Oko njih su okućnice s „baščom“ i improviziranim staništima za domaće blago, svinje i perad. U normalnim vremenima većina domaćinstava može samostalno zadovoljiti vlastite potrebe za mesnim i poljoprivrednim proizvodima. Kuće su od ceste odijeljene prokopom, „jarkom“ koji služi za otjecanje površinskih, ali i otpadnih voda domaćinstava, uključujući one iz nastambi za životinje. Još i danas, vozeći tim cestama noću, naići ćete na biciklistu bez svjetlosnih oznaka, pregažene mačke i pse, a iz životinjskih nastamba se i u svježoj zimskoj noći širi neugodan vonj.

No dok su u Pakracu slojevi povijesti odmah vidljivi, selo Španovica malo toga odaje na prvi pogled. Ne razlikuje se od okolnih srpskih sela koja su u posljednjem ratu doživjela istu ili sličnu sudbinu razaranja i raseljavanja. Većina je zgrada obnovljena, što se razaznaje po građi od crvene cigle, sloja do kojeg je sredstvima međunarodne zajednice financirana građevinska rekonstrukcija razorenih domaćinstava. Ostatak su trebali financirati sami seljani uz pomoć lokalne samouprave. Neke zgrade preživjele su rat bez većih tragova rušenja, a ponegdje još stoji neka „stara ruševina“ zarasla u gusto raslinje. Ponešto nam govore i grafiti na javnim zgradama. Tako na španovačkom društvenom domu stoje dva velika napisa: „Oteto je proketo“ potpisan inicijalima T. E. (Tonči Erjavec) i „Sabore, vrati nam Španovicu“. Prizori otkrivaju nerazriješene odnose odlazaka, izbjeglištva, povrataka i vlasništva. Do Drugog svjetskog rata Španovica je, uz Pakrac i Lipik, bila najveće naselje u pakračkom kraju. Prema posljednjem raspoloživom popisu stanovništva iz 1931. bilo ih je 1285, toliko, otprilike i 1941. U međuvremenu je došlo do potpune izmjene etničkog sastava i preimenovanja Španovice u Novo Selo, u kojem je 1948. bilo je manje od tristo žitelja, kakvo je stanje bilo i do 1991. godine. Kao ni u mnogim drugim okolnim srpskim selima, ni u hrvatskoj Španovici se danas više ne živi. Prema popisu stanovništva iz 2001. g. Španovica je imala 32, a 2011. – 23 stanovnika. U selu stalno boravi desetak starijih bračnih parova, povratnika srpske nacionalnosti i tri hrvatske obitelji. Jedni su povratnici iz Austrije, u stanu u kojem je živjela i u Novom Selu živi jedna žena sama, a samo je jedno seosko imanje obnov-

ljeno i održavano za seoski i lovni turizam. Njegov vlasnik, Španovčanin njemačkog, "folksdojčerskog" podrijetla, kaže da imanje održava dijelom radi želje za povratkom na djedovinu, a dijelom – iz inata. No i njegova obitelj živi u Pakracu.

061

Španovica / Nova
selo / Španovica-
Znalo se? Nije se
znalo?

Promatrajući Španovicu, teško se oteti patetičnom dojmu o sudbinskom srazu nepromjenjivih prirodnih ljepota, ruralnog života koji odolijeva modernizaciji i nestabilnosti koju su ovdje kroz stoljeća stvarali povijesni prevrati. Dok osnovna konfiguracija sela i način seoskog života naizgled nisu doživjeli veće promjene možda i cijelo stoljeće, ili barem od vremena socijalističke „elektrifikacije“, intervencije u memoriju djeluju kao znak upozorenja na nestalnost i diskontinuitet života u ovome kraju.

III. Rašomon pamćenja: metodologija

Sjećanje je proces podložen promjenama i na osobnoj i na kolektivnoj razini. Individualno sjećanje mijenja se pod utjecajem novih događaja koji konfiguriraju pamćenje na protekle događaje, kao i pod utjecajem niza drugih psiho-socijalnih faktora. I individualno i kolektivno pamćenje mijenja se i preslaguje pod utjecajem poretka iz prošlosti, sadašnjosti i formirane vizije budućnosti. Svako je pamćenje u uzajamnom odnosu s dominantnom politikom sjećanja, koja sadrži i politiku zaborava, odnosno namjernog potiskivanja ili izbacivanja iz hegemonijskog narativa onih priča koje se u taj narativ ne uklapaju. Ta politika sjećanja i zaborava ne mora nužno biti nametnuta od strane centralne države i njenih institucija, iako baš u Pakracu svjedočimo i eklatantnom primjeru transmisije službene memorije. Tamo je, naime, započeo projekt terenske nastave o Domovinskom ratu za osnovnoškolce³⁰ u kojem sudionici Domovinskog rata prepričavaju i tumače događaje u kojima su sudjelovali. Na politiku sjećanja i zaborava utječu i lokalne političke ili etničke elite, ili neke druge referentne grupe. Državna politika i službena memorija okvir su kojem se lokalne politike sjećanja prilagođavaju, prihvaćanjem ili odupiranjem.³¹

Ovaj, kao i svaki pokušaj rada sa sjećanjima, sadrži nekoliko inherentnih proturječja. S jedne strane, samo je pamćenje varljivo i „neuhvatljivo“, iz kojeg god mu rakursa prilazili. Relativno egzaktnosti, poput

30 Vidi: <http://www.034portal.hr/clanak.php?id=4846> (pristupljeno 15.05.2013.).

31 O mehanizmima politike sjećanja govori francuski povjesničar Pierre Nora u svom djelu "Između sjećanja i povijesti". ('Les lieux de mémoire' Paris, Gallimard, 1984) u kojem uvodi pojam "mjesta sjećanja", onih "materijalnih, simboličkih i funkcionalnih točaka koje u nekoj kulturnoj zajednici figuriraju kao kristalizatori zajedničkog nasljeđa vrijednog sjećanja" (Vidi: Goran Pavelić, „Politike Sjećanja“, Diskrepancija, siječanj 2007. svezak 8. | 12. broj, str. 131.

neurologije i kognitivne psihologije, ustanovile su da sjećanja spadaju u nešto „najprolaznije i najnepouzdanije što postoji“³², a ipak su ona jedno osebujno ljudsko svojstvo bez kojeg ne bi bio moguć ni osjećaj osobnosti, niti individualni i kolektivni identiteti, kao ni međuljudska komunikacija. Rasprave o individualnom i kolektivnom pamćenju - prioritetima i razlikama – intenzivno traju kroz veći dio dvadesetog stoljeća i ponekad nalikuju na skolastičku raspravu o kokoši i jajetu. Kolektivno sjećanje je u racionalističkoj tradiciji često bilo podvrgnuto kritici i tumačeno kao ideološki konstrukt – manipulativno nametanje sugestivnih slika, narativa, rituala i artefakata poput spomenika i sličnih memorabilija, u funkciji stvaranja „lažne svijesti“, i konstituiranja i održavanja političkih, vjerskih i etničkih zajednica poput nacije i države. Jedan od prvih suvremenih teoretičara pamćenja, francuski sociolog Maurice Halbwachs³³, dvadesetih godina prošlog stoljeća počeo je mijenjati epistemsku paradigmu i dokazivati da sjećanja ne postoje izvan zajednice. Po Halbwachsu i individualna sjećanja plod su interakcije u grupi u kojoj su nastajala i unutar koje su se mijenjala i prilagođavala.

Sjećanja prvenstveno nastaju i oblikuju se na temelju socijalnih veza, identiteta, grupnih lojalnosti, tvrdi Halbwachs. Ona su uvijek smještena u komunikativne kontekste. O sjećanju i zaboravu uopće ne odlučuju pojedinci, nego ‘socijalni okviri’. Sadržaj pamćenja, pokazao je Halbwachs, nisu nikakve čvrste referentne veličine, nego se mijenjaju zajedno sa socijalnim i političkim uvjetima svake nove sadašnjosti u kojoj prizivamo svoja sjećanja. Sažeto, sjećanje je polimorfno, historijski i društveno uvjetovano.³⁴

Aleida Assmann čije je djelo „Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti“ u mnogome utjecalo na konačno formiranje teorijskog okvira ovoj konkretnoj studiji, odbacuje tradicionalnu opoziciju individualnog i kolektivnog pamćenja i govori o „formacijama pamćenja“ koje svrstava prema nositeljima: individualno pamćenje, pamćenje na razini grupe ili socijalno pamćenje i kolektivno pamćenje čiji su nositelji politički i kulturni kolektivi.³⁵

Assmann se osvrće i na klasičnu tenziju koja proizlazi iz opreke pamćenja bilo koje od formacija o kojima govori i moderne povijesne znanosti, utemeljene u 19. stoljeću. Kao akademska disciplina, znanstvena povijest

32 Daniel Schachter, Ed.: "Memory Distortion", citirano prema Aleida Asman "Duga senka prošlosti", str. 22.

33 Maurice Halbwachs: On Collective Memory, Chicago, London : The University of Chicago Press ,1992.

34 Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prir.), "Kultura pamćenja i historija", Golden marketing, Zagreb, 2006. str. 13.

35 Alaida Asman, "Duga senka prošlosti", str. 19.-71. Assmann govori o političkom ili nacionalnom pamćenju tamo gdje je povijest u funkciji gradnje nacionalnog identiteta i gdje političari prizivaju, a građani usvajaju pamćenje usidreno u institucijama koje djeluju odozgo. Nasuprot tome, Assmann vidi i "socijalno pamćenje" koje je mnogoglasno i djeluje odozdo. Po njoj, političko pamćenje je dugoročno i tvrdokorno, dok se socijalno pamćenje mijenja brže i lakše (Ibid., str. 39.).

trebala bi biti nezavisna od političkih intervencija, kulturalnog konteksta i povjesničarevih osobnih pripadnosti i sklonosti. Taj ideal objektivnosti nikada nije sasvim ostvaren. Ne samo stoga što profesionalni povjesničari nisu oslobođeni veza, lojalnosti i predrasuda, već i zato što: „Novi standardi kritičkog postupka analize prošlosti nisu, međutim, isključivali mogućnost da istorijsko razmatranje pripomogne i građenju nacije i da svoj zadatak vidi u tome da državi, narodu (...) pruži sliku njih samih.“³⁶ Povijest kao znanstvena disciplina, ili historiografija, čak i kad je bivala svjesna svojih epistemoloških ograničenja, dugo u svojim istraživanjima prošlosti nije prihvaćala osobna sjećanja kao meritoran izvor. Njih se smatralo notornim krivotvorinama, uvijek opredijeljenima, parcijalnim i subjektivnim. Do promjene paradigme dolazi s razvojem postkolonijalne teorije i, napose, tvrdi Assmann, s istraživanjem post-povijesti holokausta:

Pozitivističko povjesničarstvo sudara se sa svojim granicama tamo gdje njegovi izvori više nemaju što reći. Na tim granicama mogu u pomoć priteći usmena svjedočenja i predaja, u slučajevima kada su, kao u postkolonijalnim situacijama, domorodačke kulture razorene, ili kad, kao u posttraumatskim situacijama poslije genocida, arhivski materijali ne daju pogled iznutra na ovo iskustvo. U takvim okolnostima došlo je do većeg uvažavanja doživljenog iskustva i sjećanja, kao i žanra subjektivnog svjedočenja, a posebno do većeg uvažavanja lika moralnog svjedoka, koji je na vlastitoj koži doživio bar dio onoga što se dogodilo ubijenim žrtvama.³⁷

Ovim, danas već općeprihvaćenim intervencijama u ideale moderne prosvjetiteljske historiografije, kad je riječ o istraživanju sjećanja, nameće se još jedan problem s kojim smo se susreli i kod ovog kvalitativnog istraživanja koje se, kao i svako, provodi i potom analizira unutar aktualnog političkog i društvenog konteksta. Sjećanja, iako su formirana kao socijalni konstrukti i određena subjektivnim strukturama, ipak ne egzistiraju sama za sebe, kao mentalna ili socijalna apstrakcija. Ona su uvijek strukturirana oko događaja kojeg se pamti, kao što i sami događaji postoje jedino ako su zabilježeni i prepričani u nekoj od „formacija pamćenja“. Stoga rad na sjećanju nužno zahtijeva reference na sadržaj sjećanja. Kad su objekt sjećanja ratne traume i kad se na jedan nerazriješeni traumatski događaj nadovezuje sljedeći traumatski događaj koji izaziva sekvencijalnu traumu, problem, uz znanstvenu i metodološku dimenziju, nameće i etičku dilemu pri odabiru istraživačke metode. Svako takvo sjećanje i njegovo prizivanje od strane istraživačice može ponovo aktivirati trau-

36 Cit. djelo, str. 52.

37 Cit. djelo, str. 53.

mu. Istodobno, radom na sjećanjima koja su i politički obojena, zadiremo u život zajednice, ili više zajednica koje su već definirane politikom različitosti. Stoga takvo istraživanje zahtijeva naročitu obazrivost i visoki stupanj suglasnosti kazivača. Ipak, uz svu obazrivost, nije uvijek moguće unaprijed predvidjeti učinak koji će „kopanje po starim ranama“ ostaviti u životu zajednice, ili pojedinaca i pojedinki uključenih u istraživanje. Sve to zajedno stvara veliki izazov i stanovitu nelagodu i kod same istraživačice.

Uz sve navedene nedoumice i metodološki „nered“ koji prati svako istraživanje memorije, a to su: nestalnost i povodljivost samog pamćenja, različite razine pamćenja, neodvojivost i nemogućnost neutralnog sagledavanja pamćenja kao predmeta istraživanja od događanja na koja se ono odnosi, moram dodati i još jedan moment prisutan kod ovog istraživanja. Stjecajem okolnosti, građa koju sam sakupljala i koristila u istraživanju isprepliće se s mojom osobnom uključenošću u polje i predmet istraživanja, a sjećanja kazivača na nekim mjestima interferiraju sa mojim osobnim sjećanjima. Ta uključenost nije od početka bila motivirana namjerom da se jednoga dana bavim sjećanjima na ratne traume i analizom mehanizama koji uvjetuju dinamiku sjećanja i zaborava. Različitim povodima, u raznim periodima i u različitim ulogama - koje će kroz ovaj tekst biti pojašnjene - dolazila sam u doticaj s „materijom“ i „terenom“, Španovicom/Novim Selom i njegovim bivšim stanovnicima ili njihovim potomcima, kao i sa žiteljima okolnih srpskih sela. Svaki pokušaj da to osobno iskustvo i osobna sjećanja zaobiđem, bio bi neuspješan. Zato će ona, na sličan način kao i sjećanja kazivača, biti uključena u ovaj tekst. Dok se sjećamo, ionako obavljamo jednu vrstu introspekcije, usmjeravamo pogled prema sebi i u prošlost. Stoga sam, koliko god je to moguće, pokušavala registrirati i varijabilnost vlastitog pamćenja i promjene u sudovima koje sam o ljudima i događajima tokom vremena donosila. Rad, dakle, nije lišen osobnog stava i interpretacija iz „ja“ pozicije.

U najširem smislu, cilj ovog istraživanja trebao bi biti doprinos razvijanju javne kulture sjećanja. Postoje različite definicije kulture sjećanja, a u ovom radu pod tim pojmom podrazumijevam sljedeće: To je ona kultura koja cjelovitu sliku neke epizode pokušava stvoriti kroz interakciju niza pojedinačnih i grupnih sjećanja i integrirati različitosti u najširu moguću sliku događaja o kojem je riječ. Kultura sjećanja nastaje kad se, kao relevantna, prihvaćaju različita sjećanja i interpretacije događaja iz prošlosti, naročito sjećanja Drugih, koja ostaju izvan službenog ili dominantnog, u ovom slučaju nacionalnog memorijskog diskursa. Neki autori govore o demokratskoj kulturi sjećanja, bez čijeg njegovanja nema ni stabilne demokracije. Prema Tihomiru Cipeku, takva demokratska kultura sjećanja

počela se formirati zajedno s idejom međunarodne pravde, potrebom prevladavanja traumatične prošlosti, kažnjavanja krivaca i napredovanja u procesu pomirenja:

Priznavanje državne krivice, isprika za zločine koje su počinili sunarodnjaci, isplata odštete, postali su dio legitimacijskog procesa koji pred međunarodnom zajednicom vrši svaka država. On sadrži oblikovanje demokratske kulture sjećanja koja njeguje vrijednosti ljudskih i građanskih prava koja su u temeljima svakog demokratskog poretka. Za tumačenje prošlosti postaje odgovorna politika povijesti koja postaje odgovorna za to kako će se društvo odnositi prema vlastitoj povijesti kao i prema povijesti drugih društava.³⁸

Stvaranje demokratske ili „multikulturalne“ kulture sjećanja ne znači da se činjenice negiraju ili zanemaruju. Faktografija koja potvrđuje da se neki događaj zbio, kao i svi dostupni empirijski potvrđeni podaci (datumi, akteri, broj žrtava, uništena imovina, počinitelji i žrtve, itd.) moraju biti općepoznati, prihvaćeni, i provjereni iz niza izvora. Razlike se javljaju u subjektivnom doživljaju, razumijevanju i tumačenju konteksta, uzroka, povoda i posljedica traumatskog događaja. Te razlike proizlaze iz različitih iskustava, prostora i pripadnosti u vrijeme samog traumatskog događaja. Sjećanja ne postoje kao zatvoreni sistemi – kaže Assmann. Ona se u društvenoj realnosti uvijek dotiču, pojačavaju, ukrštaju, modificiraju i polariziraju s drugim sjećanjima i impulsima zaborava.³⁹

Ovako shvaćena kultura sjećanja ne konkurira i ne potire nalaze znanstvenog pristupa i historiografske metode proučavanja prošlosti. Tradicionalna povijesna znanost nije isključena ili zamijenjena neograničenom količinom malih, osobnih ili grupnih povijesti. Za razliku od historiografske znanosti koja se bazira na dokumentima, materijalnim dokazima, provjerenim izvorima i potvrđenim činjenicama, kultura sjećanja uključuje individualno i kolektivno pamćenje različitih pojedinaca i grupa. Uz dominantan diskurs i „velike priče“, kako znanstvene, tako i one kulturne ili političke, kultura sjećanja prepoznaje i marginalne narrative. Sjećanje i historiografija u stvari se nadopunjuju. “Štoviše, tek ako se oslone na sjećanja, kritičke društveno-humanističke znanosti mogu se nadati da će rezultati njihovih istraživanja imati odjeka u ‘svijetu života’ te da će utjecati na javni diskurs o nekom povijesnom fenomenu.”⁴⁰

38 Tihomir Cipek, “Nacija i demokratska legitimacija” u *Kultura sjećanja: 1991, Povijesni lomovi i svladavanja prošlosti* (Zagreb, Disput, 2011), str. 20.

39 Alaida Asman, cit. djelo, str. 16.

40 Tihomir Cipek, cit. djelo, str. 22.

Linija podjele na dominantne i marginalne priče ne slijedi uvijek liniju podjele na one koji su nekim svojim obilježjem ili pripadnošću (etničkom, rodnom, regionalnom) ili bivanjem na strani „pobjednika“, odnosno „gubitnika“, ujedno i pripadnici i dionici većinskog, hegemonijskog, ili manjinskog kolektiva čija je memorija istisnuta iz javnog diskursa. Unutar marginaliziranih grupa razlike su ponekad podjednako velike i značajne. Upravo je to došlo na vidjelo i u nalazima ovog istraživanja.

Kao što je rečeno, ovaj rad ne namjerava utvrđivati ili opovrgavati povijesne činjenice. U mjeri u kojoj su neizbježne i dostupne, njima se poklanja dužna pažnja. No kad je riječ o traumatičnim zbivanjima oko Španovice/Novog Sela, provjerene činjenice u velikoj mjeri niti nisu dostupne. Hrvatska historiografija nije se njima bavila, niti do 90-ih godina prošlog stoljeća, niti nakon toga, a razlozi se većim dijelom mogu pripisati tome da je u oba razdoblja službena povijest bila konstruirana u skladu s ideološkim zasadama i političkim potrebama vladajućih režima.

Osnovna istraživačka metoda primijenjena u studiji slučaja bila je prikupljanje podataka tehnikom polustrukturiranih i dubinskih intervjua na terenu (Pakrac, Španovica i okolica). Kazivači su bili svjedoci i svjedokinje događanja kroz relativno dugo vremensko razdoblje, od 40-ih godina prošlog stoljeća do danas. Kao građa i izvori podataka korišteni su pisani dokumenti memoarskog i kroničarskog tipa koji imaju karakteristike osobnih sjećanja, zatim dokumentaristička i dostupna historiografska građa, medijski izvori, pa čak i podaci pronađeni na društvenim mrežama. Kao svjedoci vremena nisu tretirani samo izravni sudionici događaja, nego i njihovi nasljednici, prenositelji sjećanja iz druge ruke, kao i ljudi koji dobro poznaju područje i zbivanja o kojima je riječ.

IV. Promjene i pukotine

S promjenom toponima (Španovica - Novo Selo - Španovica) brisan je, ili potiskivan u zaborav i pripadajući segment prošlosti, a time su, nažalost, brisani i ljudi, njihov građanski i društveni status i tragovi boravljenja u nekom prostoru. Svakom takvom nasilnom promjenom mijenjala se i re-konstruirala i memorija. Kako ona službena, ili nacionalna, zabilježena u školskim udžbenicima i institucionalizirana, tako i ona socijalna, grupna i marginalizirana.

Da bi se stekao potpuniji uvid u dinamiku i genealogiju potencijala za nasilne političke promjene koje su upisane u memorijske mijene, treba se vratiti u nešto dalju prošlost. Prvo preimenovanje Španovice u Novo

Selo 1945. provedeno je odlukom komunističkih vlasti („dekretom“), kao administrativno-politički čin kojim je i simbolički dovršena odmazda nad selom koje je u travnju 1941. godine postalo najveće lokalno ustaško uporište, najprije sjedište satnije, a potom i ustaške pripremne bojne koje su odgovorne za oko 1500 žrtava u okolnim srpskim selima. Po završetku Drugog svjetskog rata, svim je Španovčanima, neovisno jesu li tokom rata bili civili, pristupili ustašama i sudjelovali u zločinima, ili otišli u partizane, zabranjen povratak u Španovicu.⁴¹

Ustaše su provodili teror, hapšenja, likvidacije i otpremali stanovnike okolnih srpskih sela u logore Danica i Jasenovac. Španovica je, piše Erjavec, postala „simbol đavoljeg gnijezda“. Uobičajeni naziv za pohode ustaških jedinica kojima su se, pod prisilom ili dobrovoljno, pridruživali i seljani, pripadnici pripremne bojne, bio je „dizanje sela“. Kao kulminaciju terora, Erjavec bilježi datum 13. 08. 1942. kad su, uz pomoć ustaške Crne legije iz Pakraca, španovački ustaše u obližnjem srpskom selu Kusonjama stjerali u crkvu, zalili benzinom i spalili ili poubijali i bacili u bunare 463 muškarca. Istoga dana u susjednom selu Dragovići, ubijeno je 227 osoba, a nekoliko dana kasnije zapaljeno je selo Lipovac i poubijana većina stanovništva. Žene i djeca otjerani su u logore. Tonči Erjavec je svoje podatke sakupljao iz povijesnih arhiva i prebrajanjem imena na seoskim spomenicima podignutim žrtvama Drugog svjetskog rata. Izdavač Erjavečeve kronike, Slavko Goldstein, u pogovoru govori o barem 1500 žrtava ustaškog terora u tom razdoblju, no točan broj žrtava terora koji je trajao od travnja 1941. do listopada 1942. nikada nije utvrđen i nigdje nije obilježen. Nakon terora koji je trajao godinu i pol dana, na Španovicu se s Papuka sjurila partizanska brigada (iz tih jedinica kasnije je nastala XII. Slavonska), mnogo je objekata spaljeno i razoreno, a sveukupno hrvatsko pučanstvo sela je rastjerano i protjerano u obližnje gradove i sela. O žestini razaranja postoje, dakako, različite interpretacije. Španovčani vole reći da su skoro sve kuće zapaljene i srušene, dok monografija Radnički narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini podastire izvještaje iz tog vremena u kojima se govori da su zapaljene samo one kuće iz kojih je pružan otpor, a na licu mjesta strijeljani samo pripadnici ustaških postrojbi koji su pružali otpor.⁴² Danas, kako je već spominjano, Španovčani obilježavaju grobnicu u kojoj leže 73 njihova suseljana, žrtve te epizode.

Selo je potom zjapilo prazno sve do 1945. godine. Administrativnom mjerom, u duhu tog vremena kad je imovina oduzimana „narodnim neprijate-

41 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 102.-103. Erjavec također dokumentira da je više Španovčana bilo u partizanima nego u ustašama.

42 RNOPP, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1970.

ljima", „kolaborantima" i „ratnim profiterima", Španovčanima je oduzeta imovina, ali za razliku od urbanih sredina, gdje su kriteriji nacionalizacije ili oduzimanja imovine bili donekle definirani, u Španovici je tek nekoliko kuća s imanjima nacionalizirano. Sve ostalo je kolektivizirano i redistribuirano po kriterijima neke nove pravde koju je najavljavao novi, socijalistički poredak. Do 1948. selo je nastanjeno žiteljima srpske nacionalnosti i pravoslavne denominacije, od kojih su mnogi bili izbjeglice i žrtve ustaškog terora i čija je imovina uništena u drugim dijelovima Hrvatske i BiH. Neki su bili kolonisti iz nerazvijenih krajeva, dovezeni onim famoznim "vlakovima bez voznog reda" kojima su socijalističke vlasti nastanjivale bogatije krajeve ljudima s krša i kamena iz južnih dijelova države i useljavali ih u kuće i dodjeljivali imanja bivših vlasnika. Neriješeni imovinsko-pravni odnosi nisu nikoga naročito brinuli tokom socijalističkih godina, osim same raseljene Španovčane koji, obilježeni kao narodni neprijatelji, nisu imali drugog izbora nego da o svemu šute. Vlasničko-pravno rješenje provedeno je volontarističkom primjenom socijalističkog prava, koje nikada nije ukinulo privatno vlasništvo, ali ga je ipak smatralo vrednotom drugog reda. Navodna kolektivna krivnja Španovčana razriješena je tako da ih se „de-kolektiviziralo", raselilo, izbrisalo tragove njihova postojanja i zatrla kao zajednicu. Njihova imovina preraspodijeljena je onima koji su u tom trenutku mogli pretendirati na status kolektivne žrtve.

U Pakracu i okolnim selima do 1991. živjelo je miješano srpsko i hrvatsko stanovništvo s nešto više Srba (oko 60 posto). No za razliku od grada, gdje je stanovništvo bilo izmiješano, sela su ostala pretežno jednonacionalna, srpska ili hrvatska. Regija je bila jedno od žarišta srpske pobune ranih 1990-ih godina. Međuetničke tenzije počele su se javljati već nakon prvih višestranačkih izbora, u svibnju 1990. Na nacionalnoj razini pobijedio je HDZ, na čelu s Franjom Tuđmanom, ali ne i u Pakracu. Tamo je na prvim višestranačkim izborima pobijedio SDP. Institucije nove vlasti, Sabor i predsjednik države, ubrzo su počeli donositi akte i zakone koji su potvrđivali političku volju za ostvarivanjem suverenosti i odcjepljenjem Hrvatske od Jugoslavije.⁴³ Te su odluke donošene pod pritiskom naraslog i sve agresivnijeg velikosrpskog nacionalizma, ali i – kako je to formulirao Franjo Tuđman – kao „izraz tisućugodišnjeg hrvatskog sna o državnosti". Ali bez postignute suglasnosti srpskog stanovništva koje je u to vrijeme činilo oko 12 posto populacije. Hrvatsku je u takvoj konstelaciji zahvatila državotvorna euforija, a istodobno je pod uplivom srpske i hrvatske nacionalističke retorike raslo

43 29. srpnja 1990. Sabor SRH, konstituiran 30. svibnja 1990., usvojio je amandman na Ustav i iz imena republike uklonio pridjev „socijalistička", a socijalistička zastava i grb zamijenjeni su novim, „povijesnim" hrvatskim grbom i zastavom, kako je to objasnio predsjednik Tuđman.

nepovjerenje Srba u hrvatsku državu, a time i međuetničke napetosti. Dio administrativne lokalne vlasti i policije u dijelovima Hrvatske s većinskim srpskim stanovništvom nije prihvaćao osamostaljenje pod uvjetima koji su im službeno ponuđeni: ukidanje srpskog korpusa kao konstitutivnog naroda, status kojeg su domicilni Srbi imali po Ustavu Socijalističke Republike Hrvatske do 1991. i deklarativna garancija „svih manjinskih, ljudskih i građanskih prava“, kako je glasila formula kojom se Srbima u to vrijeme obraćao Franjo Tuđman.⁴⁴ Srbi su se promjeni statusa protivili zbog razumijevanja tog statusa kao povijesnog prava, stečenog stoljetnim bivanjima na tim prostorima i potvrđenog konstitutivnim aktima Hrvatske i Jugoslavije, još u vrijeme NOB-a. Druga komponenta koja je kod Srba izazivala otpor hrvatskoj suverenosti zacijelo je bilo prisjećanje i obnavljanje kolektivne traume nastale u vrijeme fašističkog režima NDH koji je nad Srbima, pod izlikom suzbijanja pobune protiv režima i hrvatske „nezavisnosti“, provodio politiku terora i istrebljenje. Jasenovac je najzloglasniji koncentracijski logor u svijetu kojeg nisu organizirali i nadgledali Nijemci, već pripadnici lokalnog, ustaškog režima. Tu politiku ogroman broj Srba smatrao je, i tako i nazivao, „genocidnom“, iako genocid nad Srbima u NDH nikada nije postao dio službene jugoslavenske terminologije, niti ga je takvim nazivala službena povijest Jugoslavije. Pojam genocid vjerojatno je izbjegavan zbog ideološkog konstrukta bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i narodnosti na čemu je trebalo graditi novu multinacionalnu, socijalističku federaciju Jugoslaviju. Činjenica je da je u toj vrsti prešućivanja povijesnih činjenica sudjelovao i velik broj Srba koji su se tokom Drugog svjetskog rata priključili NOB-u i kasnije postali dio političke elite komunističkog režima.⁴⁵

Retorika, kao i demonstrirana politika vladajućeg HDZ-a i predsjednika Tuđmana, bila je nacionalistička i nije poticala atmosferu međuetničkog povjerenja. Istodobno s tim promjenama, sve su glasnije postajale revizionističke inicijative koje su negirale fašistički značaj NDH i pravi smisao logora Jasenovac, kao i drugih stratišta Srba.⁴⁶ Još krajem osamdesetih godina, u atmosferi očekivanog pada Berlinskog zida, slabljenja jugoslavenskih institucija i komunističke partije, na vidjelo su počele izlaziti i druge kontroverzne i do tada zabranjene teme jugoslavenske ratne i poratne prošlosti, poput Bleiburga i drugih partizanski zločini u Drugom

44 Tuđman je često koristio frazu „dajem vam prava“, kao da ljudska prava nisu univerzalna i neotuđiva kategorija koja pripada svim ljudima.

45 Rasprava o broju žrtava u Jasenovcu opterećivala je jugoslavensku politiku i historiografiju još od prvih dana nove jugoslavenske države. Taj je broj često bio instrumentaliziran, kako za potrebe međunarodne politike i naplate ratnih odšteta, tako i za potrebe nacionalnih i nacionalističkih političkih elita.

46 Krajem osamdesetih godina 20. stoljeća ponovo je otvorena rasprava o broju i karakteru žrtava u Jasenovcu, no dok su neki znanstvenici i intelektualci s obje strane pokušavali problemu prići racionalno, historiografski i demografski dokumentirano, nacionalističke političke i intelektualne elite ponovo su stvar iskoristile za produbljivanje sukoba.

svjetskom ratu.⁴⁷ U javnosti bez demokratske kulture i kulture dijaloga, dominirale su polemike oko toga tko je počinio više ratnih zločina i koji je jugoslavenski narod nanio drugom narodu više povijesne nepravde. Hrvati su prizivali povijesne frustracije u vezi vlastite državnosti i iskustva hegemonističke vladavine Srbije, a Srbe je to podsjećalo na politiku i metode kojima je „srpsko pitanje“ rješavano u Pavelićevoj NDH. S druge strane, iz Miloševićeve Srbije već su neko vrijeme odzvanjali ratni bubnjevi i velikosrpska ideologija s teritorijalnim pretenzijama. I jedna i druga politika rovale su po nezacijeljenim ranama prošlog rata.

IV.1. Starija povijest, genealogija problema?

Nastanak sela Španovica datira iz 1886. godine kad lokalna vlastelinska obitelj Janković odlučuje intenzivirati eksploataciju okolnih šuma i gospodarstveno ojačati svoje imanje. Kako je regija bila nedovoljno nastanjena, da bi se ostvario razvojni projekt bilo je potrebno dodatno ljudstvo. Preseljavanje stanovništva u doba Austro-Ugarske Monarhije bio je uobičajeni način kompenzacije neuravnoteženog razvitka i demografskih prilika u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Radna snaga, državni činovnici, stručnjaci i čitave obitelji u vrijeme početaka industrijalizacije seljeni su širom carstva. U ovom konkretnom slučaju, čitavo selo Ravni Kotari organizirano je preseljeno iz oko 250 km udaljenog Gorskog kotara u zapadni dio Slavonije. Seljani su pristali na seobu jer je izgradnjom željeznice prema Rijeci zamro njihov tradicionalni način privređivanja, sječa i odvoženje drvene građe konjskim zapregama u riječku luku. Slavonija je u to vrijeme bila bogatija i djelovala perspektivno, a seljanima je obećana izgradnja nastambi i crkve. Kronike bilježe da su se već tada zastupnici susjednih sela (Dragović, Šumetlica, Grahovljani i Čaklovac) koja su nastanjivali etnički Srbi protivili „podignuću naselbine“ s kolonistima iz Gorskog kotara. Srbi su se u te krajeve doseljavali tokom nekoliko stoljeća turskih osvajanja i ratovanja dvaju carstava, kad je nastala Vojna krajina, zasebna habsburška vojno-administrativna provincija za obranu od Otomanskog carstva. Kao starosjedioci, lokalni Srbi tvrdili su da na tom prostoru oni „oduvijek pasu marvu“ i dokazivali da im prema tadašnjim zemljišno-posjedničkim uzusima pripada i pravo raspolaganja šumama i pašnjacima koje koriste.⁴⁸ Doseljenici iz gorskokotarskog sela na granici Hrvatske i Slovenije bili su katolici, sudeći prema prezimenima hrvatskog, slovenskog i njemačkog podrijetla, no bilo je među njima i Srba iz Vojne

47 Tema Bleiburga izrazito je kompleksna i dalje traumatična o kojoj za sada ne postoje potpuno pouzdane istraživanja. Vidi: npr. Ivo Goldstein: *Povijest Hrvatske 1918.-2008.*, Europapress Holding: Novi Liber, Zagreb, 2008., stranice 304.-307.

48 Duško Kliček, „Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika“, str. 60.

krajine, koji su preuzeli katoličku vjeru. U novom selu, nazvanom Španovica, za potrebe doseljenika, izgrađeno je ukupno 120 kuća i katolička crkva. Erjavac, kao i mnogi drugi Španovčani, tvrdi da su doseljenici bili napredniji u odnosu na okolno srpsko stanovništvo: prvi su izgradili školu samodoprinosom, otvorili su niz obrta i dućane u kojima su se snabdijevali i stanovnici iz susjednih srpskih sela. Sa sobom su donijeli nova znanja i vještine u održavanju domaćinstava i u prehrani, i bili su i vrlo ustrajni u zadržavanju vlastitih kulturnih obilježja. Desetljećima su u međusobnoj komunikaciji zadržali specifičan dijalekt, mješavinu hrvatskog, slovenskog i čakavskog, narječje koje je sadržalo niz specifičnih riječi i pojmova.

Prema Erjavčevom svjedočenju, suživot s okolnim srpskim selima tekao je mirno i bez tenzija, kroz prepoznavanje i priznavanje različitosti. Selo je, po njegovim zapisima, bilo čak i politički progresivno: seljani su pristajali uz socijalistički pokret, a 1919. osnovana je prva komunistička ćelija u regiji. Tako je bilo sve do diktature koju u Kraljevini SHS, 1929. godine uvodi kralj Aleksandar Karađorđević. Napetosti rastu i kulminiraju između 1939. i 1941., kada lokalna povijest zadobiva dramatičan preokret.

IV.2. Španovica Tončija Erjavca - povijesno, osobno i ono između

Kao što se već moglo primijetiti, veliki dio podataka o životu Španovice koje koristim u ovom tekstu preuzet je iz knjige pakračkog veterinara Tončija Erjavca "Španovica: Kronika nastajanja i nestajanja". Riječ je o rukopisu jednog Španovčana, rođenog 1925., koji je osobno svjedočio ključnim događajima iz traumatične povijesti sela. Njegova kronika, ispisana na oko 250 stranica, nastajala je godinama i sadrži osnovne demografske, povijesne, etnografske i druge podatke o političkom, kulturnom, obiteljskom i društvenom životu sela od nastanka, 1886., do 1992. kad je objavljena. Knjiga pripada žanru amaterske etnografije i najbolje joj pristaje opis „truda iz ljubavi“ za svoje selo i njegove stanovnike, s namjerom da zabilježi sudbina sela i ostavi u nasljeđe potomcima. Erjavčev rad na knjizi odlikuje sustavan pristup, temeljitost u sakupljanju i provjeravanju podataka i svjedočanstava i, povrh svega, vidljivo nastojanje da se zauzme vrlo pošten stav prema svim akterima povijesnih zbivanja, kao i pema samim događajima. Uostalom, to je i jedini sustavan istraživački rad i zapis koji o povijesti sela postoji. No uloga autora knjige i kroničara sela nije i jedina uloga koju je gospodin Erjavac imao u mojem istraživanju.

Upoznala sam ga 1990. godine, kad mi je izdavač knjige, poznati zagrebački publicist i povjesničar Slavko Goldstein dao rukopis i ponudio da s autorom radim na provjeri podataka, eventualnoj doradi i ujednačava-

nju teksta. Bio je to i moj prvi susret sa selom dvojnog imena, ali ne i sa Španovčanima, što ću shvatiti čitajući rukopis. Neki od njih bili su, naime, moji prvi susjedi dok sam kao dijete, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog stoljeća nekoliko godina živjela u Slavonskoj Požegi. Čitajući Erjavčev rukopis, naišla sam na vrlo specifična španovačka prezimena, atipična za požeški kraj, poput Novinc, Erjavec, Larma, Peternel. Obitelji s takvim prezimenima živjele su u nizu od nekoliko trošnih prizemnica u mom neposrednom susjedstvu. Kuće su bile u vlasništvu državnog poljoprivrednog kompleksa Ratarnica i nisu imale niti elementarne uvjete za stanovanje, vodu i kanalizaciju. S jednom od djevojčica iz susjedstva išla sam u isti razred, pa iako smo zajedno pješačile do škole nekoliko kilometara dnevno, a ona ponekad svračala k meni, ja nikada nisam bila pozvana u njenu kuću, kao niti u jednu od tih obitelji u susjedstvu. Možda je i ovdje riječ o naknadnim projekcijama u vlastito mutno sjećanje iz ranog djetinjstva, no meni su tih nekoliko turobnih zgrada na kraju provincijskog gradića i njihovi nekomunikativni stanari ostali u sjećanju kao nešto što je istodobno izazivalo dječju znatiželju i nelagodu u društvu čudnih i distanciranih ljudi koji – danas bih rekla – nešto kriju. Taj sam osjećaj, dakako, artikulirala naknadno, ali definitivno pamtim nelagodu, pa čak i neke incidente. Možda su neki drugi susjedi, starosjedioci, znali nešto o njihovoj prošlosti, ali kako je moja obitelj u Požegu doselila iz Zagreba u vrijeme kad sam ja krenula u drugi razred osnovne škole, ja o tome tada, pa sve do susreta s Erjavčevom knjigom, ništa nisam znala. Ma što bila istina tih mojih dječjih dana, španovačke obitelji zacijelo su proživljavale osobnu i političku dramu. Bilo je to vrijeme snažnog zamaha socrealističkog poretka, koji je u mjestima poput Požege bio višestruko potican provincijalnim konformizmom i nadzorom lokalnih vlasti. Djevojčica iz mog susjedstva i ja odlazile smo na iste pionirske priredbe s plavim kapicama s crvenom zvijezdom i crvenim maramama. U našim dvjema obiteljima to je moralo imati potpuno drugačije konotacije čega sam ja bila svjesna tek na razini slutnje. U višim razredima osnovne škole prestale smo biti prijateljice. Danas bih jako rado znala što se dogodilo s jednom od mojih prvih požeških prijateljica.

Reminiscencije na neke „misterije“ iz vlastitog ranog djetinjstva koje je prizvao Erjavčev rukopis, pojačale su i moj interes za sudbinu Španovice/Novog Sela. Tončija Erjavca sam tokom rada na knjizi 1990. sretala nekoliko puta. Naši su razgovori uvelike prelazili potrebe redakture rukopisa i pretvarali se u neku vrstu seansi u kojima je, barem je takav bio moj dojam, on razvio dovoljno povjerenja da govori i o sjećanjima koja nisu našla mjesta u knjizi i da u pričanje unese emocije kojih u knjizi nema. Bilo je to vrijeme snažnih političkih tenzija, proces raspada Jugoslavije kretao se prema kul-

minaciji, rat se počeo činiti neizbježnim, iako je tek koju godine ranije meni, a sudeći po poruci koju je svojom knjigom želio odaslati Erjavcu, takav rasplet događaja bio nezamisliv. Ratne propagande već su naveliko iskorištavale nerazriješene povijesne traume kao katalizator za etničku homogenizaciju i konstrukciju državotvornih, nacionalističkih narativa. Razgovori s Tončijem Erjavcem, čovjekom koji je bio izravni svjedok i žrtva zbivanja iz prošlog rata, zadovoljavali su i moju potrebu da shvatim sadašnjost kroz zavirivanje u potisnutu prošlost. Zanimalo me osobno iskustvo nekoga čija je životna priča i osobno sjećanje pripadalo onoj strani prošlosti koja je u socijalizmu bila tabuizirana, o kojoj je moja generacija, ukoliko to nije bio dio obiteljske povijesti, počela saznavati tek krajem osamdesetih godina kad su i do šire javnosti počele dopirati priče koje su otkrивale i mračne epizode partizanskog ratovanja i uspostave komunističke vlasti u godinama nakon rata: od broja žrtava i manipulacija Jasenovcem i Bleiburgom, do Golog otoka i slučajeva poput Španovice/Novog Sela. O mnogim od tih slučajeva ni danas se ne zna sve. Historiografija koja je od 1945. do kraja osamdesetih o nekim stvarima šutjela, danas se još uvijek oporavlja od tog razdoblja, ali i od državotvornih, nacionalističkih „povjesnica“ koje su u devedesetima, prikriveno ili otvoreno, reafirmirale i redefinirale NDH kroz instrumentalizaciju partizanskih i komunističkih zločina i diskvalifikaciju cjeline jugoslavenskog antifašizma.

Objektivnost i pošten pristup Erjavčeve knjige, barem onog dijela do 1990-ih, danas priznaje i većina etničkih Srba s kojima sam o njoj razgovarala tokom istraživanja. Meni je tih kaotičnih devedesetih njegov način iznošenja sjećanja i osobne tragedije na trenutke vraćao povjerenje u mogućnost zadržavanja elementarne ljudskosti i racionalnog rasuđivanja u zloslutnim vremenima. Posebno me se dojmilo to što Erjavac nije pribjegao sentimentu i narativu „nevine žrtve“ povijesnih zbivanja koja vapi za „pravednom osvetom“. I što svoj dugogodišnji mukotrpan rad nije pristao prilagoditi zahtjevima niti komunističkih, niti nacionalističkih, političkih i kulturnih elita, kao što su to uradili mnogi drugi intelektualci. Njegov je, naime, rukopis bio spreman za objavljivanje još osamdesetih godina, ali tada se od njega zahtijevalo da podatke i sadržaj knjige prilagodi tadašnjoj ideologiji i političkom pragmatizmu. Erjavac je i tada i uoči novog rata samo želio ispričati priču o svojem selu. Priču koja će, kako kaže u kratkom mementu na početku knjige, „otvoriti oči budućim pokoljenjima“. Na pitanje komu treba otvoriti oči, njegov je odgovor jasan: SVIMA! Knjiga je tiskana 1992. s dopisanim poglavljem „Ponovo rat“ i pogovorom Slavka Goldsteina. Ja smatram da su dopisivanjem poglavlja o zbivanjima iz 1990. - 1992. sadržaj knjige, kao i „poruka“, donekle promijenjeni, ali o tome kasnije. Autor Tonči

Erjavec kasnije je postao jedan od mojih glavnih kazivača i za razdoblje nakon 1990. i svega što je uslijedilo: novi rat, novo poraće, nove promjene značenja i novi preokreti u percepciji, interpretaciji i memoriji.

1995. godine, ponovo sam srela Tončija Erjavca. Neposredno nakon vojno-redarstvene operacije Bljesak stigla sam u Pakrac gdje sam nekoliko dana radila u uredu za ljudska prava na Gavrinici, istočnom dijelu Pakraca u kojem je do tada bilo koncentrirano srpsko stanovništvo pod vojnom i političkom kontrolom SAO Krajine. Ured su, pod pokroviteljstvom UNPROFOR-a, osnovale hrvatske mirovne i ljudsko-pravne organizacije s namjerom da se srpskom stanovništvu pruže sve relevantne informacije o njihovim ljudskim i državljanskim pravima i podrška u komunikaciji s novo uspostavljenom hrvatskom vlašću na lokalnoj razini. Srbi su se, naime, spremali na egzodus, a hrvatske vlasti imale su obavezu danu međunarodnoj zajednici da taj egzodus spriječe. Naša mirovnjačka inicijativa nije bila potaknuta od hrvatskih vlasti, ali je bila dopuštena, a lokalne policijske vlasti na "oslobođenom teritoriju" bile su relativno kooperativne. Gavrinica je noću bila pusta i neosvijetljena, a ulicama su lutali čopori napuštenih i gladnih pasa. Razgovarala sam tih dana s mnogim Srbima koji su se spremali u izbjeglištvo. U to vrijeme ništa se nije znalo o sudbini 400 do 500 muškaraca, uglavnom pripadnika teritorijalne obrane, ali i civila, za koje danas znamo da su bili privedeni, najprije u Bjelovar, a kasnije i dalje, da su mnogi mučeni, a neki nestali i do danas se ne zna njihova sudbina. Njihove obitelji tada nisu imale pojma gdje su. Iz Pakraca i čitave zapadne Slavonije svakog su tjedna odlazile duge kolone ljudi. Nikakva poruka službene politike, pa čak niti onakva kakva je nekoliko mjeseci kasnije, za Oluje, glasom Franje Tuđmana treštala iz etera, nije se tada mogla čuti. Nitko ih nije pokušavao zadržati, odgovoriti od odlaska. Naša uloga u uredu bila je da ljudima dajemo informacije i, po potrebi, posredujemo u komunikaciji s lokalnom vlašću. Primali smo žalbe i pritužbe, najčešće su se ljudi raspitivali za nestale i prigovarali zbog otuđene imovine, ali malo smo mogli uraditi, gotovo ništa. Najvažnijim nam se činilo objasniti im da imaju zakonsko pravo na hrvatsko državljanstvo i da svakako, prije odlaska, predaju zahtjev za domovnicom. Unatoč našoj jasnoj distanciranosti od nacionalističke hrvatske politike, pa čak i od mogućnosti da se integracija teritorija provede nasilnim, oružanim putem, ljudi su pokazivali nepovjerenje, čak i prema nama iz ureda. U ured su mnogo češće dolazile žene nego muškarci. Većinom su bile šutljive, neraspoložene za dulje razgovore, na čemu ni mi nismo inzistirali, raspitivale su se samo o konkretnim stvarima. Na licima im je bila neka duboka tuga i nesigurnost, ali i ljutnja. Neki su pak otvoreno iskazivali svoje nepovjerenje prema hrvatskoj državi, neprikriveni bijes zbog „nepravednog“ ishoda situacije. Od jednog

neuobičajeno pričljivog mladića čula sam i kletvu, prognozu o budućem razvoju situacije u kojem Knin neće tako lako "pasti" pred hrvatskim snagama kao što se to desilo ovdje, u zapadnoj Slavoniji. Za ovakav ishod optuživao je kolebljivo i kukavičko srpsko vodstvo SAO zapadne Slavonije. Sumnjam da smo ikoga uspjeli nagovoriti da ostane u Pakracu.

Tada sam, prvi puta nakon 1990., ponovo srela Tončija Erjavca. Slučaj je htio da nekoliko nas, koji smo u okviru te mirovne inicijative stigli iz Zagreba i Osijeka, odsjednemo u njegovoj vikendici u Prekopakri, koja je bila iznajmljena UNPROFOR-u. Prvo jutro nakon našeg dolaska u Pakrac, do kuće je svratio i Tonči Erjavec. Bio je odjeven u uniformu Hrvatske vojske, u čiji se Krizni štab kao veterinar prijavio odmah 1991. godine. Razveselio se što me vidi, a jedna od prvih rečenica koju mi je uputio bila je: „Jesam li vam govorio da su nam Srbi oduvijek ovo spremali?“ Nisam mu protuslovila, jer situacija nije bila nimalo prikladna za polemične političke razgovore ili raspravu o selektivnosti pamćenja. No prema mojim sjećanjima, nikada ništa slično nisam čula od njega 1990. godine dok smo radili na rukopisu. Rukopis njegove kronologije Španovice, u kojeg sam ja imala uvid, završavao je sa šezdesetim godinama 20. stoljeća. Na konačnoj verziji knjige sa završnim poglavljem: „Ponovo rat“, s autorom više nismo radili ja i kolega novinar kojima je rukopis bio povjeren 1990. već je izdavač, iz meni nepoznatih razloga, angažirao jednu drugu osobu. Moguće je da je i izdavač, da bi knjigu objavio u tako kritičnom trenutku, dok je trećina zemlje bila pod vojnom i političkom kontrolom JNA i pobunjenih Srba, odlučio pronaći i politički prikladniju, a možda i upućeniju osobu za rad s autorom.

V. Kako pamtimo "mi", a kako "oni"

U tom novom poglavlju Erjavec otvoreno govori da u opisu situacije u Španovici/Novom Selu 1990./1991. nema odmak prema zbivanjima kakav je imao dok je pisao kroniku do šezdesetih godina. Ipak, i to je poglavlje pisano s onom njemu svojstvenom, prepoznatljivom namjerom da bude korektan – pa u popisu "terorističkih akcija", kako ih autor naziva, a koje se u pakračkom kraju događaju nakon ožujka 1991., osim djela protiv sigurnosti i imovine Hrvata nalazimo i podatke o ubojstvima i napadima na imovinu Srba, kao što je bio napad eksplozivnom napravom na Vladikin dvor i druge slične aktivnosti. No u tom poglavlju Erjavec po prvi puta u knjizi spominje Pakrac kao mjesto kojemu je bila namijenjena posebna uloga u

planovima Ilije Garašanina⁴⁹ o stvaranju Velike Srbije, "plan" počinje ostvarivati 1990-ih. Prama tom "planu", Pakrac je, kao tradicionalno kulturno i vjersko središte lokalnih Srba, trebao postati „središte srpskih ekspanzionističkih težnji“ u tom dijelu Hrvatske. Za to iznosi i neke „uvjerljive primjere“ za koje, doduše, kaže da ne mogu imati težinu konačnog dokaza. A kao primjere navodi nekoliko anegdotalnih dokaza koje sam u međuvremenu mnogo puta čula i od drugih kazivača, Hrvata, tokom istraživanja. Ti su dokazi sljedeći: u srpskom selu Gornja Šumetlica, ispred kuće jednog pakračkog učitelja, pronađen je na jednom listu školske bilježnice popis svih Srba sposobnih za ratovanje. Implicitna je pretpostavka tog "dokaza" da su takvi popisi postojali za svaki grad i selo u regiji, iako ostale dijelove popisa nikada nitko nije vidio. Ostali dokazi imaju sličnu vjerodostojnost i nikada nisu potvrđeni, odnosno nitko ne zna tko ih je točno našao i gdje se sada nalaze. Tako je, navodno, JNA još prije početka rata obavljala radove na nekim cestama na Psunju, koje nisu imale prometno, već vojno- strateško značenje. Ta, kao i mnoge slične priče, potvrđena je već samom činjenicom da je došlo do rata. Sljedeća priča glasi da su u zgradi općine, ali i u privatnim kućama, pronađeni strateški planovi osvajanja, a s njima i potrošačke karte za sapun, sol, kruh, šećer i ostale kućanske potrepštine, pa čak i kodirana imena za poduzeća i njihovu stratešku ulogu u „budućem“, sada već ponovljenom ratu.⁵⁰ Jedan od dokaza je i smjena svih direktora, ali i običnih poslovođa, Hrvata, do koje dolazi neposredno prije rata. Srpska strana svjedoči o sličnim smjenama neposredno prije rata, kad su u područjima pod vlašću HDZ-a smjenjivani direktori Srbi.

Samo izbijanje, tijek rata i konkretna ratna iskustva, koja su uvijek jednostrana, jer drugačije ne može ni biti, dijelom su utjecali i na Erjavčevu percepciju povijesnih uzročnosti i posljedica. Pretpostavljam da su politički trenutak, vrijeme i događaji koji su se odvijali velikom brzinom, uvjetovali da kronika koja je bilježila stoljetnu povijest jednog sela, nije mogla biti objavljena, a da ne obuhvati i neposredna zbivanja. Sve je to uvjetovalo pogled iz nove perspektive. Iako je autor nastojao zadržati svoju temeljnu poziciju korektnog pripovjedača koji pokušava nepristrano svjedočiti sudbinu obje etničke skupine koje su se, svaka na svoj način, u Drugom svjetskom ratu i nakon njega našle i u ulozi kolektivne žrtve i u ulozi kolektivnog počinitelja zločina, u ovom dijelu knjige nema svjedočanstava s „druge strane“.

Metodološki, moglo bi se reći da doživljaji „s druge strane“ novoga rata autoru nisu bili dostupni, jer Srba više nije ni bilo u hrvatskom dijelu Pa-

49 Ilija Garašanin, vidi: Petar Šimunić: Načertanije, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1992.

50 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 187. i 188.

kraca, gdje je živio Erjavec. Objektivno, mnogi su Srbi ipak ostali u gradu. Neki su se čak i pridružili hrvatskim snagama obrane. Jedan od njih je Đorđe Gunjević, čiji su dnevničko-memoarski zapisi „Evakuiran u Pakračku poljanu“, objavljeni 2010. godine, u izdanju Documente. Gunjevića je rat zatekao na položaju rukovoditelja ispostave Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje, a 1991. imenovan je za pomoćnika povjerenika Vlade RH u općini Pakrac, zadužen za zdravstvo i socijalnu skrb. Gunjević je bio ključna osoba u organiziranju evakuacije psihijatrijskog odjela pakračke bolnice s oko 270 bolesnika, krajem rujna i početkom listopada 1991. godine, da bi samo nekoliko dana kasnije bio odveden u zloglasni logor u Pakračkoj Poljani iz kojeg mnogi Srbi nisu izašli živi. Gunjević je isprebijan i maltretiran, ali srećom, ostao je živ i relativno brzo pušten, vjerojatno na intervenciju „s najvišeg mjesta“, iz Zagreba. O evakuaciji bolnice hrvatski su mediji tada izvještavali naveliko i opisivali ga kao pobjedu požrtvornosti, herojstva i humanosti te krajnjem dokazu razlike između (hrvatske) žrtve i (srpskog) agresora. Nitko tada nije spomenuo da je glavni logističar pothvata bio pakrački Srbin, kao što javnost nije obaviještena da je isti taj Srbin, unatoč tome što je bio zamjenik povjerenika Vlade RH, odveden u Merčepovo mučilište, Pakračku Poljanu. Tomislav Merčep, lokalni war lord, za zločine u Pakračkoj Poljani optužen je tek 2011. godine.

Gunjević je za pothvat iz 1991. godine. dobio Zlatnu plaketu „Grb Grada Pakraca“, 2005. godine, a 2010. i odlikovanje predsjednika države za osobni čin hrabrosti i humanosti u Domovinskom ratu. Ali u listopadu 2011. kad sam s njim razgovarala nije sudjelovao u obilježavanju tog događaja u organizaciji grada, a u prigodnom tekstu u Pakračkom listu njegovo ime nije spomenuto. Erjavec u svom završnom poglavlju u par navrata spominje Đorđa Gunjevića, između ostaloga i kao nekoga tko mu je, dan uoči žestokog napada snaga JNA i srpske TO na Pakrac, u noći sa 17. na 18. kolovoza 1991. preko supruge poručio da će se „u Pakracu dogoditi strašne stvari i da Pakrac više nije siguran“, iz čega Erjavec zaključuje da mu je Gunjević poručio da bježi. Između redaka, iz tog detalja iščitavamo i da je Đorđe Gunjević, „kao i svi Srbi“, znao što će se te noći dogoditi. Iz Gunjevićevih pak sjećanja na taj događaj razabiremo da nije znao. Gunjević u svojim memoarskim bilješkama piše:

Dva dana prije početka sukoba još uvijek sam smatrao da od sukoba neće biti ništa i da će se političari, ili bolje rečeno predstavnici naroda, dogovoriti o mirnom suživotu ne bi li se izbjeglo razaranje imovine i stradanje naroda. Sukob je počeo 17. kolovoza 1991. godine.⁵¹

51 Đorđe Gunjević, „Evakuiran u Pakračku poljanu: dnevničko-memoarski zapisi“

18. kolovoza zapaljena mu je klijet u vinogradu, 19. kolovoza u rano jutro probudile su ga granate koje su padale po gradu.

Na istom mjestu u knjizi Erjavec kaže: „Dok su Srbi već masovno pobjegli u subotu, u nedjelju, 18. kolovoza mnogi Hrvati napuštaju Pakrac.“ Dominantni narativ među Hrvatima, tada, kao i danas, bio je da su Srbi već mnogo ranije počeli napuštati svoje postojbine u kojima su se kasnije dogodili najžešći napadi JNA i srpskih paravojnih jedinica. Ni Đorđe Gunjević, ni Tonči Erjavec nisu napustili Pakrac. Prije rata bili su prijatelji, u dane kad sam s njima razgovarala, 2011. godine, nisu se još bili susreli, niti jednom nakon rata. Ali su obojica izrazili želju da do tog susreta dođe. Nažalost, Tonči Erjavec umro je u proljeće 2013., a Gunjević mi je pri posljednjem susretu u listopadu rekao da su se jednom susreli i vrlo razumno razgovarali. Dogovorili su se da će razmijeniti neke zapise i dokumente iz svojih arhiva, ali do toga, nažalost, nije došlo.

Sve su priče u to vrijeme od 1991. do 1995. bile priče samo s jedne strane linije razdvajanja. Što ne znači da su uvijek bile jednodimenzionalne ili tendenciozne. Pričali su ih ljudi izloženi neposrednoj ratnoj opasnosti koji niti su mogli, a niti uvijek htjeli čuti priču s „istočne strane“. Jedan od glavnih projekata Antiratne kampanje Hrvatske bio je Volonterski projekt Pakrac⁵², u kojem su domaći aktivisti i internacionalni volonteri trebali pripremati teren za buduću integraciju, izgradnju mira i procese pomirenja među ratom i etničkim barijerama podijeljenim ljudima. Jednoga će dana, to je bilo izvjesno, morati opet živjeti zajedno. U razdoblju trajanja tog projekta, između 1993. i 1995, prije Bljeska, u nekoliko sam navrata dolazila u Pakrac, tada podijeljeni grad. Za svakog od tih, iako kratkih boravaka, odnekud bi iskrsnula priča o Španovici/Novom Selu, kao jedan od narativa kojima se objašnjava „sudbina“ tog kraja. Nemalo sam se iznenadila kad sam tokom boravka u Pakracu 1993. u razgovoru s holandskim mirovnim aktivistom, Wamom Katom, shvatila da i njega zaokuplja priča o selu s dva imena. Wam je naprosto bio opsjednut pričom o selu, tako da je nekim ljudima već pomalo išao na živce. Postavši s vremenom povjerenik UNPROFOR-a za kontakte sa civilnim društvom, Kat je bio jedini volonter projekta Pakrac koji je prelazio granicu podijeljenog grada. Drugi to nisu činili, iako je volonterski projekt inicijalno zamišljen kao prekogranični. Međunarodni volonteri trebali su pomagati stanovništvu, ali i prelaziti ratnu granicu podjele, prenositi vijesti s jedne na drugu stranu i tako povezivati ljude u podijeljenom gradu. To se pokazalo nemogućom misijom. Ne samo zbog ratnih, sigurnosnih i birokrat-

skih barijera, nego i zato što bi to, kako mi je tada rekla jedna volonterka, u očima lokalnog stanovništva značilo „izdaju“ i gubitak povjerenja. A oni nisu željeli iznevjeriti ljude kojima su tada priskočili u pomoć. Tako su i međunarodni volonteri ostali podijeljeni na srpske i hrvatske volontere, a svoja iskustva danas izmjenjuju na Facebook grupi.

Španovica/Novo Selo funkcioniralo je kao simptomatični topos traume, „ukleto mjesto“ u kojem se lokalna povijest ponavlja i zadobiva mitske dimenzije arhaičnog prokletstva, a prelazak granice postaje izdaja. Deset godina nakon rata, 2005., Documenta je pokrenula istraživački projekt sakupljanja iskaza i ratnih sjećanja koja su objavljena u knjizi „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“. S ovom studijom slučaja i ja sam, konačno, dobila priliku (i opravdanje) da vodim razgovore s pripadnicima dviju etničkih skupina od kojih su neki tokom rata bili na različitim stranama, neki, poput Đorđa Gunjevića i Tončija Erjavca na istim stranama, ali im se sjećanja ipak razlikuju, jer su prolazili kroz različita iskustva.

Španovica je, kaže u pogovoru knjizi S. Goldstein – kamen kušnje: „Nad malim područjem otvaraju se velika pitanja: osveta, pravda, oprost, zaborav, povijesna i pravna odgovornost, kolektivna i individualna krivnja, latentna mržnja i mogućnost snošljivosti, „etničko čišćenje“ kao varavo rješenje, susjedstvo kao sudbina.“⁵³

Moji sugovornici i sugovornice, kad bih ih pitala o tome kako pamte neke događaje, znali su reći – ja govorim istinu, točno ono što je bilo i kako je bilo. Kad se ustanovi da se ta „istina“ razlikuje od jednog do drugog pojedinca/pojedinke, ili od grupe do grupe svjedoka događaja, popularna mudrost zaključit će da „tu netko laže“. U pravilu je to ona druga strana unutar koje nije formirano naše vlastito pamćenje i interpretacija događaja. U kompleksnom području suočavanja s prošlošću i sam pojam „istine“ zadobiva složenije značenje od njegove svakodnevne upotrebe, koja se može ograničiti na što preciznije ustanovljavanje materijalnih činjenica. Suočavanje s prošlošću višeslojni je psihološki, društveni, nacionalni i politički proces unutar kojeg ne postoji jedna i jedinstvena „istina“, jer ona ovisi o mehanizmima suočavanja. Eventualno možemo govoriti o činjeničnoj, povijesnoj, političkoj, kazneno-pravnoj i subjektivnoj istini. Proučavanje memorije bavi se individualnim i grupnim sjećanjima i gotovo je nevažno da li ljudi „govore istinu“, misle da govore istinu ili iz nekog razloga iskrivljuju vlastita sjećanja. Istražujući tzv. konfliktna, ili naprosto različita sjećanja, pravi predmet interesa je upravo razlika do koje

⁵³ Tonči Erjavac, cit. djelo, str. 288.

u sjećanjima dolazi i smisao koji se pokušava pridati tim događajima kroz njihovu interpretaciju temeljem zapamćenoga. Pritom selektivno pamćenje, kad o njemu govorimo kao o kolektivnoj memoriji, nije psihološki, već kontekstualni i društveni fenomen, u smislu u kojem je o memoriji govorio Halbwachs.

Preživjele žitelje Španovice i rane kolonizatore Novog Sela (od 1945. do 1948.), kao i žitelje susjednih, srpskih sela, danas je teško pronaći. Većina Španovčana su u vrijeme Drugog svjetskog rata bili djeca. Većina žitelja Novog Sela nije se vratila iz izbjeglištva. Potomke suvremenika kritičnih zbivanja, međutim, nije uvijek lako navesti da govore o vlastitim sjećanjima i pričama koje su slušali u međuratnim vremenima. Razgovor je obično započinjao nekom vrstom pregovaranja. Njihova bi prva reakcija bila: Nemam vam ja što reći, pitajte radije nekog starijeg - nakon čega je uslijedila potraga za imenima starijih rođaka ili znanaca, svjedoka vremena. Ili bi mi sugerirali – pitajte one politički angažirane... Nakon odgovora da me zanimaju pogledi i sjećanja različitih etničkih, ali i generacijskih skupina, reakcija bi vrlo često bila iznošenje stava prema nacionalizmu: "Nemam vam ja nikakvih predrasuda o tome - Srbi, Hrvati... mi nikada nismo odgajani u mržnji i netoleranciji." Na kraju, uz dodatna objašnjenja o projektu, većina ih je ipak pristala govoriti. No naročito je teško bilo pronaći žene sugovornice, iz bilo koje generacije.

V.1. Rat – prvi puta

Španovčani, gotovo bez iznimke, svjedoče da su događaji iz Drugog svjetskog rata u njihovim obiteljima bili tabu tema. Španovica tokom međuraća nikada nije bila javna, politička tema, o povijesti sela nije bilo dostupne povijesne i arhivske građe, tu se povijest nije spominjalo u škola. Jedan od ključnih ratnih događaja u regiji, koji je trebao biti predmet historiografije i javnog preispitivanja, prepušten je isključivo sferi privatnosti i osobnim interpretacijama. Evo kako o tome govore neki moji sugovornici i sugovornice:

Darko Baronica, rođen 1960., oba roditelja podrijetlom Španovčani: Moja su sjećanja i znanja o Španovici dosta skromna, jer je Španovica u mojoj obitelji sve do 1990. godine bila apsolutna tabu tema, koja se nije glasno spominjala. Djed po ocu ubijen je u dobi od 33 godine, 1942., kad je počeo napad na Španovicu. Kažu kao civil, ja nemam razloga da u to ne vjerujem. Baka je bila trudna, a imala je već troje djece u dobi od 3 do 8 godina. Nakon pada Španovice, Španovčani su protjerani i moja je obitelj kao i većina Španovčana završila u selu Kukunjevac, gdje su navodno dan ranije protjerane srpske obitelji, upravo da bi se napravilo mjesta

za Španovčane... Dva mlađa brata mog oca završila su po domovima i dugo se uopće nije znalo gdje su, obitelj je spojena tek nakon rata. Djed po majčinoj strani proveo je par godina poslije rata u logoru u Gradiški i vratio se tek 1948. godine... Ne znam objašnjenja, jer su djedovi i bake koji su bili sudionici pomrli prije '90., kad se ta tema otvorila... Dugo godina nisam znao, niti iz obitelji, da je Novo Selo ustvari Španovica, o tome se nije pričalo ni u javnosti, niti u školi. Na okupljanjima šire obitelji kod tetka, govorilo se je o stradanju, govorilo se je o obiteljskoj situaciji, o rođacima koji su stradali, poubijani, nestali. Govorilo se o nepravdi, ali ne o političkoj pozadini.

Olga Kovačević, rođena 1941., otac Španovčan, majka rođena Kosanović („Ded je navodno bio iz Like, ali nikada se nije pitao odakle je to prezime i šta je tko“). Nakon pada Španovice, 1942., živjeli su u Pakracu, a potom u Orlovcu. Nakon Drugog svjetskog rata udajom za Srbina iz obližnjeg sela Japage, prelazi živjeti tamo, kasnije u Pakrac. U prosincu 1991. povlači se sa cijelom obitelji, u izbjegličkoj koloni predvođenoj JNA preko Bosne, prema Srbiji. No iz Bosne i ona i suprug uspijevaju se vratiti u Pakrac. Olga ostaje živjeti u njihovoj obiteljskoj kući, na hrvatskoj strani, dok se suprug zbog sigurnosti nastanjuje u srpskom dijelu Pakraca, Gavrinici. Suprug je tokom rata, 1994., umro. Olga danas živi u Pakracu, a djeca su ostala u Srbiji gdje su završila školovanje i zaposlila se.

Znali smo, znali (za Španovicu), mama nam je rekla da su isterani, ali nisu oni puno o tome pričali. Nikada nije bilo mržnje, mama je govorila - bilo pa prošlo, nikad se više ne možemo vratiti na svoje, ali uvijek je tugovala. Kad je pala Španovica (1942.), tata je negdje nestao, mama nije znala gdje je. Bio je u domobranima, negdje radio i vratio se tek 1946. nakon rata. Dolazila je UDBA provjeravati da li je bio ustaša, ali nije bio... Moji roditelji su govorili taj španovački, kranjski jezik, a kad smo pitali zašto i nas nisu naučili rekli su - to vama ne treba... Roditelji su nas štitili da nas se ne bi gledalo popreko... Nisam imala dojam da je nešto prešućeno, da postoji tajna, jer se nije ni govorilo, ali znali smo... Otac nam je uvijek govorio: bio je rat, i – ne bojte se života... Tek sam kasnije skopčala... kad sam preživjela ovaj rat, onda mi se svašta vratilo, sjetila sam se i svojih roditelja da su stvarno šutjeli i imali neku tajnu... Mi smo i sada svi izmiješani, moj je muž pravoslavne vjere iz sela Japaga, njegovog su oca ubili ustaše, svekrva mi je pričala o nekom logoru koji je tu bio, suprug nije volio o tome pričati...

Višnja Klobučar, otac Španovčan, nakon Drugog svjetskog rata živjeli su u Pakracu: Očev otac strijeljan je u Španovici, vjerojatno '42., ali se u

obitelji o tome nije razgovaralo i ne znam točno... kod kuće se nije spominjalo ništa iz tog razdoblja. Tek početkom Domovinskog rata otac je počeo spominjati Španovicu.

Darko Baronica: Moji su prije bili dosta imućni, prabaka Julijana bila je babica, imali su trgovinu, birtiju, djed je bio akordant. Španovčani muškarci su živjeli u šumi i dolazili svakih dva tjedna, a žene su držale kuću i sve su španovačke žene i danas izrazito sposobne žene. Nije bilo potrebe da žene rade, ali nakon progona i oduzimanja imovine svi su postali nadničari i sluga. Baka po očevoj liniji čistila je milicijsku stanicu u Orljavcu i tu upoznala milicionera za kojeg se udala '48. ili '49. godine. S njim je premještena u Pakrac, iako je Španovčanima bio povratak u Pakrac zabranjen. Baka je govorila da se udala da riješi egzistencijalni problem. On je umro sredinom 70-ih godina, ja sam imao deset. Baka je imala s njime još dva sina. Ali ni baka ni njen suprug nikada nisu pravili razliku između te djece i djed je bio vrlo korektan, svi smo plakali kad je umro...

Rekao bih da smo čak živjeli s nekim osjećajem krivnje, sve se pričalo u pol glasa, u zatvorenim krugovima, što je bilo posljedica straha i sjećanja na progone prvih godina...

Još sam nešto uočio: imali smo neke rođake koji su emigrirali. O tim rođacima se baš nije puno pričalo jer su oni bili neka vrsta političke emigracije. Ni kad su dolazili nije bilo nekog veselja, vjerojatno je postojao strah, neka sumnja zbog praćenja i nadzora.

Baka po mami je živjela u Orljavcu i kad bi nas posjećivala, pa smo ju vozili natrag, znala je pokazati prozore jedne kuće u Bučju⁵⁴ i reći: ovo su moji prozori. Oko imanja gdje su imali kuću djed je bio posadio 18 jablanova, i na njih je pokazivala – ovo je posadio moj muž i tvoj djed. Mamina reakcija je bila da ju je uvijek ušutkivala, u smislu, ajde ostavimo to, to je prošlost i tako...

Drago Marter, rođen u Novom Selu, 1960. Otac Nijemac („folksdojčer“) podrijetlom iz Banata, majka potiče iz jednog od srpskih sela iz okolice. Roditelji su živjeli u Novom Selu do 1991. kad su sa srpskim zbjehom napustili selo. Marter ih je 1992. vratio u Pakrac. Drago Marter jedini je u Španovici obnovio imanje i pokrenuo seoski turizam. U Španovici odlazi svakodnevno, ali s obitelji živi u Pakracu.

54 Buđe je susjedno selo Španovici, s pretežno srpskim stanovništvom u kojem su nekoliko domaćinstava nastanili Gorani iz prve generacije kolonista.

Pričalo se, ali potihlo... Većina domaćih Srba je Novo Selo i poslije preimenovanja zvala Španovica. A to je indikativan podatak. Novo Selo je bilo partizansko ime, kao nekakav new deal, pa novo ime... ovdasnji žitelji (Novog Sela) su to smatrali činjenicom koja je neminovna i nepromjenjiva, nije im smetalo što su došli u tuđe kuće.

Odrastao sam u obitelji gdje nije bilo nacionalizma iz jednostavnih razloga: jedan djed njemački podoficir, a drugi djed partizan. Ovaj prvi je sticajem okolnosti završio u Španovici kao zarobljenik poslije Drugog svjetskog rata; '47. ili '48. dovedeno je nekoliko njemačkih zarobljenika, među njima i moj djed koji je u njemačkim selima u Banatu imao veliko imanje i ovdje je kao veliki znalac o stoci i poljoprivredi učio poljoprivredi ove iz "vlakla bez voznog reda". Tu gore neposredno uz moju kuću je ostatak velike farme koja je podignuta da hrani cijelo ovo područje.

Drugi djed partizan je iz sela nedaleko Španovice doselio vjerojatno iz okoline Grahova... Moj djed je dovukao mog oca preko Crvenog križa iz nekakvog doma za ratnu siročad. Baka, kao folksdojčerica, završila je u logoru, gdje je i umrla. Jedan dio obitelji je utekao u Njemačku. Drugi djed je bio odavde i tako sam ja sticajem okolnosti rođen u Španovici, to jest u Novom Selu. Većina seljana su bili doseljenici iz Like, iz okolice Divosela i iz Bosne. Bili su drugačiji, to se vidjelo po svemu, po mentalitetu, nisu bili autohtoni. Bile su dvije ili tri hrvatske, nesrpske obitelji, među njima i mi.

Ja sam od dana mog rođenja upisan kao Nijemac, nikad nisam bio Jugoslaven, nikad nisam bio Hrvat, niko me ne zna u Pakracu po imenu, svi me znaju kao Hansa, to je bilo moje ime, posprdno, kao Švabo... Na sreću, ili na nesreću, imao sam kontakt sa obje Španovice, to jest i sa Novim Selom, i sa Španovicom. Živio sam među ljudima koji su ovdje naseljeni, ali sam jako dobro kontaktirao i sa autohtonim Španovljanima, imali smo jako dobre odnose... U selu je bilo „idilično“, turbofolk... hrpa nekakvih naseljenika koji su većinom živjeli od dobrih partizanskih penzija. Mislim da je to bila tipična priča vlakla bez voznog reda u kojoj su neki koji nisu nigdje imali ni kuće, ni mačeta ni kučeta, mislili da će raditi neki novi sustav poljoprivrede i svega ostaloga. Ali oni, kao ni oni iz Vojvodine koji su naselili moja imanja, nisu uspjeli, jer nisu bili agrarno obrazovani, ta priča nije imala mogućnosti uspjeti. Dio je već od 60-ih počeo raditi u pilani. Budući su većina direktora bili Srbi - kako da to kažem da ne budem grub - pomalo su se emancipirali i aklimatizirali na gradske uvjete i počeli seliti prema Pakracu. Neću reći da je kopanje i priča o Španovici bila zabranjena, ali nije se spominjalo. Znalo se da je bila velika bitka, paljba, pucnjava, boj i da je poslije selo zapaljeno. Uvijek bez detalja. Detalje sam saznavao

iz te knjige⁵⁵, tek sam proučavajući tu knjigu shvatio koliko je taj sukob bio dubok, od prvog čarkanja kod pilane, do Drugog svjetskog rata. To nasilje koje je bilo i posljedice, porodili su ogromnu količinu gorčine i nacionalizam s obje strane. Viđao sam bol koju su autohtoni Španovčani osjećali, te bake koje su dolazile zapalit svijeeće. Čak sam ih znao ponekad vozit, ali to je bilo potihlo. Ja razumijem njihovu čežnju i bol, to je bila velika bitka i puno je života izgubljeno. Sve to još bolje razumijem poslije ovog rata, jer sam shvatio kolika je silina antilogike u ratu kad ama baš sve postaje „normalno“... za mene je logika u miru i u životu normalnom za čovjeka, a ne u ratu.

Stojan Radić i supruga, podrijetlom iz srpskih sela Kričke i Buče, izbjegli tokom Bljeska, povratnici, žive u Pakracu. Stojan je bio u partizanima, XII. Slavonskoj brigadi.

Četrdesetih godina nije bilo motorizacije u kotaru, jedini Ivica Krizmanić iz Španovice je imao motor. Imali su gostionu, dućan i poštu... Vikali su nam: „Ej Vlasi, đe su vaši? Kralj Petar za rep se drži.“ Oni su znali da će Jugoslavija propasti. Čim su došli na vlast (NDH) su išli „panduri“ da vide jel mi radimo. Najprvo su poapsili školovane (Srbe), one koji su se bavili politikom i slali ih u logor u Koprivnici... Prvo su stradale Kričke (1941). U Kusonjama je zapaljena crkva, crkvu u Buču su srušili 1941... Morali smo ići u Buče po propusnice, oni su nas sačekivali u šumi Stražbenica, nedaleko Buča... Bile su straže i vikalo se: Bješ'te, evo bande... Posle su došli pokolji, bunari, poljana, ubijali su babe. Da nismo imali straže i bježali u šumu... tako su nastajale jedinice i otpor NDH, sve je oružje bilo oteto ustašama... hranu smo vozili po šumama u kacama. Partizani su '42. godine dolazili s dvije strane, od Psunja i od Grahovljana: idemo Španovicu osvojiti da ne prave ršum okolo. Borba je vođena 3 dana, sve je osvojeno, crkva i škola, ali nijesu srušili crkvu, niti palili selo, samo tamo gdje je bio otpor, kasnije su dolazili civili iz popaljenih srpskih sela i krali da prave sebi kuće... Pokupili su (partizani) od psunjske strane njih 70, ali nisu dirali civile. Oni su sami otišli, u uporište Pakrac, a postepeno širom Hrvatske... Španovčani su odlazili u selo Kukunjevce, 7 km dugo selo, najveće selo u okolini i tamo ubijali, 300 Španovčana pod oružjem, 700 žrtava u jednom danu – registrirano... postoje i verzije da to nisu bili Španovčani, već 30 Hercegovaca koji su bili najgori – njemu je zaklat čovika bilo - ko pile zaklat...

55 Erjavec, Tonči. Španovica: Kronika nastajanja i nestanka. Zagreb: Novi Liber, 1992.

Gđa Radić: Ma sve smo zaboravili da nije zla drugoga bilo... u ovom ratu, da nas nije primila Bosna i Srbija, sve bi nas iz Bučja... jer je to bilo parti-zansko selo...

Obrad Ivanović, porijeklom iz sela Dragovići: Maltretiranje je počelo uspostavom NDH. U Dragovićima je bilo imućnih Srba... kod mog đeda radio neki Španovčanin, koji je došao u osmom mjesecu '41. i rekao im neka muškarci odu u šumu, a žene će završiti u logoru u Njemačkoj. 450 ljudi je u osmom mjesecu pobijeno, neki su zapaljeni u crkvi, neki poklani i pobacani u bunare.

Đorđe Gunjević, rođen 1939., živio u srpskom selu Gornji Grahovljani do 1958.

Moj je otac par godina služio kod jednog trgovca, a iza toga kod Erjavčevog oca kao šumski radnik. Kad je došla NDH, '41., u dva navrata mog su oca Španovčani branili od ustaša, nisu dali da ga odvedu. Zato sam ja benevolentniji od nekih drugih. Otac nije puno pričao o tome, '41. je otišao u XII. Slavonsku brigadu, stigao je do Dravograda, vratio se '45. ujesen.

Španovica je bila rak rana, činjena su užasna zvjerstva. '42. donesena je odluka da se likvidiraju krivi, narod koji nije učestvovao pušten je i otišli su. Odluka da se selo briše i da se kolonizira Srbima iz Bosne i Like donesena je '45. Vrlo mali broj ljudi iz okolnih sela naselilo je Novo Selo...

Gojko Bosanac, rođen 1933, rodom iz Brusnika, radni vijek proveo kao nastavnik povijesti u srednjoj školi u Pakracu, gdje i sada živi. Ranih 90-ih proveo je neko vrijeme u izbjeglištvu u Zagrebu.

Moj je otac radio u pilani, sa Španovčanima je bio u jako dobrim odnosima, jer su oni dovozili drvo... Moj je „učo“ bio Bogdan Crnobrnja, u Brusniku, i ja sam ga pitao zašto je došlo do te netrpeljivosti prema Španovcima i na kraju do napada, paleži i raseljavanja, a on je odgovorio – partija je kriva, nije ih preuzela, oni su bili HSS-ovci, prepustili smo ih ustašama... bilo ih je (Španovčana) nešto s partizanima, a ustaša je bilo puno... i moj je otac govorio – krivi smo, Srbi su ih krali, pravili nereda i kad su došli ustaše, oni su to iskoristili da se zaštite i da se osvete...

Meni je bilo 9 godina kad su Španovčani prvi puta opkolili selo (Brusnik) '41., sav su narod odveli pred kapelu i tukli suradnike NOP-a i onda ih oterali u Lipik. Prije toga gorjeli su Grđevac i Koturić, radili su to požeški i španovački ustaše, nije bilo ubojstava. Drugi puta spalili su Grđevac, Koturić i djelomično Brusnik u šestom mjesecu 1942., bila je to ideologija čišćenja. Ušli u kuću gdje je žena dojila dijete... bio je to strašan stres, kao dijete sam doživio klanja, privođenja, našao zaklanog ujaka u voćnjaku,

puno mi je rodbine izginulo u Jasenovcu... Uvijek je bilo i primjera dobrote – jedna je moja rođaka pošla prema Kragulju i rekli joj da se vrati kući i tješi dijete... sve se je to sada (1991.-1995.) opet moglo dogoditi... A nas tri brata svi oženili Hrvatice.

Ako se o njihovom progonu iz Španovice u obiteljima Španovčana govorilo tiho i bez mnogo detalja, tek da bi se održao plamičak sjećanja i u funkciji kolektivne terapije, o onome što se u Španovici događalo nakon uspostave NDH, 1941./1942., a što Tonči Erjavec detaljno opisuje kao „dizanje sela“ i „krvavu vršidbu“, nije se govorilo uopće. Ti su događaji potisnuti duboko u kolektivnu podsvijest. Kao što kaže jedan od mojih sugovornika: „Zbog poglavlja o ustaškim zločinima postoje neki Španovčani koji Erjavčevu knjigu uopće ne priznaju.“ Tonči Erjavec, prilikom našeg susreta u svibnju 2011. ponovo je govorio bez zadržke. No sada, nakon odmaka i od posljednjeg rata, s jednom novom emotivnom i spoznajnom dimenzijom. Na moje izravno pitanje, smatra li još uvijek točnom hipotezu koju je natuknuo u posljednjem, naknadno dodanom poglavlju knjige *Ponovo rat*, i koju je naglašavao prilikom našeg susreta 1995. - da je veći dio srpskog korpusa u Hrvatskoj „samo čekao trenutak“ da krene u ostvarenje velike Srbije po Garašaninovu nacrtu, Tonči Erjavec kaže:

Ne bih danas to mogao reći, ima jedan dio Srba koji su gajili nekakve svoje političke planove, ali da je to bilo generalno i masovno, mislim da nije. Rekao sam to pod dojmom onih događaja, naoružavanja Srba... Činjenica da su se neki ljudi vratili pobija dojam da je to bilo generalno protiv Hrvatske, samo je jedan dio bio protiv Hrvatske, a široki slojevi mislim da nisu. Uvijek se vraćam na inteligenciju, hrvatsku i srpsku. Školovani ljudi i sa jedne i sa druge strane lakše prodiru sa svojim idejama i sa svojim planovima. Jedan školovani Srbin ili Hrvat može napraviti puno više zla nego obični ljudi. To je kod svake nacije... Školovan, priznat, godinama na položaju, onda narod ide za tobom, pa su tu mediji i njihov utjecaj.

Spoznaju o odgovornosti elita Erjavec danas projicira i u vrijeme Drugog svjetskog rata: Pitam se danas da li je i ubojstvo onog Španovčana, brata predsjednika HSS-a, Bere Vrtlara, uoči rata '39. u Kusunjama, gdje su ga dočekali i zatukli kolcima, posljedica djelovanja neke inteligencije. Teško je zamisliti da bi to napravio neki seljak, to je bila politika zaoštrevanja između Srba i Hrvata.

One odmazde, dizanje sela, to je bilo grozno, neshvatljivo, ali moralo je negdje početi, a počelo je sa Berom Vrtlarom, nastavilo se sa bacanjem u bunare, pa sa logorima... najprije su prestali u dućan u Španovicu dolaziti muškarci, pa su slali žene, pa su i njih otjerali. Odnos sela, Španovčana

prema tome nije bio da treba mlatiti Srbe koji dođu u dućan, ljudi su se sakrivali, jer su se poznavali, odnos seljaka prema Vlasima je bio korektan. Pojedinci su to radili namjerno da bi zavadili Hrvate i Srbe, pojedinci su počeli batinanja. U Španovici je došao ustaški zastavnik iz Dervente, Ivica Vuletić, koji je postao zapovjednik Pripremne bojne i onih koji su se u nju upisali bez oružja, bez plaće, bez hrane, trebali su se odazvati na poziv, dobili bi pušku i onda je vratili. Vuletić je za jednom ženom trčao 200 m sa sikiricom (oštrica na dugačkoj dršci) da je izudara po leđima. Svi su gledali gdje on trči za njom... Partizanima je bio interes napraviti što veći srpski ustanak radi NOB-a. Isto što su radili ustaše, radili su i pojedini partizani da bi izazvali konfrontaciju. Primjer: iz Pakraca su se pješice vraćala tri Španovčana koje su partizani zaustavili u Brusniku, na kraju Kusonja, prema Dragoviću, odveli ih gore u Brusnik i najmlađem dali cedulju s ultimatumom da iz zatvora pusti neke Srbe, a oni da će pustiti ovu dvojicu iz Brusnika. Ivica Vuletić je tu cedulju poderao i bacio, a Srbe poslao u logor u Koprivnicu, tada još nije bilo Jasenovca, i naravna stvar, ovi (partizani) su taoce u Brusniku pobili. Tako se to radilo, planski, inteligencija, rukovodstvo... i s jedne i s druge strane bilo je u interesu da se zavadi i zakrvi.

Je li postojala mogućnost da se Španovčani suprotstave? – pitam Erjavca.

Suprotstavio se Toma Skender, općinski načelnik, i šta je napravio Ivica Vuletić? Uhapsio ga je i mučio... predstavnika vlasti.

V.2. Međuraće

O životu u Pakracu i okolnim selima između dva rata sakupljeni su iskazi svjedoka u izdanju Documente - „Sjećanja na rati u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“. Uz jednu do dvije iznimke, kazivači u toj kolekciji usmenih povijesti spominju dobar život kad govore kako se živjelo prije posljednjeg rata. Najprije ukazuju na egzistencijalnu sigurnost, pa čak i blagostanje: gradile su se kuće (uz pomoć prijatelja i susjeda), odlazilo se na ljetovanje na more, djeca su se školovala, potrošnih dobara bilo je u izobilju. Bilo ih je i sa značajnim imetkom - vlasništvom obrta, ugostiteljskih objekata i drugih oblika malog poduzetništva, kupovali su stanove u Zagrebu. Kad razgovor stigne do međuetničkih odnosa, kazivači u toj kolekciji, kao i moji sugovornici, Srbi i Hrvati, uključujući Španovčane, tvrde da se život nakon Drugog svjetskog rata normalizirao. Etničke tenzije nisu postojale, po mnogima odnosi su bili gotovo idilični. To se najčešće iskazuje opaskom da se nije niti znalo koje je tko nacionalnosti. Odnosno, znalo se, ali se na to nije obraćalo pažnju, to nije bila činjenica koja je u

društvenom životu i svakodnevici nešto značila. Indikativno je, međutim, da u većini tih iskaza – uz neke iznimke, dakako - ljudi izbjegavaju etnički identificirati i sebe i drugu etničku skupinu, već govore o „mi“, o „oni“. Pripadnost se razabire tek iz konteksta, u rečenicama poput: „Neki moji najbolji prijatelji bili su Hrvati“, odnosno Srbi, „pa i iz Španovice“, odnosno Novog Sela. Što ukazuje da je svijest o etničkoj pripadnosti ipak postojala, ali njeno isticanje nije bilo potrebno, možda je bilo i nepoželjno. Stereotipi i predrasude, ukoliko ih je bilo, transformirani su u politički korektan jezik neimenovanja i ne-obraćanja pažnje. To dakako ne znači da ta prijateljstva nisu bila stvarna i iskrena. Nekolicina kazivača ipak ukazuje na „privilegirani status Srba“, iako i dalje tvrde da to nije bio razlog etničke distance: „U mojoj obitelji doživljavalo ih se (Srbe) samo kao neki privilegirani dio društva, njima je bilo lakše dobiti zaposlenje, stipendiju, oni su više povezani i tako... ali u mojoj obitelji odgajani smo tako da nikoga ne mrzimo...“

Španovčani su se, unatoč dekretu iz 1945. o izgonu i zabrani povratka, već u pedesetim i šezdesetim godinama počeli polako vraćati u svoj kraj, no ne i u (Novo) selo. Rođena Španovčanka, Olga Kovačević, je nakon progona s obitelji živjela u Pakracu, a udajom prešla u srpsko selo Japaga i svjedoči o tom iskustvu: Nikad me niko nije krivo pogledao – priča Olga. Prije rata ovoga znalo se tko je tko, pa i odakle smo, ali nije bilo uvreda... Muž je bio komunista, ali nikada mi nije rekao - ti si Hrvatica, Španovčanka, katolkinja... Poštovali smo se, moja je mama živjela s nama, a ne sa svojim sinovima, slavili smo i Božić i Uskrs...

Neki drugi Španovčani, međutim, svjedoče diskriminaciju i isključivanje koje su podnosili ne samo pripadnici generacije prognanih, već i njihovi potomci:

Darko Baronica: Ja sam u dobi od 17 godina upisao Centar za kulturu (u Zagrebu), koji je bio jedina novinarska škola u Hrvatskoj. Moja majka je bila jako nesretna zbog toga, govorila je – gdje ćeš ti kao Španovčan dobiti posao kao novinar. Bila je to rijetka situacija kad se spominjala Španovica, a ja nisam shvatio o čemu govori. Završio sam tu školu i Fakultet političkih nauka, odslužio vojsku, vratio se u Pakrac, i podnio molbu na natječaj za referenta u uredu za obranu. Od nas šestero koji smo se kandidirali, ja sam jedini od tadašnje službe državne bezbjednosti iz Bjelovara, dobio crveno svjetlo. I to bez obrazloženja. Ja sam bio šokiran, jer sam u srednjoj školi postao i član Partije, odlazio sam na radne akcije, obavljao funkcije u omladinskoj organizaciji... Španovčani su se postepeno vraćali u Pakrac, s vremenom je zabrana splasnula, ali uglavnom su

bili obrtnici, vrlo rijetko su nakon rata primani u državne službe, a kamoli postajali šefovi tih službi...

089

Španovica / Novo
selo / Španovica-
Znalo se? Nije se
znalo?

I Tonči Erjavac govori o situaciji u kojoj njegov sin, inženjer šumarstva, nije mogao dobiti posao u Pakracu. Osjetio sam na svojoj koži tu odbojnost prema Španovčanima. U službi se ja ne mogu požalit, mene su više volili moji Vlasu u Španovici... te slave po selima, to je uvijek bilo na visokom nivou prijateljstva, tako da su u Pakracu već i mene počeli zvati „baja“... to je bilo jedno uvažavanje, jedno poštovanje, ali politika općinska je bila nešto drugo, Erjavčev sin nije mogao ovdje ostati... neka ide što dalje. Sa mojim Vlasima sam uvijek bio u jako dobrim odnosima, zvali su me doktor Erjavac. Tako da kad pogledam svoj život, moj odnos prema Vlasima i njihov odnos prema meni je OK. OK...

Neku vrstu različitosti u društvenom statusu osjetio je i Drago Marter, rodом iz Novog Sela, čiji je slučaj specifičan. On se, naime, etnički ne smatra Hrvatом: Reći ću, ne želeći se rugati Hrvatima, jer ja sam Nijemac... tako se osjećam, osjećam se drugačije, što mi je dalo poziciju da razmišljam kako hoću. I moram odati veliko priznanje i počast mojim roditeljima koji me nikada nisu zadojili nekom mržnjom... nije se govorilo uopće o nacionalnim nabojima, ne zato što se nije smjelo. Ja sam bio u situaciji da shvatim neke stvari neposredno pred odlazak u JNA. Svaki Uskrs i svaki Božić iz Njemačke, od ostatka familije, dobivao sam poklon paket, u celofanu, s mašnom, gumeni bomboni i svašta, čega u Hrvatskoj, tu na selu, nije bilo - od vlaka na navijanje do saksofona... Međutim, pred moj odlazak u vojsku su ta pisma počeli otvarati, pregledavati, u osamdesetima... i onda sam ja shvatio da tu nešto ne štima. Da nisam u sredini koja mi je baš previše naklona. Dječaćkog sprdanja, i tučnjave, natezanja - ti Švabo i tako, toga je bilo i ranije, od rođenja, i to sam preživio, ali ovako institucionalizirano sam shvatio tek tada. Al sam se ja nosio s time, hranilo me to što sam ja vidio da sam drugačiji, zanimala me i drugačija glazba, dobra knjiga, dobar film, vrlo rano sam počeo slušati Pink Floyd. Ja imam dvoje odrasle djece, kćer je magistar ekonomije, nezaposlena, 90 posto zbog moje jezičine, sin je završio za kuhara i programera za kompjutere, isto nezaposlen...

Odgovorni i „krivci“ za situaciju kolektivnog progona i stigmatizacije Španovčana, prema sadašnjoj percepciji i rekonstrukciji memorije iz razdoblja mira i relativnog prosperiteta između dva rata, nisu bili Srbi, pogotovo ne lokalni srpski korpus kolektivno, što je bio dominantan narativ

devedesetih. Odgovornost se danas prepoznaje u političkom sustavu i Jugoslaviji kao multinacionalnoj federaciji:

Tonči Erjavec: Jugoslavija je bila veliko zlo za sve narode, jer se htjelo tri noge metnuti u jednu čizmu. Jugoslavija je samo malo krpala te međunarodne odnose, jer iskonski svaka nacija želi imati svoju državu, hoće biti samostalna... ali Hrvatska je danas daleko od principa samostalnosti...

Darko Baronica: U mojoj obitelji je postojalo još nešto, što se odrazilo i na moj odgoj, a to je da nisu svi Srbi bili krivi; krivci su bili komunisti i partizani. Niti na ljude koji su živjeli na našem imanju nije se gledalo kao na otimače, jer uglavnom oni i nisu bili krivi. Oni su većinom došli iz Bosne i većina njih nije imala pojma o prošlosti. Značajan broj kuća je ionako razoren '42., tako da su oni dobili parcele na kojima su izgradili svoje kuće. Moja teta, rođena '43., također je udana za Srbina, vjerojatno bih se sjetio još takvih slučajeva. Nesnošljivost nije bila sveprisutna, iako je naravno postojala kod dijela ljudi... animozitet prema sustavu nije bio izražen, ali (kod Španovčana) nije postojala volja za uključivanjem u bilo koji oblik društvenog života, u udruge... jednostavno se znalo da to nije ostvarivo. Ja sam u SK ušao kad su nas primali masovno. Mnogi su ušli u partiju, moralo se, to je bio uvjet za bilo kakvu službu, morao se napraviti socijalni kompromis.

V.3. Ponovo rat

Priče, doživljaji i interpretacije pripadnika različitih etničkih skupina u etnički miješanim dijelovima Hrvatske iz vremena nagovještaja i početaka rata u Hrvatskoj često se razlikuju. Ako ne uvijek u činjenicama i kronologiji, onda u interpretaciji i objašnjavanju doživljaja i motiva za određeno ponašanje. U već spominjanoj kolekciji usmene povijesti (Documenta, 2010) Hrvati često svjedoče o nenadanom nestanku Srba iz gradova i sela i govore o izdanim prijateljstvima – nestajali su susjedi i prijatelji s kojima su još koji dan ranije zajedno provodili vrijeme; nisu nam rekli što se sprema, iako su znali; mi smo njima vjerovali, a oni nama nisu... Srbi govore o osjećaju ugroženosti, reaktualizaciji sjećanja na traume iz Drugog svjetskog rata, prijetećoj političkoj retorici.

Hrvatski mediji su već u proljeće 1991. počeli izvještavati o odlascima Srba u izbjeglištvo, napose iz istočne i zapadne Slavonije. Televizijski snimci dokumentirali su kolone izbjeglica koji su se s minimalnom imovinom kretali put Srbije. Putovali su mostovima preko Dunava i Save, ukrcavali se na pretrpane skele, a među njima zamjetan je bio veliki broj staraca, nemoćnih i teško pokretnih. Pitala sam se tih dana što te ljude

može natjerati na odluku da napuste svoja dugogodišnja, za neke čak vjekovna obitavališta i imovinu, i krenu put zemlje u čijem glavnom gradu mnogi od njih nikada ranije nisu ni bili. Morala je to biti ili jaka prisila ili veliki strah. No reporteri hrvatskih medija nikada se nisu potrudili saslušati i njihove priče. Odnosno, nekolicina onih koji su to pokušali - kao i većina Srba na Zagrebačkoj televiziji, kako se tada zvala HRT - dobili su otkaz. Odlazak se pripisivao „povijesnoj ulozi srpskog korpusa u onemogućavanju ostvarenja hrvatske državnosti – tisućugodišnjeg sna Hrvata“, govorilo se o garašaninovskim teorijama zavjere i utjecaju velikosrpske, Miloševićeve propagande koja među hrvatskim Srbima širi paniku od „ustaške“ vlasti. Potonje je zacijelo bio dio istine. Notorni Memorandum SANU⁵⁶, davao je alibi takvom razmišljanju. A već 4. ožujka 1991. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, tada još zajedničke države, demantirao je pisanje beogradskih medija o navodnom pokolju Srba u Pakracu. Druga strana medalje govori da službena hrvatska politika u javnom govoru nije poduzela ni najmanje napore da taj egzodus zaustavi i da smanji rastuće etničke napetosti. To dokazuje i slučaj Reihl Kir⁵⁷, a nikada nisu do kraja razjašnjene okolnosti ubojstva 12 hrvatskih policajaca u Borovu Selu, događaj koji je do kraja poništio mirovna nastojanja u istočnoj Slavoniji.⁵⁸

Prešućivana povijest Španovice/Novog Sela, zatomljivani osjećaji, kao i čitav niz proturječja iz prošlosti izbijaju na površinu 1990./1991., kad nacionalističke politike u republikama bivše države dostižu kulminaciju, a politički se život počinje organizirati oko novostvorenih političkih stranaka koje u Hrvatskoj, s izuzetkom SDP-a i nekih marginalnih stranaka, u imenu nose nacionalni predznak i na izbore izlaze sa snažnim nacionalnim nabojem. U Pakracu, kao i u drugim dijelovima s velikim, često većinskim postotkom Srba, na prvim višestranačkim izborima u svibnju 1990. pobjeđuje SDP, ali kako se stranka zbog izbornih kalkulacija ne izjašnjava o statusu Srba, niti ulazi u žešće okršaje s nacionalističkim politikama i retorikom drugih stranaka, javni prostor i političku artikulaciju zaposjedaju Tuđmanov HDZ i SDS Jovana Raškovića. Te i neke manje nacionalističke stranke eksploatiraju i nerazriješene traume iz prošlosti, poput Španovice/Novog Sela.

56 Memorandum SANU, vidi: Laura Silber & Allan Little: *Yugoslavia-Death of a Nation*, Penguin Books; Revised edition (February 1, 1997), stranice 29-35.

57 Vidi: Laura Silber & Allan Little: *Yugoslavia-Death of a Nation*, Penguin Books; Revised edition (February 1, 1997), stranice 140-144.

58 Vidi: <http://republika.eu/novost/14599/mesic-adzic-mi-je-rekao-da-je-napad-na-borovo-selo-organizirao-netko-iz-hrvatske-vlasti> (datum pristupanja 13.6.2013.), vidi također: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatska-ih-je-poslala-u-klopku-i-oprostila-njihovim-ubojicama-20-godina-od-masakra-policajaca-u-borovu-selu/549595.aspx> (datum pristupanja 13.06.2013.).

Drago Marter: Devedesetih, jednostavno ste primijetili uz prometnicu da neki ljudi često komuniciraju, pa su se pojavila dva sa puškom, tri ovako, četiri onako... vidjela se separacija, da su se i oni koji su se prije jako družili počeli povlačiti svako svojima, nastalo je neko šuškanje... pa bum jedanput u Pakracu, pa drugi put, pa HDZ, pa SDS, uglavnom svako je bježao svojima. Tada je počela i priča o Španovici, kao da ste pustili duha iz boce. Ali ja ih razumijem, ljudi koji su čekali 40 godina dočekali su trenutak da to smiju izreći, a i da nahrane svoju emotivnu prazninu, počeli su to potencirati.

Darko Baronica: Ne mogu reći da se devedesetih počelo naveliko pričati o Španovici, sve je i dalje izlazilo na kapaljku. Za to je najzaslužniji Erjavec i njegova knjiga. Onda je krenula Zavičajna zajednica Španovčana, pa su postojali sabori Španovčana, pa komemoracije, pa zahtjevi prema Saboru za povratkom imovine... Sa dolaskom hrvatskih obilježja, isticanjem nacionalne pripadnosti, počeli su se buditi i španovački osjećaji. U srpnju '90. godine vratio sam se u Pakrac, nisam dobio posao u struci, nego sam radio kao šanker kod prijatelja, koji je bio Španovčan. Vi Španovčani se samo međusobno zapošljavate - rekao mi je netko, što je bilo točno...

Olga Kovačević: Njima je svima koji su ovamo dolazili, i Raškoviću i HDZ-u, bio cilj da te ljude zavade, umjesto da ih mire... ova mržnja trajati će još sto godina... Prije rata ovoga znalo se je tko je tko, pa i odakle smo, ali nije bilo uvreda... sada su mi govorili da sam četnikuša... Naši (Hrvati) su htjeli da im kažemo da su nam muževi četnici, a ja znam da nije bio, nisam mogla pljuvati po njemu, slali su me nek idem u Krajinu kod muža...

Mirko:⁵⁹...Najbolje je bilo kod kuće. Što manje izlaziti. Ubacivalo se sve više ekstrema i to je išlo polako. Počelo se malo i pljačkati, novca je bilo odasvud, dotiralo se. Počele su i te stranke i ti skupovi, HDZ tera svoje, SDS svoje skupove. To je bilo dovoljno. Osniva se, recimo, skup Srpske demokratske stranke u Lici ili bilo gdje i odavde ide čitav autobus dolje. I tak' je bilo i s HDZ-om.

Đorđe Gunjević: Podjele po nacionalnoj osnovi nisu se osjećale poslije Drugog svjetskog rata. Prvi znakovi javljaju se '71., ali nismo to htjeli vidjeti. Veliko zlo napravila je crkva, zalazili su po kućama, katoličkim, započelo je iskapanje kostiju. Tenzije rastu krajem 80-ih kad Đodan govori o hrvatskoj lisnici/puški... odjednom primjećuješ da ti počinju okretati leđa... osnivanje stranaka je to potenciralo...

Višnja Klobučar: U mojoj zgradi shvatili smo da se nešto događa, jer su srpski stanovi bili prazni za svaki vikend. Kad smo se 19.8.1991. vratili s mora, sa srpskih stanova su maknute pločice s imenima. Djeca od petka nisu dolazila u vrtić, mi nismo znali čega se plaše...

093

Španovica / Novo
selo / Španovica-
Znalo se? Nije se
znalo?

Davor Grbac⁶⁰: (podrijetlom Španovčan): Srbi su se taj vikend, prema planu koji je njihova teritorijalna obrana izradila davno prije, izvukli iz grada. Jednostavno, taj su vikend napustili grad i u pet ujutro sasuli ga minama... Uplašio sam se za oca i odlučio sam ga evakuirati iz grada, u izbjeglištvo. On je imao devet godina kad je počela ta španovačka kalvarija i on je cijelo vrijeme govorio da je on jednom bježao i da više neće bježati. Srbi su već bili otišli, ali velim, dio Srba je ostao. Kad sam se vratio, dio njih, tih ajmo reći bivših prijatelja, je bio već na drugoj strani. Kasnije sam doznao da je dio njih ostao ovdje po naređenju da bi vidjeli u kakvoj smo situaciji.

Stojan⁶¹: Sjećam se dobro trenutka kad sam shvatio da će biti rata. Bio je osmi mjesec 1990. ili 1991. godine, jedno popodne smo igrali nogomet. Bio sam sa sinom. Sjećam se, došao je jedan komšija s autom, i kaže, ubili su Vladu. Vlado je isto bio jedan moj komšija, Hrvat, policajac. I kad su rekli, ubili su Vladu, automatski se znalo da su ga ubili Srbi. I normalno da sam bio šokiran, kao svaki čovjek, inače sam s Vladom bio prijatelj. I tada je jedan drugi komšija iz istoga sela rekao javno, ubijajte ih redom, majku im jebem! I ja sam razmišljao – ja i moj sin smo tu jedini Srbi. A ovaj je poručio – ubijajte ih redom. Tako da s tog stadiona nisam išao ravno kući, jer sam se bojao proći ulicom, nego sam išao okolo, napravio dvadeset kilometara, da s druge strane dođem kući. To je trenutak kad sam shvatio da je stvar otišla predaleko i da se to mirnim putem neće riješiti.

Vesna Golić⁶²: ...Čuli smo bombe... To je bio taj trenutak kad sam osjetila užasan strah. To je takav strah koji boli, čitavo telo me bolilo od tog straha, tresla sam se, skakala sam naokolo i govorila ocu - vodi nas oдавде, vodi nas, vodi nas oдавде, šta će biti s nama. I stvarno, tad sam rekla da nas vodi u jedno srpsko selo i otišli smo tamo.

Nego, kad smo se vratili u grad, to je bilo rano ujutro, recimo treći dan otkad je počeo rat, dijelili su iz kamiona kruh ljudima na ulici i svuda su bili naoružani ljudi i ti civili koji dolaze po taj kruh... Vratili smo se kući, ostali

60 Davor Grbac u "Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima", str. 44.

61 Svjedočanstvo preuzeto iz "Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima", str. 31. Napomena, „Stojan“ nije ista osoba kao Stojan Radić, čiji je iskaz dan u intervjuu autorici korišten ranije.

62 Cit. djelo, str. 46.

još par sati, i komšija nam kaže, Hrvat, ljudi vi nemojte da čekate ovde noć, vas su tražili. Pa ko nas je tražio, pa kao bila je policija, raspitivali su se gde ste i kaže, idite, nemojte da nosite puno stvari, krenite prema Zagrebu, kažite da vodite ženu i djecu u Zagreb. Sjeli smo u auto i otišli do Kutine i od Kutine za Beograd i više se nikada nismo vratili kući.

O datumu „pravog“ početka rata u Pakracu i okolici danas vlada, blago rečeno, nedoumica i nesuglasje. Neki smatraju da je to bio vikend, noć s nedjelje na ponedjeljak 18./19. kolovoza 1991. kad je Banjalučki korpus JNA, nakon što je, 17. kolovoza iz BiH prešao Savu i pridružio se srpskim pobunjenicima u zapadnoj Slavoniji, žestoko napao Pakrac teškom artiljerijom. Drugi pak tvrde da je rat u Pakracu počeo već 1. ožujka kad su srpski policajci odbili poslušnost MUP-u i zauzeli stanicu milicije. Dana 3. ožujka snage MUP-a suzbile su pobunu i razoružali srpske policajce. Taj je dan kasnije proglašen i Danom grada Pakraca. Slučajno sam se u ožujku 2012. tih dana zatekla u obližnjem Lipiku pa, iako nisam nazočila obilježavanju Dana grada, slušala sam lokalne radiostanice koje su redom podsjećale na dramatične događaje iz 1991. ne prežući od zapaljive retorike iz devedesetih, kakva se danas u Pakracu običnim danima više ne čuje. Govornici i govornice mahom su ponavljali zahtjev, upućen republičkim vlastima, da se 1. ožujka zbog zbivanja u Pakracu proglasi danom početka rata u Hrvatskoj i kao takav obilježava na nacionalnoj razini. Takvi zahtjevi dolaze i iz drugih dijelova Hrvatske i, poput imenovanja ulica, trgova i čitavih sela, spadaju u red zahtjeva za utvrđivanjem simboličkog poretka. Kako je riječ o mahom razvojni i populacijski opustošenim dijelovima zemlje, sam simbolički čin ne bi samo predstavljao priznanje patnje i gubitaka i pridao lokaciji herojski značaj i vidljivost na nacionalnoj razini, već bi vjerojatno omogućio i neki ekonomski probitak, barem na sam taj dan zbog održavanja manifestacije od nacionalnog značaja, kakvih u Pakracu, za razliku od Vukovara i Knina, nema. Na proslavu se, međutim, kažu mi očevici, svake godine odaziva sve manje ljudi. 2012., kažu očevici, bilo ih je tek stotinjak.

O burnim danima rađanja višestranačja u RH 1990., kao i o rastućim tenzijama, incidentima i preuzimanju policijske stanice u ožujku 1991., piše i Tonči Erjavec u posljednjem poglavlju svoje knjige.⁶³

Prvi regionalni ogranak HDZ-a u selu Badljevinu osnovan je relativno kasno, tek 27. svibnja 1990., dakle nakon prvih višestranačkih izbora koji su održani 22. i 23. travnja, odnosno početkom svibnja, kako u kojem dijelu Hrvatske. Osnivanje HDZ-a proteklo je pod jakim policijskim osiguranjem,

63 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 183.

jer se pronio glas, bilježi Erjavec, da će taj dan „navaliti Srbi“ iz okolnih sela. No sve je prošlo u najboljem redu. Po njegovom uvjerenju, Srbi su tada mogli čuti „samo poziv na zajednički život, uz punu ravnopravnost s Hrvatima“. Srbi, međutim, drugačije pamte poruke koje su slušali na skupovima ili mitinzima u organizaciji HDZ-a:

Stojan⁶⁴: ...I onda i sada mislim da ljudi nemaju uvijek iste interese i pokušavao sam razumjeti svoje komšije Hrvate kad su pljeskali govorima Franje Tuđmana, iako se ja nikako nisam mogao suglasiti s tim, jer je Franjo Tuđman već u prvim govorima govorio da Srbi neće više imati ista prava kao Hrvati. I logično da takav govor i takvu ideologiju nisam mogao prihvatiti. Tada su se kod mene pojavili prvi strahovi da se stvari neće povoljno riješiti. Onda su počeli i na lokalnoj razini mali političari, predsjednici lokalnih ogranka HDZ-a, organizirati skupove. Pa je tako jedan i u Prekopakri, 1989.⁶⁵ u ljeto, ispred Češkog doma, lokalni predsjednik HDZ-a, održao takav govor da sam prvi put osjetio strah. Bilo je sigurno preko pet stotina ljudi, pola sela...

Nakon toga, u lipnju, uslijedilo je po srpskim selima osnivanje mjesnih organizacija SDS-a (Srpske demokratske stranke), a 5. 8. 1990. osnovan je općinski odbor SDS-a za Pakrac.⁶⁶ Za predsjednika je izabran inženjer šumarstva Veljko Džakula. Predsjednik mjesne organizacije SDS-a u Novom Selu, prema Erjavčevom kazivanju, poziva narod u borbu protiv nove hrvatske vlasti koju naziva „ustaškom“⁶⁷ i upozorava da će najavljeni zakon o denacionalizaciji omogućiti da se Srbima oduzme „njihova zemlja“. 16. 8. 1990., na dan zasjedanja Inicijativnog odbora ogranka HDZ-a za grad Pakrac, netko je pucao kroz prozor Hrvatskoga doma, gdje je odbor zasjedao, a Srbi po gradu, navodno organizirano, trgaju plakate hrvatskih stranaka. O političkoj intonaciji skupova na kojima su osnivani regionalni ogranci HDZ-a i SDS-a danas dakako postoje vrlo različita sjećanja. Dok Hrvati govore o porukama mira i suživota koje su se mogle čuti sa HDZ-ovih okupljanja, Srbi govore o osjećaju napuštenosti, izdaje od strane SDP-a i porukama koje su, kao i obnavljanje simbolike NDH, izazivali užas i strah koji je, napominje danas Veljko Džakula⁶⁸, mogao biti i iracionalan,

64 „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima,“ str. 31.

65 Ovdje je očito riječ o krivo zapamćenoj godini, jer su se ogranci HDZ-a u toj regiji počeli osnivati tek 1990. nakon prvih višestranačkih izbora.

66 Prve hrvatske političke stranke (HSL, HDZ, SDP, HSS i druge, registrirane su u veljači 1990., a neposredno nakon toga osniva se u Kninu 17. veljače Srpska demokratska stranka, (SDS). Dakle, kao i prvi ogranak HDZ-a u Badljevini i prve mjesne organizacije SDS-a se u ovom kraju osnivaju s velikim vremenskim pomakom, a HDZ i SDS Pakraca, čak i nakon prvih višestranačkih izbora. Na prvim višestranačkim izborima u općini Pakrac, u svibnju 1990., pobijedio je SDP za kojeg je glasala i većina lokalnih Srba.

67 Recipročno, hrvatski mediji i politička javnost u to vrijeme, već vidljive pokrete srpskog stanovništva prema izbjeglištvu označavaju kao posljedicu djelovanja „srbo-komunističke vlasti“ i „četnika“.

68 U razgovoru s autoricom u lipnju 2011.

ali podjednako stvaran, naročito kod starije generacije koja je preživjela genocidna iskustva politike NDH.

19. kolovoza 1990. u gradu, opet pred Hrvatskim domom, organiziran je HDZ-ov miting, na koji iz Zagreba dolaze Stipe Mesić i Josip Boljkovac, u to vrijeme visoki državni i stranački dužnosnici HDZ-a. Peče se janjac. Srbi organiziraju kontramiting pred zgradom Općine (i navodno se vrti vol na raznju). No do otvorenog sukoba nije došlo.

Napetosti rastu krajem 1990. i kao i u drugim centrima pobune Srba ranije te godine (Knin, svibanj 1990.), koncentrirani su oko lokalnih policijskih stanica. Nova hrvatska vlast, uz razna opravdanja, uključujući stručnost, u mjestima potencijalne pobune smjenjuje policajce srpske nacionalnosti koji su u tim krajevima činili većinu policijskih snaga. Neki pružaju otpor i odbijaju zamijeniti jugoslavensku zastavu hrvatskom. Erjavec prepričava anegdotu u kojoj je, uoči 29.11.1990. baš srpskog policajca, do tada već degradiranog na funkciju gradskog pozornika, zapala dužnost da, nakon višesatnog natezanja i pregovora pakračke policije s MUP-om, po zapovjedi komandira stanice skine jugoslavensku i izvjesi hrvatsku zastavu.⁶⁹ O institucionalnoj konfuziji koja je vladala svjedoči podatak da je dio pakračkih policajaca nosio hrvatska obilježja („šahovnicu”), a dio jugoslavenska (zvijezdu). Erjavec spominje da se u to vrijeme, već krajem 1990., događaju prvi incidenti, gradom počinju hodati naoružani civili. Prvog dana ožujka 1991. u policijskoj stanici dolazi do nove pobune srpskih policajaca (izbija „puč”), razoružavaju se mladići (Hrvati) koji su ujesen 1990. zaposleni „u cilju balansiranja nacionalnog sastava stanice”, dolazi i do „pljuskanja, ali nema većeg fizičkog maltretiranja”, piše Erjavec. Komandir policije, isti onaj koji je četiri mjeseca ranije nakon pregovora s MUP-om naredio vješanje hrvatske zastave, proglašava da je stanica milicije od sada pod komandom SAO Krajine. U noći s 1. na 2. ožujka 1991. ulaze tenkovi i bojna oprema JNA iz smjera Požege, rano ujutro ulaze i hrvatski „specijalci”, kako ih naziva Erjavec. Do sukoba nije došlo, ali specijalci ulaze u policijsku stanicu i hapse „odmetnute” srpske policajce, koji bivaju pušteni u roku od nekoliko dana. Tada u grad stiže i savezni MUP, a 3. ožujka u Pakrac dolaze Stipe Mesić, Josip Boljkovac i general Pete vojne oblasti, nakon čega veći dio srpskih policajaca potpisuje lojalnost RH i vraća se na posao.

U razdoblju sljedećih nekoliko mjeseci (ožujak - lipanj 1991.) Erjavec bilježi učestale terorističke akcije, zbog čega raste strah i nesigurnost građana

69 Formalno - pravno, Rezoluciju o razdruživanju od SFRJ i Rezoluciju o zaštiti ustavnog poretka Hrvatske Hrvatski sabor donosi tek 22. veljače 1991.

na. Većina incidenata koje bilježi su napadi na Hrvate i njihovu imovinu, javne objekte, željezničku prugu te tri uzastopna miniranja kapelice Sv. Josipa u Pakracu. Erjavec, kako je već rečeno, bilježi i napade na građane srpske nacionalnosti i njihovu imovinu. Na Vladikin dvor u Pakracu bačen je dinamit 27.06.1991.

19. svibnja 1991. održan je referendum o budućem statusu RH, danas uglavnom poznat kao referendum o osamostaljenju. Na razini Hrvatske, na referendum se odazvalo 89 posto hrvatskih građana, od čega se njih 93 posto izjasnilo za samostalnu i suverenu RH. U Pakracu se na referendum odazvalo tek 51 posto upisanih glasača, od čega je 84 posto glasalo za suverenost. Erjavec, koji je bio predsjednik jedne od referendumskih komisija, tvrdi da se Srbi mahom nisu odazvali jer su već ranije, 12. svibnja 1991., glasali na referendumu kojeg su organizirale vlasti SAO Krajine i s 92 posto glasali za ostanak u Jugoslaviji. Taj je zaključak donekle u kontradikciji sa činjenicom da je SAO Krajina – Zapadna Slavonija proglašena tek 14. kolovoza 1991.⁷⁰ 16. srpnja u Lipiku je ubijen jedan policajac, drugi teško, a treći lakše ranjen. 06. kolovoza 1991. svi policajci Srbi napuštaju službu, a na lokalnim prometnicama pojavljuju se barikade.

Jedan je događaj iz tih dana, uoči "pravog početka rata", 18./19. kolovoza 1991. gotovo potpuno izbrisan iz kolektivne memorije i spominju ga tek rijetki pojedinci. Riječ je o peticiji i skupu nazvanom "Za mir" kojeg organiziraju Pakračani, ali se sjećanja na značaj, uspjeh i smisao skupa ponovo razlikuju. Ne postoji suglasnost čak niti o danu kad je održan.

Mirka⁷¹: U maju se dogodio jedan veliki marš za koji do pred par mjeseci nisam ni znala. Mirovni marš. Sakupljeno je više od pet hiljada potpisa ljudi koji su bili protiv rata i ratnih događanja u Pakracu. O tome zapravo nitko ne želi javno razgovarati. Mislim da se ta činjenica u Hrvatskoj uopće ne koristi, da su ljudi u jednom malom Pakracu, u petom mjesecu 1991. digli svoj glas protiv rata. Pa što god to značilo. Onda se to govorilo – protiv rata u Jugoslaviji. Zapravo, mislim da nimalo nije bila iskorištena činjenica da je bio taj javni prosvjed.

70 SAO Krajina proglašena je u tzv. Sektoru jug u travnju 1991. Izvršno Vijeće SAO Krajine još je ranije donijelo odluku da i općina Pakrac pripada SAO Krajini, ali Pakrac, odnosno zapadna Slavonija, prema riječima Veljka Džakule, odbija slijediti direktive iz Knina, uključujući njenu Rezoluciju o razdruživanju od RH. To dokazuje i diferencijacijom u nazivu: SAO Krajina - Zapadna Slavonija (iz intervjua s Veljkom Džakulom). Barikade, odnosno „balvan revolucija“, pojavile su se u južnom dijelu SAO Krajine, oko Knina, još u kolovozu 1990. godine.

71 „Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima,” str. 29.

Stojan⁷²: Organiziran je bio jedan skup i to sedam dana pred početak rata, 11. kolovoza. Čak se potpisivala i peticija pred općinom. To je bila povorka možda od dve tisuće ljudi. Od općine pa do gimnazije... Svi smo potpisali peticiju protiv rata i svi smo prosvjedovali... Dakle, protestiralo se, ali to nije davalo nikakvog efekta. Znam da je bio višenacionalni skup, to je bio, mogu reći - skup Jugoslavena.

Prema Erjavcu, manifestacija "Za mir" održana je 17. kolovoza pred gimnazijom. Skupu su prisustvovali i on i supruga Blanka, jer su na prigodnoj priredbi točku izvele i djevojčice iz grupe za suvremeni ples koju je Blanka vodila. No, dodaje Erjavec: "Mnogi ljudi koji su još veće ranije bili na posljednjim dogovorima i generalnoj probi nisu se sljedećeg dana više pojavili. I djece je bilo manje, jer su ih te noći roditelji evakuirali."⁷³

Procjena je većine hrvatskih stanovnika da su se „Srbi evakuirali preko noći“, što se uzima kao dokaz odavno pripremane akcije napada na Pakrac, o čemu su Srbi bili obaviješteni, ali to, osim nekoliko iznimaka, nisu rekli svojim sugrađanima Hrvatima. Propuštaju, međutim, reći da su tih dana izbjegli i mnogi hrvatski građani, o čemu svjedoči Erjavec u posljednjem poglavlju svoje knjige.

19. kolovoza počinje žestoki napad JNA i srpskih paravojnih jedinica na Pakrac, kojeg odbija sedamdesetak pakračkih policajaca i civili koji im se pridružuju. Pred kraj dana u pomoć im dolaze policajci iz Kutine i Bjelovara. „Danas mnogi smatraju kako bi Pakrac tog dana svakako pao, jer prema podacima kojima raspolažemo njihove su snage brojile 1600 ljudi, da četnici i vojska nisu bili uvjereni kako su Hrvati naoružani do zuba“, piše Erjavec. Ovu rečenicu navodim kao primjer koliko se toga u tim prvim danima rata zasnivalo na percepciji. Hrvati do dan danas vjeruju da su svi Srbi u pobunjenim krajevima koje je naoružavala JNA bili naoružani do zuba. Činjenica da je JNA naoružavala srpske civile u Hrvatskoj potvrđena je mnogim iskazima i dokazima iz relevantnih izvora, kao i oružanim djelovanjem. No očito je među Srbima vladalo uvjerenje da su i Hrvati naoružani „do zuba“.

Nekoliko dana kasnije Tonči Erjavec prijavljuje se u organiziranu obranu i postaje član Kriznog štaba zadužen za funkcioniranje veterinarske službe. Ratna djelovanja se intenziviraju, srpske teritorijalne jedinice i JNA nižu napade višecijevnim bacačima i tenkovima, 22. rujna izveden je i avionski napad na grad. Krajem listopada 1991. u ofenzivu prelaze jedinice

72 Ibid. 32.

73 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 195.

Zbora narodne garde i MUP-a u sklopu operacije zaustavljanja napredovanja srpskih snaga i JNA prema Virovitici. U prosincu 1991. HV je izvela ofenzivu u zapadnoj Slavoniji i preuzima kontrolu nad većinom sela oko Pakraca gdje je većinsko stanovništvo bilo srpsko (Dragovići, Novo Selo, Gornji Grahovljani, Donja Šumetlica...). Erjavec navodi da je u sastavu 123. Požeške brigade bilo 10 Španovčana i nabraja ih poimence. Također tvrdi da je većina tih sela, uključujući Novo Selo, evakuirana po naredbi srpskih vlasti i u organizaciji Banjalučkog korpusa (JNA) već prije napada hrvatskih snaga, što potvrđuju i drugi svjedoci. Iz Novog Sela je, zajedno sa suseljanim Srbima, evakuirano i pet hrvatskih obitelji koje su tamo zaostale. Erjavec bilježi svjedočenje jednoga od njih, Johana Martera⁷⁴, o životu za vrijeme SAO Krajine (kolovoz – prosinac 1991.): „Mene i suprugu nitko nije dirao... Nitko me nikada nije preslušavao, a susjedi Srbi dobro su se ponašali. Ne mogu reći da se nešto ružno dogodilo.“ A o samom toku evakuacije prema Bosni kaže: „Po prezimenu morali su vidjeti da nisam Srbin, ali ne mogu reći da su me zbog toga drugačije tretirali.“ Johana Martera nekoliko mjeseci kasnije u Hrvatsku je vratio njegov sin Drago Marter. No Johan se do smrti nije vratio u Španovicu. Uradio je to nakon 1995. njegov sin Drago, danas jedini žitelj Španovice koji u njoj pokušava „pokrenuti život“.

VI. Memorija i problem vlasništva

U središtu Španovice, uz cestu za Požegu, podignut je memorijalni kompleks u kojem se, okružen raslinjem uzdiže poveći spomenik od crnog mramora s upisanim imenima 382 hrvatske španovačke žrtve. Svi koji su ubijeni, nestali u logorima, na Križnom putu i u ostalim ratnim okolnostima Drugog svjetskog rata. Krajem devedesetih obilježena je i zajednička grobnica 73 žrtve, ubijene na sam dan napada na Španovicu, u listopadu 1942. Nešto niže, uz cestu, Španovčani su sami otkopali temelje crkve, tako da se vide njeni gabariti. Pored tragova crkve podignuto je oko četriri metra visoko raspelo sa crkvenim zvonom koje su Španovčanima poklonili Ravni Kotari, mjesto njihove postojbine. Na mramornom postolju uz španovački grb uklesana su i tri natpisa: „1865. – 1942. god. Vraćamo se Španovico tebi! Duhovi 1996. god.“ Drugi je na španovačkom dijalektu i govori o stradanjima i patnji, a na trećoj je strani zahvala darovateljima koji su omogućili podizanje zvonika. Na zahtjev Španovčana obnovljen je i omanji vatrogasni dom, koji se nalazi ispred groblja. U njemu se Španov-

74 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 205. Johan Marter je otac Drage Martera.

čani danas okupljaju tokom memorijalnih susreta na njihov tradicionalni praznik Duhovi početkom lipnja i na dan pada Španovice, 6. listopada.

S druge strane ceste nalazi se zgrada bivšeg seoskog društvenog doma koji je djelomično obnovljen, ali su tragovi ratnih granatiranja vidljivi i dalje. Dom nije vraćen u funkciju i jedini vidljivi trag aktivnosti je poveći grafit na njegovom pročelju: „Hrvatski sabore, vrati nam Španovicu!“ i jedan manji, upućen neimenovanom adresantu: „Oteto je proketo!“, potpisan inicijalima T. E. (Tonči Erjavec).

Nisam uspjela točno ustanoviti od kad datira ta poruka, ali opće je poznato na što se odnosi. Riječ je o nerazriješenim vlasničkim odnosima i neuspješnom povratu španovačke imovine, konfiscirane 1945. godine.

Darko Baronica: Ljudi su ogorčeni zbog načina na koji je povrat imovine riješen. Stariji ljudi govore, u toku jednog dana su nas protjerali, u toku jedne noći, 1945., naštancano je stotine rješenja kojima se ljudima oduzima imovina, a postupak povratka imovine traje godinama. Većina imovine oduzeta je u postupku protiv državnih neprijatelja. Imovina je poslije Drugog svjetskog rata mnogo puta promijenila vlasnika, neki su i kupili tu imovinu, pa bi to sada bilo nanošenje nove nepravde. Vraćena je samo nacionalizirana imovina, gdje je država postala vlasnik, a za ostalo se daje neka naknada u smiješnom iznosu – tridesetak polugodišnjih rata od par stotina kuna. U postupku mi moramo kroz rodne i vjenčane listove i ostavnine dokazivati da smo vlasnici ili nasljednici. Kod mene je imovina glasila na djeda koji je ubijen '42. godine, baka se preudala, dokumenata o nasljeđu nema, jer ta imovina nije darivana niti prodavana. Mi bi sada morali dokazivati da smo nasljednici.

Španovčani su se oko povrata imovine počeli organizirati odmah nakon što su 1991. hrvatske oružane snage uspjele vratiti Španovicu, tada još Novo Selo, pod hrvatsku teritorijalnu kontrolu, a nakon čega je selo došlo pod nadzor UNPROFOR- a. S vremenom su osnovali udrugu i Zavičajnu zajednicu Španovčana, kojima je glavna misija bila povrat imovine. Na čelu prve Zajednice bio je Tonči Erjavec. Inicijativa je plivala na valu oslobodilačke euforije i hrvatskog državotvornog nacionalizma. Senzacionalistički hrvatski mediji brzo su nanjušili moguću temu za nacionalističku euforiju i produbljivanje razdora između dva etniciteta. Zajednica je povremeno dobivala prostor i na javnoj televiziji. Naglasak je u to vrijeme bio na Srbima kao otimačima hrvatske imovine, izražavalo se moralno zgražanje nad ljudima koji su njihove kuće i imanja koristili, navodno, bez imalo grižnje savjesti, spominjali su se tragični događaji iz 1942., 1945.,

i 1991., a zaposjedanje imovine i rušenje sakralnih objekata postalo je dokazom nepremostivih civilizacijskih razlika između dva naroda; „vječne srpske težnje“ da ovlada ovim prostorima i bezobzirnosti komunističkog režima prema običnim, malim ljudima. Ni tada nitko nije spominjao događaje prije kobnog listopada 1942., srpske žrtve i ustaški teror, kao ni činjenicu da je većina novih žitelja kolonizirana mimo njihove volje, a jedan dio iz dijelova gdje su ustaše popalili i razorili njihovu imovinu. Državna vlast ničim nije intervenirala u ovu situaciju, nitko nije objašnjavao kompliciranu vlasničko-pravnu situaciju nastalu konfiskacijom, nacionalizacijom i novom denacionalizacijom.

Nova hrvatska država od svog je nastanka proglasila vlasništvo temeljnom ustavnom vrednotom i zalogom svog novog, demokratskog uređenja. No kad je trebalo rješavati problematične vlasničko-pravne odnose, država se pokazala nemoćnom, ili možda nezrelom i s nedostatkom političke volje, a učinak je bio deficit pravne države. Zakonom o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine⁷⁵ vlasnicima se mogla vratiti jedino nacionalizirana imovina, pa su tako vraćani proizvodni pogoni, tvornice, crkvena imanja (što je dodatno potvrđeno ugovorima između RH i Vatikana), dvorci i druga nacionalizirana kulturna i ekonomska bogatstva. Stanovi i kuće koji nisu bili nacionalizirani ili konfiscirani, već samo „preraspodijeljeni“, nisu mogli biti vraćeni temeljem tog zakona, jer nisu postojali službeni dokumenti, niti sudske odluke o konfiskaciji. Tokom ratova spaljen je i uništen dio katastarskih i zemljišno knjižni zapisi, što je rješavanje problema učinilo još kompliciranijim. Srbi, izbjegli 1991., koji su na imanjima Španovčana živjeli oko 45 godina, koristili i održavali kuće ili izgradili nove, i obrađivali zemlju, smatrali su da su stekli pravo na tu imovinu, a povratak po pravnom načelu dosjelogosti. Cjelovitu studiju o povratku i problemima povratka izbjeglih Srba u RH, „Manjinski povratak u Hrvatsku - studija otvorenog procesa“, izradio je 2011. UNHCR.⁷⁶

Zajednica Španovčana koja se pozivala na Zakon o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine tražila je da se stanje rekonstruira točno onako kakvo je bilo do 1942. U dva su navrata hodočastili u Sabor i zahtijevali da se taj zakon prilagodi njihovim potrebama, odnosno da se pronađe neko njima odgovarajuće rješenje. Mnogi danas spominju Agenciju za pravni promet i posredovanje nekretninama (APN) koja je osnovana još 1997. s ovlastima: „...da u svoje ime, a za račun Repu-

75 <http://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine> (pristupljeno 13.06.2013.).

76 http://bib.irb.hr/datoteka/603986.Manjinski_povratak_2011_final.pdf (pristupljeno 13.06.2013.).

blike Hrvatske, kupuje ili mijenja nekretnine na području Republike Hrvatske, osim nekretnina čiji je pravni promet određen posebnim propisima.” Po njima APN je mogla („budzašto“) kupiti imanja izbjeglih Srba i vratiti ih ranijim vlasnicima. No uz APN se vežu i mnoge afere. Srpski korpus, a na kraju i međunarodna zajednica, prepoznali su u prvotnoj verziji djelovanja Agencije namjeru protupravnog lišavanja imovine izbjeglih Srba.⁷⁷

Danas su Španovčani više-manje svjesni da niti im je država, nastala kao ostvarenje „tisućljetnog sna“, donijela pravdu i ispravila nepravdu, niti su Srbi kao etnički kolektivitet krivi za njihove gubitke. Zbog nedorečenog i neujednačenog zakonodavstva o povratu i naknadi za oduzetu imovinu stvoreni su vlasnički problemi nove generacije. U Španovici su ljudima dodjeljivana zamjenska imanja tamo gdje se vlasništvo nije moglo ustanoviti, što je stvorilo nove razdore i tenzije, sada više ne isključivo između Srba i Hrvata, nego i među španovačkim Hrvatima koji, sotto voce, jedni drugima predbacuju ponašanje u vezi preuzimanja imovine.

Boris Pleša, aktualni predsjednik Zavičajne zajednice Španovčana:

Oni koji su tada (1945.) izgubili imovinu nisu željeli biti narodni neprijatelji, oni samo hoće pravdu. Uspostavom hrvatske države očekivali su da će povrat imovine biti moguć, ali Zakon (o naknadi za imovinu oduzetu u vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine – op. V.K.) omogućuje povrat samo one imovine koja je bila nacionalizirana, odnosno konfiscirana... Po starim gruntovnicama bila je parcela do parcele, u Jugoslaviji su '45. te parcele objedinjene i sada su to velike parcele, stvoreni su novi kompleksi, a stare knjige više ne vrijede... Vi bi trebali sa geodetom utvrditi koje je zemljište bilo vaše, a troškovi mogu biti veći od vrijednosti... Mi smo kao udruga tražili da se Španovica izuzme iz tog Zakona (slično kao Zrin, Borićevac, Udbina...) Obišli smo sva državna tijela, ministarstvo pravosuđa, predsjednika Sabora... Razlog je politički – da se jedna nepravda ne ispravlja drugom... tako su i UN-ovci onda govorili.

Tonči Erjavec: Dva puta je zahtjev slan u Sabor koji je to trebao rješavati, ali sve se svelo na pojedinačne zahtjeve i pojedinačne odgovore. To je trebalo rješavati kroz Zakon o povratu imovine. Nismo imali odvjetnika da to sredi. Boro Pleša je uvijek bio protiv toga, to će puno koštati, on nije bio čovjek od akcije... na dosta tih sastanaka javljala se ideja da uzmemo odvjetnika, svaki je kopao sam za sebe, pis'o zahtjev, pa pis'o žalbu, do tužbe valjda niko nije stigao. Država dolazi od riječi držati, znači drži narod na okupu...

77 Vidi, npr.: <http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=235> (pristupljeno 13.06. 2013.).

nas je prvi puta primio Pavlečić, drugi puta neki tajnik Sabora, izvukao je ladicu od stola i metnuo nogu i vezao žnirance dok je s nama razgovarao...

Ja sam uzeo komad takozvane zamjenske zemlje, to je sada šikara, nije šuma, jer šuma je posječena...tražio sam da mi vrate kućno mjesto, ali nisam dobio odgovor. Svi smo nezadovoljni, i Srbi i Hrvati. Oni su sva kaptastarska rješenja stavili van snage i napravili neka nova... samo zato da se ne bi moglo vratiti. Po starim kartama sve je jasno, a one nisu uništene, one do '45. Republika Hrvatska aklamacijom je prihvatila sve što je Jugoslavija napravila.

Drago Marter: Država je strašno pogriješila u jednom trenutku, kad je osnovana Agencija, država je imala način da riješi Španovicu. APN je njima (Srbi-ma) mogao isplatiti, i to po solidnoj cijeni. Samo da je to netko izlobirao u Zagrebu. Bilo bi pred svijetom lege artis, jer nije bilo progona, a svakom od Španovčana moglo se dodijeliti tu njegovu imovinu. Na kraju je počeo nekakav povrat, ali vjerojatno nitko nije dobio svoje, nitko sada nije zadovoljan. Država je to mogla vratit za jednu kunu, ali s time da prebivalište premjesti u Španovicu i da nešto ovdje revitaliziraš. Puno potomaka Španovčana bili su branitelji i izašli su iz ovog rata i umorni i nikakvi i moglo im se vratit samo da bi mogli izlječit svoje frustracije. Kao ja. Uzmem kosu i mlatim po koprivama kad mi počne zujat u glavi. Tu sam jednom imao polemiku i s Erjavcem, išao sam u udrugu i rekao im: ja kanim ići u Španovicu i tamo hoću započeti farmu. I to je prošlo bez reakcije, samo mi je rečeno da nekoliko ljudi negoduje. Onda sam im rekao da neće biti obnove Španovice ako netko dođe nekoliko puta mjesečno ovdje zvonit. Treba se vratit. I kad su već postavili ploče sa imenima, trebali su doći sa kosilicama i pokosit oko toga. Mogli su i ući u posjed, kao jedan djeda koji je to uradio i sada ga niko ni ne pokušava maknut. Nažalost, ne može se izvlastit niti jedan Srbin koji ima vlasnički list na kuću, Španovčanima je vraćano poljoprivredno zemljište.

Bilo je i slučajeva poput ovog našeg XY iz bolnice, koji je prodavao srpske kuće bez gazda... Danas se u Španovici ne živi, ja bih to nazvao preživljavanjem. Ima, sve u svemu, ne više od 10 kuća gdje se stalno živi, ima par bakica koje su se vratile, mlađih obitelji dvoje - troje, jedni povratnici iz Austrije, Hrvati koji su otišli prije rata i jedna gospođa, Hrvatica... ona je radila u školi i živjela je ovdje i prije.

Neki od Španovčana i Španovčanki s kojima sam razgovarala, pogotovo oni srednje generacije, nisu niti podnijeli zahtjev za povrat imovine.

Olga Kovačević: Ni ja ni braća nismo tražili povrat imovine, ni ne znamo što imamo, nama to ne treba... kuće više niti nema, srušena je '42...

Višnja Klobučar: Najprije su prodavani društveni stanovi Srba koji su izbjegli, a nisu se vratili, iako status nije bio jasan. Onda su krenula potraživanja Španovčana za povrat... ja nisam ništa tražila, meni to ne treba...

Darko Baronica: U mojoj generaciji, mi nitko nismo išli za povratom te imovine, to smo prepustili starijima. Mi imamo generalni stav da nitko neće ući u svoj posjed silom dok ne dobije papire. Ja sam bio skrbnik nestalog oca sestrične mog oca, njega je trebalo 45 godina kasnije proglasiti mrtvim pred sudom u Pakracu. Ona je živjela u Sesvetama, dobro je živjela, vrlo fina žena. Pitao sam je, pa šta će vam sada taj komadić zemlje? Rekla je, ni zbog čega, osim da se s mog oca skine stigma državnog neprijatelja... poklonit ću tu imovinu prvom koji će ju htjeti, ali ne želim više živjet kao kćer državnog neprijatelja...

S druge strane, nevladine organizacije upozoravaju da je problematika stambenog zbrinjavanja povratnika i bivših nositelja stanarskog prava, uz efikasno i neselektivno procesuiranje ratnih zločina, rasvjetljavanje sudbine svih nestalih i uopće, preuzimanje odgovornosti države za rješavanje problema civilnih žrtava rata, ključno za rješavanje posljedica rata, uključujući povratak srpskih izbjeglica.⁷⁸

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. u Hrvatskoj je bilo 186.633 (4,36 posto) građana/građanki koji se izjašnjavaju kao Srbi, što u usporedbi s popisom iz 1991. godine, kad ih je bilo 581.663 (12,1 posto), predstavlja gubitak od nešto manje od 400.000 duša. Po prvi puta u novijoj povijesti broj Srba u Hrvatskoj pao je ispod 200.000. Nasljeđe rata i tiha diskriminacija doveli su i do velike podzastupljenosti u javnim službama: u policiji ima tek 2,93 posto Srba, u Ministarstvu pravosuđa 1,53 posto, na sudovima 2,2 posto, u diplomaciji 0,46 posto, u Ministarstvu obrane 1,24 posto.⁷⁹ Diskriminacija se u ovakvim okolnostima uočava i u sudskim presudama, tvrdi Saša Milošević, zamjenik predsjednika Srpskog narodnog vijeća, jer su na hrvatskim sudovima za ratne zločine za "zločine bez smrtnih posljedica" dvojica Srba osuđeni na po 15 godina zatvora, a dvojica Hrvata za 17 ubijenih Srba zarobljenika u Marinom Selu na istu takvu kaznu.

VII. Suočavanje s prošlošću: između mita, nužnosti i realnoga

Sudeći po izjavama mojih sugovornika Španovčana, Srbi ni kao pojedinci niti kao kolektivitet, u njihovoj percepciji nisu više glavni krivci za

78 Vidi: PLATFORMA 112 za Hrvatsku vladavine prava: Izvještaj o otvorenim pitanjima vezanim uz nasljeđe rata, suočavanje s prošlošću i izgradnju mira u trenutku pristupanja RH EU.

79 Podaci preuzeti iz „Magazina“, priloga Jutarnjeg lista od 22. prosinca 2012., str. 49. i 65.

njihova stradanja, naročito ne za neriješene vlasničke odnose, što je bio prevladavajući diskurs u početku inicijative za povrat imovine. Osjećaj nepravde i nezadovoljstvo, međutim, ostaju na obje strane. Kod Hrvata, resentiman se velikim dijelom hrani na iznevjerenim očekivanjima i neispunjenim obećanjima. Uspostava hrvatske države, što je u javnoj retorici devedesetih bilo sažeto u figuru „ostvarenja tisućugodišnjeg sna“, u svojoj je realizaciji postala izvor retraumatizacije, novih frustracija, ponovnog rađanja osjećaja fatalizma i preusmjerenja projekcija krivnje. Kako bilo, Španovicu se ponovo percipira kao ukleto mjesto.

Tonči Erjavec: Ma kakvi Srbi. Ova naša država je sramota od samostalne države, mi smo poltroni, da ne kažem dupelisci. Vidite šta je Kosor napravila, pol Istre dala je Slovincima, a što će još biti... javna je tajna da je apetit Slovenije prema Istri jako starog datuma i oni nikad nisu od toga odustali...

Nikada nisam na to gledao lično, princip je princip, ja trebam dobiti svoju imovinu, bez obzira tko je koristi. Silnice su uperene prvenstveno prema državi, a ne prema lokalnim Srbima, država to nije riješila principijelno. Odnos prema Španovčanima je tada (1945.-1948.) bio generalno, treba ih uništiti, ne samo prema ustašama nego i prema onima koji su bili u partizanima, i njihova je imovina konfiscirana. Najmlađi brat moje žene je čak poginuo u partizanima, a oduzeta je cijela imovina te obitelji. Radilo se o generalnom planu uništenja i raseljavanja, a u posljednjih deset godina nastavlja se ista ta politika da Španovčani ne smiju dobiti svoju imovinu.

Španovčani su se u neku ruku razočarali i ohladili u odnosu na entuzijazam koji je vladao devedesetih? - pitam Erjavca.

Tonči Erjavec: Odnos Hrvatske prema sudbini Španovčana nazvao bih veleizdajom, čista veleizdaja. Tu su pogaženi svi principi, ne politički, nego ljudski. Kad je riječ o povratu imovine, koji je to princip? Nikome nije vraćeno ni jedno kućno mjesto u Španovici, razumijete. Nego daju zamjensko mjesto, negdje vani, koje uopće nije bilo njegovo. Dosta ljudi uopće nije podnijelo zahtjev za povrat imovine, kažu, kako ću ja tražit kad je moju imovinu već dobio neko drugi. To smatram da je smišljena diverzija od strane hrvatske Vlade, kako bi se smišljeno i namjerno dezavuirao humani princip povrata imovine.

Darko Baronica: Zašto je Španovica stradala? Španovčani su bili izuzetno vrijedni ljudi, krčili su šume, pretvarali ih u njive i uredili su to područje... za razliku od Srba koji su živjeli doslovno od šume, od lova i krivolova, skupljali su plodove. I onda su im apetiti rasli. Po meni, u svakom zločinu krije se, barem dijelom, materijalni motiv, ali to je zadnje što će se priznat. I srpske kuće koje su popaljene '91., '92. godine, popaljene su nakon što su opljač-

kane. Na taj način se prikrilo što se zaista dogodilo. Isto se dogodilo s protjerivanjem Hrvata na okupiranom području. Jest da su tu bili u pitanju i politički i nacionalistički razlozi, ali glavni motiv su uvijek materijalni razlozi.

Drago Marter: Kad bi pravi povjesničari to uzeli, sa sociolozima i psiholozima, možda bi mogli shvatiti zašto se to ovdje događalo, ali sa stanovišta običnog čovjeka može se reći da ima nekakvo prokletstvo koje ja ne želim materijalizirati, poticati, niti uopće kopati po njemu, ali ono postoji. Da li je moguće to elaborirati u kontekstu cijele države, zašto smo napravili velike greške, zašto se napravilo neke greške i u onome ratu, pa to nikada nije proživljavano... slagalo se jedno na drugo, arhivi su zatrpavani, nitko možda nije bio niti stručan, niti voljan, niti uopće nacionalno, pa ni emocionalno spreman da po tome previše čeprka, i to je ostao nukleus, crv sumnje, crv razdora, koji je bujao ko čir dok nije eksplodirao.

U Pogovoru Erjavčevoj knjizi, izdavač Slavko Goldstein nadahnuto kaže: "Kronika o Španovici sva je u krajnostima." Te nastavlja: "Poput weberijanskog ideal-tipa, u sebi sadrže sve elemente koji se nigdje drugdje nisu na takav način zbirno dogodili, iako se svaki od njih ponegdje dogodio. Primjer su pojedinačnog koje mnogo govori o općem."⁸⁰

VII.1. Od otoka u srpskom etničkom moru do otoka na kopnu

Aktualna percepcija prošlosti, one starije i ove novije, koja funkcionira i kao zalag zajedničke budućnosti, za razliku od ranih devedesetih, nije više homogena. I nije uvijek u krajnostima. Ogorčeni ljudi i konkurentna memorija postoje i s jedne i s druge strane. Ali postoji i svijest o nužnosti zajedničkog života. Razlike su možda najveće upravo u percepciji i racionalizaciji te „nužnosti“. Ukoliko je uopće moguće generalizirati, lokalni Hrvati uviđaju pogubne posljedice demografske situacije nastale ratom, izbjeglištvom i nezadovoljavajućim povratkom izbjeglih Srba. Uviđaju i moguće „pogreške u koracima“ u hrvatskoj politici osamostaljenja i vođenja „obrambenog rata“ u kojem su mnogi elementi zadobivali karakteristike „prljavog rata“. Srbi koji su ostali, ili su se vratili, otvoreno govore o tome kako su velikosrpska, Miloševićeva politika, ali i radikalizam njihovih lokalnih vođa, najodgovorniji za tragediju i njihov egzodus u prošlom stoljeću. Ali se ne libe ukazati i na odgovornost hrvatske nacionalističke politike. U mnogim razmišljanjima nacionalistička mitologija kolektivnih identiteta i okrivljavanja onih Drugih prepustila je mjesto, ili je barem otvoren prostor, i za druge kriterije kao što su socijalne razlike, ekonom-

80 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 248.

ska nepravda, nefunkcioniranje pravne države, ratom stečeni privilegiji koji uključuju i ratno profiterstvo.

107

Španovica / Novo
selo / Španovica-
Znalo se? Nije se
znalo?

Drago Marter: Kako povratnici u Španovicu jedni s drugima? Dobro, kao i prije rata i sada poslije rata, dobro. Za cijeli Pakrac mislim da se normalizacija odnosa odvijala brže i bolje nego što je iko očekivao. Pakrac prednjači u revitalizaciji tih odnosa. Druga je opet priča, ili suprotnost, što mi sad znamo da su neki veliki Hrvati cijeli rat trgovali sa Srbima. Dok smo mi dolje kod Save kopali rovove, oni su preprodavali naftu i oružje i cigare... mnogi su se okoristili ratom. Bilo je direktnih veza i lanaca trgovačkih i kriminalnih sa obje strane. To mi sad znamo i to malo boli. Da češće o tome mislim i razgovaram, bolilo bi više. Zbog toga sam i utekao, jer mi je pun kufer interpretacija, to su one partizanske priče... tko je osoba od nacionalnog interesa, tko je donjeo pobjedu, tko je s kim negdje bio, tko je veći Hrvat...

...Nisam takav luđak da ne mislim da nije bilo i puno nevinih ljudi i s druge strane, koji su stradali i koji nisu to zaslužili. Uostalom, ja sam to pokazao i svojim djelima. Sa bojišta sam pokupio sve srpske ranjenike koji su preživjeli, sa svojim sanitetom, što nije bilo baš dobro prihvaćeno. Kompletно smo ih obradili, dobili su kompletnu medicinsku pomoć. Ko je htio ostati je mogao, a ko nije, isporučili smo ih UNPROFOR-u. Mnogi su mi prigovarali, a ja sam znao da nisam pogriješio, ali tek sad vidim da sam napravio pravu stvar, jer da nisam, to bi sada bio još jedan kamen smutnje u odnosima. I ja sam na to ponosan...

...U jednom trenutku sam napukao kad smo poslije Bljeska u jednom potoku našli hrpu dječurlije sa tako nekim velikim očima, jer su mislili, kad smo banuli, da ćemo ih potuč, poubijati... Ja sam ih nahranio, izvukao iz tog potoka, ali to me je stvarno pogodilo. Jer kad vidite u dječjim očima takav strah, onda vas to rasturi. Spreman sam se suočiti sa istinom, ali ne želim po tome kopati... Mediji su postali užasni, stalno nam nešto serviraju, pa ponavljaju, izluđuju repetiranjem, dorađivanjem, prerađivanjem, sirovošću.

Darko Baronica: Španovica je treće selo od Pakraca. Povratak i obnova odvijaju se po principu plime, od središta Pakraca se polako širi prema rubnim naseljima, na Španovicu još nije došao red. Do Orljavca od Pakraca ima tridesetak kilometara, tu su sve bila srpska sela, Orljavac je prvo miješano selo, mislim da na čitavom tom području nema više od tridesetak staračkih obitelji povratnika. I to je grozan problem za razvoj Pakraca. Pakrac i Lipik su otok na kopnu.

Višnja Klobučar: Odnos između Hrvata i Srba nije razriješen, ljudi žive u getima, ali u osnovi toga je ekonomska situacija, političari se jedino dola-

ze naslikati na neku obljetnicu, ništa se ne poduzima konkretno... Kakvi mi možemo biti ljudi? Za vrijeme rata, '91.-'95. živjeli smo u podijeljenom gradu. Bljesak smo doživjeli na licu mjesta, nitko nas nije niti pitao, niti upozorio. Meni je susjeda i prijateljica, liječnica, rekla da se sa djetetom od 7 godina sklonim u podrum. Ona je znala, jer je liječnica. Policija i vojska su znali... ali stanovništvo nije obaviješteno ni evakuirano.

Darko Baronica: Španovčani su dosta realni ljudi. Obnovit crkvu u kojoj će biti služene dvije mise godišnje po meni je razbacivanje novaca. Oni su uredili groblje, napravili su ogroman spomenik - jedino su u njemu bili megalomani - ali nisu vjerski fanatici. Kod Erjavca imate jednu izvanrednu rečenicu, zašto muški dio Španovčana nije sklon crkvi. Jednostavno, kad su dolazili iz šume, nisu imali vremena, bilo je prioriternih interesa. Znam malo mlađih Španovčana koji su redovito u crkvi, mada svi svetkujemo i Uskrs i Božić, poštujemo narodne običaje. Na Duhove je u početku dolazilo preko tisuću ljudi, odsvuda su dolazili, sada je sve manje i manje ljudi. Isto tako na komemoraciju, 6. lipnja – to je u početku bio skup Španovčana i političara, posebno u predizborno vrijeme. Sad je to obiteljski skup, dolazi sedamdesetak Španovčana, u početku je bilo na stotine.

Drago Marter: Nikad neću prežaliti što u Pakracu nije napravljen referalni centar za liječenje svih psihički poteškoća branitelja i ostalih, a Pakrac je za to imao uvjete, pakračka je psihijatrija bila vrlo jaka, u cijeloj zemlji. Jako sam se zbog toga u bolnici sukobljavao... Naši su se prostituirali, zlorabili su dijagnozu PTSP-a, napravili su socijalnu mjeru iz PTSP-a. Među civilima ga nisu prepoznali jer nisu bili u ciljanoj skupini, a puno naših obitelji ima članove koji imaju jači PTSP od nekih branitelja s dijagnozom. Najteža je stvar sada živjeti s nama... I ja imam materijalizirani stres, uništena je štitnjača, promjene na jetri, prešlo je na somatsko, ali pokušavam ne gutati tablete šakama. Pitanje je kako će država to izdržati. Ja nisam otišao u penziju, jer sam imao krasan posao, pa sada imam kombinaciju penzije iz bolnice i iz vojske i policije. Ali da nisam radio niti dana u bolnici, da sam bio probisvijet koji se našao u ratu, dobio bih 3 puta više... Sad se barem ne moram bojati za svoje privilegije. A ni iz ovoga (seoskog turizma u Španovici) nisam očekivao veliku lovu, tako da nemam neostvarenih očekivanja...

Ovdje je sve stalo, izgubili smo i ono što smo imali, dijelom zahvaljujući državi, dijelom nekim budalama koje su stavljene na krivo mjesto. Mi smo imali veliku drvnu industriju koja je izvozila u Englesku, dijelom je spaljena u ratu, a ono što je ostalo je pokradeno i rastureno. Imali smo tekstilnu industriju u kojoj je radilo 400 - 500 žena, ne postoji; imali smo

Jedinstvo sa štamparijom, staklanu u Lipiku koja je jedina uz Pančevo bila proizvođač kvalitetnog stakla, navodno i oni propadaju. Ovdje čak nije „in“ raditi, već živjeti od nekih potpora, penzija, državnih dotacija, što manje raditi, što manje mislit i čekat da stigne taj novac... Ako ideš u projekt, ako ga podržava politika, onda ga se gura, a ako idete kao privatnik, morate imati i jako puno novaca i jako naporno raditi...

VII.2. Transformacija traume

Formativne traume, ili ideal-tipska mjesta, kako ih naziva Goldstein, pretvaraju se u mitove, i to konkurentne mitove: do 1990. jedan je vrijedio za Srbe i bivše partizanske borce iz okolice, a drugi za obitelji bivših domobrana i ustaša te dio hrvatske populacije. Za prve su selo i njegovi žitelji bili ustaško leglo iz kojeg je za Srbe tog kraja poteklo najgore zlo, za druge, žrtva komunističke nepravde i srpske osvete.⁸¹ Prema Goldsteinu, princip kolektivne krivice i kolektivne kazne, jedna je takva frustrativna jezgra koja se nadograđuje na ratnu traumu i stvara gorak osjećaj nepravde. Iz takve akumulirane traume podgrijavaju se strahovi, prigušuju nade i napajaju osvetničke želje. Rađaju se novi mitovi.

Više-manje svi živući žitelji jednog ili drugog imena sela duboko su pogođeni tranzicijama koje su zadesile ovaj kraj, trauma se prenosila iz generacije u generaciju, pa je već zaposjela i potomke rođene i nakon 1991. Selo Španovica je danas pusto mjesto u kojem trajno živi tek desetak srpskih povratničkih domaćinstava, mahom stariji ljudi i tri hrvatske obitelji. Neki potomci osnivača sela i starosjedilaca iz razdoblja do 1945. godine svraćaju tek rijetko, uglavnom da bace pogled i donekle održavaju imovinu koju su uspjeli povratiti nakon 1995. Samo se jedan od njih pokušava suprotstaviti općoj bezvoljnosti i graditi neki novi svijet. Ali ne propušta naglasiti da to radi i kao terapiju.

No vidjeli smo da su u Španovici i okolici postojala i razdoblja relativno normalnog života, prije Drugog svjetskog rata, kao i nakon četrdesetih do kraja osamdesetih. Svjedoci tog vremena, različitih generacija, danas možda idealiziraju život u miru, relativnom blagostanju i sigurnosti. Jedno od najizazovnijih pitanja za razne znanstvene discipline i istraživače, ali i za politiku pomirenja i normalizacije, upravo je to: kako proraditi povijesne traume i integrirati ih u živote kolektiva i pojedinaca? Potiskivanje, poricanje i politički oktroirani zaborav nisu se pokazali u tom smislu produktivnima. U svakoj većoj društvenoj krizi – bilo da je riječ o etničkim tenzijama koje će iz

 81 Tonči Erjavec, cit. djelo, str. 248.

ovog ili onog razloga poticati politički kontekst i političke elite, ili da je riječ o ekonomskoj krizi koja proizvodi nezadovoljstvo i nesigurnost, nezaliječene traume se aktiviraju i izbijaju na površinu. Svaki incident može voditi ka većem nasilju koje ne mora biti međuetničko, može izbiti i kao sukob između socijalnih stratuma, različitih političkih opcija, interesnih grupacija ili raznovrsnih elita. Takve sukobe, tenzije i konflikte interesa, koji su inače sastavni dio života svake zajednice, mnogo je teže rješavati u podijeljenom društvu kakvo je, nakon posljednjeg rata, u dobroj mjeri čitavo hrvatsko društvo. U regijama poput pakračke koje su dublje obilježene etničkom pripadnošću i poviješću sukoba, još ih je teže rješavati.

Svjetska iskustva i primijenjene teorije poznaju dva osnovna tipa uspostave osjećaja pravednosti i snižavanja potencijala nasilnog sukoba u post-konfliktnim, tranzicijskim društvima. To su tzv. retributivna ili kaznena pravda, i restorativna ili obnavljajuća pravda, koja se velikim dijelom zasniva na razmjeni iskustava, osjećaja i memorije i obnovi povjerenja među zajednicama.

VII.3. Pakrac, podijeljeni grad koji pokušava pronaći svoju dušu

Građani Pakraca i okolice danas, prema svjedočenju pripadnika i jedne i druge etničke skupine, u svakodnevnom životu komuniciraju bez vidljivih tenzija. Polaze iste škole i bolnice, koriste administrativne usluge lokalne samouprave i javne prostore. Već dugo nije zabilježen niti jedan veći incident. Ipak, sudeći po svjedočenju nekih mojih sugovornika i sugovornica, ispod te površine institucionaliziranog društva i prividnog mira, veliki ih dio živi u paralelnim svjetovima. Svjesni nužnosti suživota, naučili su jedni o drugima govoriti politički korektno i obazrivo. U javnom govoru rijetki su ispadi mržnje ili otvorenog etničkog stereotipiziranja. A ipak žive u gradu čija je duša, kako to kaže Scott A. Bollens, „podijeljena”.⁸² Podijeljena duša grada najbolje se nazire u narativima koji, uz službenu memoriju, dominiraju jednom, odnosno drugom etničkom skupinom. Ako se povijest sastoji, kako je netko rekao, od priča koje pričamo sami sebi o samima sebi o zajedničkoj prošlosti, onda građani Pakraca i okolice dijele isti javni prostor, podjednako trpe posljedice ekonomske zapuštenosti, ali žive u različitim prošlostima. Upravo su te razlike i potencijalno mjesto generiranja novih konfliktnih mitova.

Na to upozorava i Veljko Džakula u svojoj vrlo pesimističnoj i dramatičnoj projekciji situacije:

82 Scott A. Bollens, „City and Soul in Divided Societies”

Bio sam optimist, sada više nisam. Hrvatska država ne čini baš ništa da se život normalizira, ona podržava ovakvo stanje, ne samo kroz povratak, nego i kroz političku situaciju i konstelaciju sa „lojalnim“ Srbima, i kroz stalne provokacije... Nešto što se oduvijek zvalo Hrvatski dom, relativno nedavno preimenovano je u Dom Franje Tuđmana. Srbi će ovdje u ovom kraju nestati. Događa se asimilacija, ako se žene Srbin i Hrvatica, žene se u katoličkoj crkvi s obrazloženjem da djeci će biti lakše. U pregovorima s EU ništa nije ispregovarano o područjima pod posebnom skrbi. To će ostati ovako kako je. Neće se ulagati u razvoj. Ali neće ovdašnji Srbi biti problem, jer će ionako nestati. Problem i radikalizacija događa se kod onih koji su ostali u Srbiji, u izbjeglištvu. Kod njih se taloži gorčina i resentment, oni stvaraju novu mitologiju. Kao što je rekla Latinka Perović – Srbi Kosovo pamte dugo, a ono što im se dogodilo u Hrvatskoj, pamtiti će zauvijek. Zato smo mi i pokušavali napraviti sve da se povratak omogući baš svakome, pa da se zna, ako se nije vratio, to je njegova odgovornost, ali hrvatska država tu nije bila kooperativna.⁸³

Mitovi o kojima govore Goldstein i Džakula već se stvaraju, iako za sada ostaju na marginama. U Beogradu je u izdanju Zajednice izbjeglih Srba iz okolice Pakraca objavljena „Monografiji sela Branežaca“ koja opisuje stradanja Srba 1941. i 1991. U predgovoru pod naslovom „Zavet i poruka“, čiji je autor nekadašnji pakrački učitelj, izbjegao tokom posljednjeg rata u Srbiju, čitamo:

Sebe i svet treba osvajati čuvanjem istorijskih vrednosti i tradicije, jer ako izgubimo ili zaboravimo to carstvo nebesko i božje nećemo spasiti ni sebe ni druge. Uvek treba raditi ne samo umom već i srcem. Jedan od ciljeva života jeste vraćanje u naručje gorke i gorde prošlosti. I onda i sada ljudi žele spasenje i čeznu za savršenstvom. Kopije smo sve te prošlosti koja nije bila savršena ni sposobna da nam pruži ono najljepše, već bol, patnje i suze. A što mi možemo? Svoj odgovor potražimo u večnosti u kojoj životnu borbu vodimo da zlo pokorimo. I takova naša prošlost i njena – naša istina nikada i neće prestati da nas obasjava na ovoj šaci zemlje i pod ovim nebom. Uvek će nam podariti snagu trpljenja i odolevanja.⁸⁴

Vremešni provincijski učitelj u izbjeglištvu nije morao biti svjestan koliko su njegove epske reminiscencije i glorifikacija herojskog žrtvovanja i patnje dio mitotvornog i nacionalističkog diskursa. Prosvijećena sredina i institucije moderne države trebale bi znati kakav učinak takav diskurs može

83 Prema nekim procjenama od oko 130 000 srpskih povratnika, samo ih se 70 000 stvarno vratilo, ostali su povratnici na papiru – s hrvatskim dokumentima, žive negdje drugdje.

84 Romanić Lazar, Miletić Petar, Ivanković Zdravko: „Monografija sela Branežaca“, str. 5.

imati među ljudima čije su traume još žive i nezaliječene, ili među naprosto ogorčenim i razočaranim ljudima. Ni na hrvatskoj strani ne manjka tekstova u kojima se mitologizira povijesna patnja Hrvata ili nacionalistički glorificira pobjeda u posljednjem ratu. Nalazimo ih u marginalnim tiskanim izdanjima, ali i u retorici uglednih javnih ličnosti, u povremenim akademskim pokušajima revalorizacije NDH, ali i u tekstovima kolumnista mainstream medija. Spoj „slavne“ gubitničke i „slavne“ pobjedničke povijesti, u kombinaciji s aktualnim ekonomskim i društvenim nezadovoljstvom, djeluju kao potencijalna eksplozivna naprava – drugim sredstvima.

Prema Bollensu, gradovi, kao i društva, mogu biti podijeljeni na razne načine, kroz različite procese i po različitim kriterijima. Činjenica je li jedna od formacija u kojoj je opstojao podijeljeni Pakrac bila priznata država kao što je to Republika Hrvatska, a druga privremena, nepriznata tvorevina, kakva je bila SAO Krajina, zacijelo igra ulogu pri državno-pravnom ujedinjavanju do kojeg dolazi nakon razdora. Ali uklanjanje barijera nastalih tokom sukoba ne znači da će ujedinjenje, reintegracija i povratak smisla zajedništva nastupiti automatizmom. Prostorna, politička i ekonomska podjela proizvela je odvojena iskustva koja su se izmjenjivala samo u ograničenim krugovima. Među ljudima i među zajednicama podjele ostaju, one su društvene, kulturne i psihološke, a ponajprije su locirane u memoriji. Oko neprevladanih trauma iz prošlosti stvaraju se odvojene memorijske zajednice koje bitno utječu na odnose između tih zajednica. Uz vidljive posljedice konflikta i tranzicije – demografsku pustoš, ekonomsku devastaciju, nerazriješene vlasničke odnose među državama, ali i među građanima RH - te su linije podjele nevidljive, ali trajno utječu na doživljaj, ponašanje i pokušaje prevladavanja rascjepa. Ključno je pitanje može li doći do obnove povjerenja koje Bernard Barber definira kao „socijalno naučena i socijalno potvrđena očekivanja koja ljudi imaju jedni od drugih, od organizacija i institucija u kojima žive i od prirodnog i moralnog poretka koji je formirao podlogu njihovog shvaćanja života”.⁸⁵ Izgubljeno ili izdato povjerenje prema susjedima, suradnicima i sugrađanima je ono što pripadnici i jedne i druge strane naglašavaju kao ključni moment u njihovim međusobnim odnosima uoči rata. Danas je situacija drugačija. Nepovjerenje prema državi, njenim institucijama i mehanizmima koje posjeduje da bi ljudima osigurala „normalan život“, toliko je duboko da se ponekad stječe dojam da su sve frustracije, strahovi i bijes, koji se povremeno naziru, transferirani s traumatske i nerazriješene prošlosti na aktualnu državu i njene politike. Čak i kad je teško uočiti

⁸⁵ Bernard Barber, „The Logic and Limits of Trust“, str. 163., citirano prema Scott A. Bollens: „City and Soul in Divided Societies“, str. 13.

vezu između današnje države i nekih prošlih političkih tvorevina koje su se u ovom prostoru izmjenjivale.

VIII. Strategije za budućnost

U završnom poglavlju „Cities and National Peace“, Scott A. Bollens iznosi rezultate 25 godina proučavanja „duša“ devet gradova podijeljenih oružanim sukobima. Od Sarajeva i Mostara do Johannesburga i Beiruta, Bollens razmatra ulogu koju gradovi mogu imati u izgradnji regionalnog i nacionalnog mira. Podijeljeni i polarizirani gradovi, kaže Bollens, nisu puki odraz nacionalističkih sukoba na široj, državnoj razini. Dok etnički nacionalizam teži separaciji, plemenskoj podijeli i privatnosti, urbani sustavi su po svojoj prirodi inkluzivni i građanski i teže integraciji i prožimanju etničkih enklava. Pritom, inkluzija i integracija nisu sinonimi za asimilaciju. Podijeljeni gradovi su, kaže Bollens u uvodu svojoj knjizi, fizička (prostorna) kriza, iznjedrena iz političke krize. Grad je previše kompleksan organizam, ispunjen dijalektičkim kontradikcijama, da bi ga mogla do kraja progutati čak i najradikalnija nacionalistička ideologija.

Bollens se bavio velikim gradovima poput Johannesburga, ali i manjim gradovima poput Mostara. Mi smo se u ovom istraživanju fokusirali na ulogu koju je u traumatičnoj, nacionalizmima zatrovanoj povijesti regije i nacije odigralo jedno sasvim malo selo i njegova okolica. Koliko god se ta uloga činila dramatičnom, a žitelji sela i oni koji se smatraju njihovim potomcima ne mogu biti lišeni moralne obaveze suočavanja s vlastitom prošlošću i izborima koje su tada radili, i ovo je istraživanje pokazalo da je „sudbina“ sela, dakle jedne mikro sredine, u velikoj mjeri bila uvjetovana „visokom politikom“ koja je u kriznim situacijama vođena u metropolama državnih zajednica, kojima je selo pripadalo. Od Habsburške Monarhije, dviju Jugoslavija, do samostalne hrvatske države. U Španovici/Novom Selu se danas, kako je već rečeno, više ionako ne živi. Integracijske inicijative, ili u minimalističkoj varijanti, tolerantni suživot, treba stoga, promatrati i očekivati od najbližeg urbanog središta, Pakraca, ali i od središnje države.

Pakrac danas više nije niti granicom (fizički), niti institucijama (politički) dramatično podijeljeni grad, kakav je bio za vrijeme ratnih sukoba. Ipak, percepcija funkcioniranja urbane zajednice nije jednoznačna. Dok se svi manje-više slažu da na površini sve izgleda „normalno“, međuetničkih incidenata većih razmjera nema pa bi se moglo reći da je tolerantan suživot ostvaren, neki pokazatelji ukazuju na tinjajuće tenzije između dviju ključnih etničkih skupina. U prvom redu to je, kao i na razini cijele države, nezadovoljavajući status povratka Srba. U gradu u kojem je nekad činila većinu,

srpska zajednica danas nema zadovoljavajuću zastupljenost u upravljanju gradom i donošenju političkih odluka. S druge strane, to su nerazriješena vlasnička pitanja, koja su nerijetko u koliziji s politikom povratka. Vidljive su i razlike u kulturnom i društvenom životu, poput npr. dinamike obnove bogomolja. Dok su katolička crkva i njeni popratni objekti već neko vrijeme obnovljeni u cjelini i u odnosu na ostatak urbanog tkiva središta grada bliješte svojom ružičastom i papinskom limun žutom bojom, tragovi razaranja stotinjak metara udaljene pravoslavne crkve i njenih objekata vidljivi su kao i na onim zgradama „Budućnosti“. Obnova je započeta, ali je zastala. Znakovit je u tom smislu tekst „Obnova pravoslavne Crkve Sv. Trojice i Episkopskog Dvora“, objavljen u Pakračkom listu od 07. listopada 2011. U tekstu se spominje mnogo zanimljivih kulturno-povijesnih podataka o samome zdanju, građenom između 1757. i 1768. godine, kao i tehnički detalji o vrlo zahtjevnoj obnovi. Podaci o razlozima i vremenu rušenja objekata, međutim, vrlo su šturi i svode se na konstataciju da je zdanje djelomično obnovljeno „nakon ratnih razaranja“. U istom broju Pakračkog lista objavljen je i tekst povodom dvadesetogodišnjice evakuacije pakračke psihijatrije, 1991. godine. Taj je događaj, za razliku od izbjegnuto vrednovanja razaranja pravoslavne crkve⁸⁶ vrijednosno okarakteriziran kao - „humani događaj koji razdvaja žrtvu od agresora“. Niti jednom riječju u tekstu se ne spominje ime glavnog logističara tog pothvata, Đorđa Gunjevića, kao ni njegov prvi asistent, Drago Marter. Analitički pristup konstrukciji memorije je nazvao bi to stvaranjem namjernog zaborava.

Već je spominjan nedavni čin (2011.) preimenovanja Hrvatskog doma, gradskog društvenog središta, u Dom Franje Tuđmana, što s pravom iritira lokalnu srpsku zajednicu. Za lokalnu vlast, koju u Pakracu drži HDZ, to je vjerojatno bio čin demonstracije da smo konačno „svoji na svome“, i barem na simboličkoj ravni, možemo raditi što hoćemo. U javnim ustanovama postavljene su memorijalne ploče s imenima u ratu stradalih zaposlenika tih ustanova. Stratište i mučilište u Pakračkoj Poljani, koliko mi je poznato, nije obilježeno. Na nekoliko mjesta u prigradskim ulicama podignuti su mali spomenici, krajputaši, koji označavaju mjesto pogibije hrvatskih boraca u Domovinskom ratu. Svi su jednaki, na crnom mramoru uklesana su imena palih branitelja, hrvatski grb, križ i velika crvena kaplja krvi, kao najupečatljiviji znak na spomeniku. Obilježja stradanja Srba, čak niti civila, ili žrtava ratnih zločina nema.

86 Za vrijeme trajanja rata rušenje vjerskih objekata, čega je bilo s obje strane, uvijek se opravdavalo činjenicom da se sa zvonika pucalo na građane i vojne postrojbe, što vjerojatno odgovara istini, jer su zvonici u manjim mjestima, u pravilu, najviše točke. No onda se postavlja pitanje zašto su u istoj mjeri rušeni i popratni objekti, poput Vladikinog dvora u Pakracu. U Pakracu, npr. katolička crkva, za razliku od pravoslavne, u ratu nije srušena. Iako su podaci nedostadni, poznato je i da je većina srušenih katoličkih crkava obnovljena, dok pravoslavne nisu.

Kad je riječ o svakodnevicu, jedan pesimističan sugovornik govorio nam je o navodnoj podjeli lokala, popularnih kafića: točno se zna u koje zalaze Srbi, a u koje Hrvati, barem oni ekstremniji. No postoji i jedan kafić poznat po tome da u njega zalaze svi. I koga god sam u Pakracu pitala postoji li neko javno mjesto, mimo institucija, koje je „integrirano“, svi su odmah naveli upravo taj kafić.

Razlike u memoriji pripadnika dviju etničkih skupina stvaraju i razlike u projekciji budućnosti. Dok najcrnja predviđanja srpske strane govore o nestanku i asimilaciji Srba u ovim krajevima, Hrvati uviđaju pogubno djelovanje rata na ekonomsku i demografsku situaciju, ali vox populi i dalje rado pribjegava racionalizacijama tipa: tko ih je (Srbe) tjerao da odu? Meni nisu smetali.

Bollens govori o nekoliko mogućih varijanti upravljanja gradovima i razvijanja gradskih javnih politika u smjeru urbane integracije i prosperitetnog razvoja, a da se istodobno ne negiraju i da se uvažavaju identiteti etničkih zajednica. Rješenja uglavnom ovise o razini konflikta i dometima post-konfliktne tranzicije. Tako na primjer, većinski demokratski model, kao ni reprezentativna podjela političke moći prema etničkoj zastupljenosti, nisu uvijek primjerena rješenja, tvrdi Bollens. On smatra da većinski koncept demokracije uopće nije primjeren realnosti multietničkih sredina, jer proizvodi frustracije i otuđuje manjinske zajednice, dok reprezentativni model može dovesti do konkurencije i sukoba među etničkim političkim elitama kojima integracija i normalizacija života nisu nužno politički prioriteti. „Izborima se ne ruše psihološki zidovi“, citira Bollens jednog internacionalnog promatrača izbora u Mostaru i dodaje:

“Politički aranžman koji moć raspodjeljuje između identitetskih grupa može biti primjeren za razrješavanje urbanih napetosti usred spornih suvereniteta. Međutim, ugrađivanjem moći etničkih grupa u institucije, takvi sustavi mogu etnicizirati mnoga politička pitanja, oslabiti mogućnost među-grupnih koalicija i koncentrirati institucionalnu moć u rukama etničkih političara koji time dobivaju sredstvo za nametanje vlastitih prohtjeva.”⁸⁷

Političko pregovaranje i aranžmani raspodjele političke moći su ponekad nužan, ali ne i dovoljan korak prema normalizaciji i prosperitetu podijeljenih sredina. Svaki lokalni politički aranžman, da bi bio uspješan, mora ostvariti mogućnost i sredstva za implementaciju programa koji će za sve grupe u toj sredini ostvariti poželjni napredak – kaže Bollens. Politiku

integracije različitih grupa i pojedinaca u fizičkom urbanom prostoru, ali i na radnim mjestima i u susjedstvima, treba planirati u kombinaciji s „frontalnim napadom“ na dubinske povijesne razloge političkih nezadovoljstava. Bollens predlaže neke strategije i taktike u urbanom planiranju i kreiranju javnih politika koje mogu voditi ka unapređivanju socio-ekonomskih i političkih odnosa u gradovima s „podijeljenom dušom“. Sažeto su to sljedeće strategije i njima primjerene javne politike:

Planiranje jednakosti (equity planning) koje u obzir uzima duboke strukturalne razloge koji su doveli do konflikta i nasilja.

Materijalno blagostanje i unapređivanje životnog standarda onih koji su bili povijesno de-privilegirani ključno je za izgradnju zdravog urbanog života, ali nije dovoljno. Tamo gdje je došlo do eskalacije nacionalističkih sukoba neće doći do integracije ako izostane proces političkog uključivanja, priznavanja i pomirenja. Stoga je ključno da javne politike usmjerene ka ukidanju simptoma siromaštva i ekonomske nejednakosti budu povezane s politikama koje se izravno odnose na strukturalnu nejednakost i neravnotežu moći.

Intervencije u urbani prostor ne smiju se fokusirati samo na fizički prostor, nego i na grupne i individualne osjećaje povijesne zakinitosti, marginalizacije, razvlaštenosti i diskriminacije. Istraživanje grupne memorije i pojedinačnih sjećanja u ovom radu pokazalo nam je da i jedna i druga skupina o kojima je riječ „pretendiraju“ na neku vrstu povijesne zakinitosti, nepravde i diskriminacije koje se perpetuiraju u suvremenost. To situaciju čini naizgled nerješivom, no to je gotovo uvijek slučaj u podijeljenim društvima. Bollens se u svom radu nije mnogo bavio memorijom, ali zacijelo je jedan od koraka u „planiranju jednakosti“ i stvaranje i poticanje onoga što smo nazvali „demokratskom kulturom sjećanja“ i „zajednicom sjećanja“.

Usmjerenost na osnaživanje marginaliziranih grupa. Proces urbanog planiranja ne smije biti tehnički proces, već mora funkcionirati kao socio-politički i organizacijski mehanizam koji će voditi ka osjećaju uključenosti, priznanja i samopoštovanja marginaliziranih grupa.

Stvaranje fleksibilnog i poroznog urbanog prostora u kojem se ne teži nasilnoj integraciji i asimilaciji, već prohodnim i funkcionalno povezanim cjelinama i njihovoj koheziji. Intervencije u krajolik grada trebaju biti osjetljive na etničke i kulturne razlike i graditi mostove, a ne zidove.

Zaštita i promocija zajedničkog javnog prostora i javne sfere u najširem smislu.

Ohrabrivanje i snaženje lokalnih grassroots inicijativa za izgradnju mira.

Aleida Assmann⁸⁸ pak dinamiku višestrukih razina kolektivnog sjećanja, u evropskom kontekstu, razmatra u međuprostoru između političkog i psihološkog i predlaže neka načela koja bi pri tome trebalo uvažavati:

Razlikovanje sjećanja i argumenata: da se ne bi aktivirao začudni potencijal sjećanja u obliku osvete, mržnje, resentimana, mora se napraviti jasna razlika između doživljenog i onog što slijedi iz doživljenog kao tumačenje, vrednovanje, zahtjev ili konsekvencija.

Zabrana izjednačavanja krivice, odnosno preobražavanja jedne povijesne situacije u drugu, pri čemu se dokazivanjem krivice drugoga pokušava umanjiti ili izbrisati vlastitu krivicu (ili odgovornost).

Zabrana konkurencije i hijerarhizacije među žrtvama. Prema temeljnom načelu da su ljudska prava univerzalna, neotuđiva i nedjeljiva. Pripadaju svakom pojedincu/pojedinki, kao i pravo na sjećanje i priznanje pretrpljenih patnji.

Od ekskluzivnosti ka inkluzivnosti sjećanja. Tu je podjednako riječ o tome da su u zajednici sjećanja, kako smo je koncipirali, uključena sva sjećanja, ali i pristup da fiksacijom na jedno sjećanje (veće zločine) ne smijemo zatvoriti prostor i za one druge traume.

Od sjećanja koja razdvajaju do zajedničkih sjećanja: Tek u suosjećajnom preuzimanju tuđeg iskustva žrtve može se (...) fatalna granica (između ekskluzivne žrtve i ekskluzivnog počinitelja) prekoračiti i prevesti u zajedničko i povezujuće iskustvo.

Kontekstualizacija, koja je kao naknadni, kognitivni proces poželjno postignuće, ne smije osporavati i ne smije dovesti u pitanje traumatski doživljaj osobnog iskustva.

Uokvirivanje. Stvaranje političkog okvira (za Assmann, memoriju Holokausta koju je proučavala, to je projekt evropskog ujedinjenja) koji istovremeno omogućuje priznavanje i očuvanje sjećanja, ali i prevladavanje onoga što je u tim sjećanjima štetno i razdvajajuće, tako da sjećanja mogu postojati paralelno, u svojoj mnogostrukosti, a da ne oživljavaju stare sukobe uvijek novim zapaljivim materijalima. Riječ je još jednom o dijalektici očuvanja i prevladavanja prošlosti.

⁸⁸ Alaida Asman, cit. djelo, str. 347-353.

O potrebi izgradnje demokratske kulture sjećanja i, dakako, otvorene zajednice sjećanja već je bilo riječi. Tu zajednicu ne zamišljamo kao ekskluzivna mjesta grupnih trauma i rituala, već kao zajednička znanja o sebi samima, otvorena za dijalog, konfrontaciju i empatiju. Svoja razmišljanja o potrebi dijalektičkog povezivanja kolektivnog sjećanja i (službenog) tužnjenja prošlosti u funkciji demokratskog legitimiranja zajednice Tihomir Cipek zaključuje uvidom da je za, razvoj demokracije neophodno oblikovati prostor za trajni dijalog između sjećanja, povijesne znanosti i politike.

I zaključno: Pakrac i Španovica/Novo Selo zacijelo nisu najgora mjesta na svijetu kad je riječ o razrješavanju i prevladavanju traumatične prošlosti i sukobljenih ili paralelnih memorija. Možda nisu niti najgora mjesta u Hrvatskoj ili u regiji. Stanoviti proces suočavanja s prošlošću je započeo. Nažalost spontano, jer se institucionalne inicijative, za sada, ograničavaju na postupcima kaznene pravde i „utvrđivanja činjenica“. Moguće je govoriti i o postojanju tolerantnog suživota u kojem se o nekim stvarima ne govori. Put do stvaranja demokratske i otvorene zajednice sjećanja i suosjećanja je tek na početku. Uloga građanskih inicijativa za izgradnju mira, suočavanja s prošlošću i pomirenje, u tom je procesu nezaobilazna i nezamjenjiva.

Asman, Alaida. Duga senka prošlosti. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Bollens, Scott A. City and soul in Divided Societies. London, New York: Routledge, 2012.

Cipek, Tihomir. "Nacija i demokratska legitimacija." U Kultura sjećanja: 1991., ur. Tihomir Cipek. Zagreb: Disput, 2011.

Erjavec, Tonči. Španovica: Kronika nastajanja i nestanka. Zagreb: Novi Liber, 1992.

Gunjević, Đorđe. Evakuiran u Pakračku Poljanu: dnevničko-memoarski zapisi. Zagreb: Documenta, 2010.

Halbwachs, Maurice. On Collective Memory, Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992. Kliček, Duško. Obrt kroz povijest Pakraca i Lipika. Pakrac, 1997.

Pavelić, Goran. „Politike Sjećanja“, Diskrepancija, sjećanj 2007. svezak 8. | 12. broj.

Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini (RNOPP). Sl. Brod: Historijski institut Slavonije, 1970.

Romanić, Lazo Lazar, Miletić Petar Pero. Monografija sela Branežaca. Beograd: Zavičajno udruženje Slavonsaca, potomaka i prijatelja Slavonsaca, 2005.

Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim naseljima. Zagreb: Documenta, 2010.

Woodward, Susan L. Balkan Tragedy: Chaos & Dissolution After the Cold War. Brooking Institution Press, 1995.

Stara Gradiška
kao paradigma
hrvatske povijesti
20. stoljeća

Marko Smokvina

Prošlost nije mrtva. Nije čak ni prošlost.

William Faulkner

Mnogo je razloga zbog kojih pisati o Staroj Gradiški nije nimalo jednostavno, niti lagano. Kako je napisano u predgovoru knjige Stara Gradiška, povjesničara Vjekoslava Žugaja: „...iz jednostavnog razloga što sinonim Stare Gradiške nije njena historiografija u suhoparnome nizanju događaja po slijedu godine na tom hrvatskom mikro lokalitetu, nego ono što Stara Gradiška predstavlja u onom suptilnijem, sasvim određenom smislu. U svom određenju dugostoljetnog kazimata ta geografska lokacija i ime dobivaju značaj.“⁸⁹

Zaista, vrlo malo je napisano i u široj javnosti se malo zna o kasnoantičkom naselju Servitiumu u blizini čijih je ruševina, koje se i danas mogu naći ako se sa županijske ceste Okučani - Stara Gradiška skrene u šumu Prašnik, utemeljeno naselje Gradiška. Važno prometno i strategijsko središte zapadne Slavonije i zapadne Bosne, Gradiška se, kao naselje i luka na Savi, prvi puta spominje u pisanim izvorima 1295. godine. Vojska Osmanskog carstva osvaja 1536. Gradišku i većinu okolnih naselja. U turskoj Hrvatskoj Stara Gradiška imala je veliku stratešku, prometnu i gospodarsku važnost te bila značajno naselje s oko 300 kuća i 26 džamija.⁹⁰ Nakon turskih poraza pod Bečom i Siskom počinje borba za oslobođanje Slavonije. Gradišku utvrdu je 1691. zaposjela austrijsko-hrvatska vojska pod komandom generala Croya.⁹¹ Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. rijeka Sava postaje jedna od granica između Austrijskog i Osmanskog carstva te Gradiška, kao graničarski grad u Vojnoj Krajini, ponovno postaje važna strateška utvrda. Nakon potiskivanja Turaka, iako i dalje postoji kao gradsko naselje, Gradiška se nikad nije uspjela podići na onu razinu na kojoj je naselje postojalo i razvijalo se u predosmanskim i osmanskim vremenima, da bi pred kraj 18. stoljeća prestala postojati kao gradsko naselje. Formalno je Stara Gradiška kao gradsko naselje postojala do 1786., međutim već ranije je njeno stanovništvo prihvatilo poljoprivredu kao primarno zanimanje, a s time i novi socijalni status i društveni položaj, te je postojanje komuniteta do 1786. predstavljalo tek birokratsku mjeru.⁹²

U jeku ratova europskih saveznika protiv revolucionarne Francuske, utvrda na Savi 1799. postaje zatvor, u koji su internirani francuski vojni zarobljenici. U sljedeća dva stoljeća svoje povijesti Stara Gradiška opstoji kao

89 Žugaj (1997), 3. Vjekoslav Žugaj (1954. - 2010.), povjesničar i geograf, rodom iz Nove Gradiške, autor je nekoliko monografija o području Stare i Nove Gradiške (Stara Gradiška, Židovi novogradiškoga kraja, Gradiška na Savi).

90 Žugaj (1997), 12-13.

91 Žugaj (1997), 13.

92 Žugaj (1997), 21.

zatvor, kaznionica i logor smrti. Stvaranjem nove države Južnih Slavena u prosincu 1918. Stara Gradiška dobiva novo značenje u imaginarijumu južnoslavenskih naroda, posebno Srba i Hrvata. Za vrijeme međuratne Jugoslavije (od 1918. do 1921. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1921. do 1929. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca te od 1929. do 1941. Kraljevina Jugoslavija) u Staroj su Gradiški prvi put bili utamničeni i politički zatvorenici.⁹³ Kako je istaknula istraživačica Stare Gradiške i kustosica zbirke za Staru Gradišku u Spomen području Jasenovac, Jelka Smreka, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije kaznionički režim za političke robijšaše bio je oštrij nego za osuđenike po općem krivičnom postupku.⁹⁴ O broju i nacionalnoj pripadnosti političkih zatvorenika iz vremena međuraća ne postoje pouzdani statistički podaci te ono niti neće biti predmet bavljenja ove studije slučaja. Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, ustaški kolaboracionistički režim pretvorio je kaznionicu u Staroj Gradiški u koncentracijski logor i logor smrti u sistemu Sabirnih logora Jasenovac. U svibnju 1945. partizanske vlasti pretvorile su Staru Gradišku u logor za ratne zarobljenike, ustaše, domobrane, četnike i ostale kolaboracioniste. Dio ratnih zarobljenika i civila koje su partizani u dugačkim kolonama Križnog puta vraćali u Jugoslaviju završio je unutar zidina Stare Gradiške. U tom je razdoblju u Staroj Gradiški bio zatvoren i zlostavljan i veliki broj katoličkih svećenika, njih 262.⁹⁵ Godine 1948. Stara Gradiška je reorganizirana iz logora u kazneno-popravni dom, odnosno zatvor zatvorenog tipa, u koji su, uz osobe osuđene za teška kriminalna djela, bili zatvarani i politički osuđenici.

Prema navodu Dražena Budiše koji je u Staroj Gradiški boravio u prvoj polovici 1970-ih, za njegovog boravka su postojale tri skupine političkih zatvorenika: hrvatski emigranti osuđeni zbog terorizma (primjerice pripadnici Hrvatskog revolucionarnog bratstva), zatvorenici osuđeni nakon sloma Hrvatskog proljeća te dio zatvorenika koji su smatrani ustašama. Brojni komunisti koji su izražavali stvarne ili pripisane im simpatije za Staljina i Sovjetski Savez nakon sukoba Staljina i Tita i rezolucije INFORM-BIRO-a u proljeće 1948. Zatočeni su u Staroj Gradiški. Nakon smjene

93 Smreka, Jelka, Stara Gradiška – Ustaški koncentracijski logor, 1.

94 Ibid. 1. Jelka Smreka radila je kao istraživačica i kustosica u Spomen području Jasenovac od 1985. do 2008. (uz prekid od 1991. do 1997. zbog izbijanja Domovinskog rata i dolaska Spomen područja Jasenovac pod kontrolu vlasti Republike Srpske Krajine). Do 1991. radila je kao kustosica zbirke za Staru Gradišku, kada je stručno obradila i vodila sve zbirke Spomen-muzeja Kula, Stara Gradiška (dokumenta, predmeta, fotografija, sjećanja, upitnika za preživjele logoraše). Bila je suradnica na izradi muzejskog postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu (otvoren 2006.) te je sudjelovala u izradi poimeničnog popisa žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945. Bila je voditeljica snimanja iskaza sjećanja preživjelih zatočenika/ca i autorica scenarija njihovih iskaza koji su sastavni dio muzejskog postava Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac. Tragično je nastradala u prometnoj nesreći u prosincu 2008.

95 Glas Koncila od 29. svibnja 2011., 25. Usporedi i: Žugaj (1997), 66-78. Vjekosav Žugaj navodi brojku od oko 280 ubijenih svećenika (Žugaj (1997), 66-78.).

reformске струје u Savezu komunista Hrvatske (razdoblje Hrvatskog proljeća ili MasPoka) i paralelnog gušenja studentskog pokreta u prvoj polovici sedamdesetih godina 20. stoljeća, dio vodstva tog studentskog pokreta dočekao je kraj svog studentskog života u Staroj Gradiški, zajedno s velikim brojem hrvatskih intelektualaca, vodstvom Matice Hrvatske i nekim dužnosnicima Saveza komunista Hrvatske osuđenima za nacionalizam i kontrarevoluciju.⁹⁶ Kazneno popravni dom (KPD) Stara Gradiška rasformiran je i zatvoren 1990. godine.

Nakon izbijanja Domovinskog rata područje Stare Gradiške postalo je dio samoproglašene Republike Srpske Krajine. Stara Gradiška bila je na okupiranom području od listopada 1991. do svibnja 1995. Vojska Republike Srpske Krajine i Banjalučki korpus Jugoslavenske Narodne Armije još su jednom Staru Gradišku stavile u upotrebu, ovoga puta kao zatvor za zarobljene hrvatske civile i vojnike s područja zapadne Slavonije, nesrpsko stanovništvo iz sjeverozapadnog dijela Bosne i Hercegovine te za uhvaćene srpske vojne bjegunce.⁹⁷ O kontinuitetu patnje i zlostavljanja, otporu i solidarnosti te o imaginarijumu vezanom za Staru Gradišku i o načinu na koji je ona postala paradigma hrvatske povijesti 20. stoljeća bit će riječi u ovoj studiji slučaja.

U nastanku studije slučaja služio sam se raspoloživom literaturom o Staroj Gradiški, memoarskim zapisima preživjelih zatvorenika gradiškog logora i kaznionice, odabiru pisama zatočenika i zatočenica ustaškog logora koje je 2010. objavilo Spomen područje Jasenovac, kazivanjima svjedoka na suđenju ustaškom časniku i zapovjedniku logora Jasenovac Dinku Šakiću te metodom usmene povijesti. Korištenje metode usmene povijesti predstavljalo je poseban izazov. Malobrojni su kazivači i kazivačice koji su preživjeli ustaški logor smrti Stara Gradiška i koji su do danas živi da bi podijelili sjećanja na logorske dane. Gospođa Jelena Radojčić iz Zemuna, preživjela logorašica Stare Gradiške, i gospodin Pavle Gojković iz Banja Luke, preživjeli logoraš Stare Gradiške, Jasenovca, Velike Mlake i logora u Jastrebarskom, iako u dubokoj starosti, smogli su snage podijeliti svoja sjećanja na logoraške dane. Osim njih, gospođa Brigita Knežević iz Beograda, izgubljeno dijete s Kozare, ispričala je svoju životnu priču. Kod nekih preživjelih svjedoka poodmakla dob i teška zdravstvena situacija onemogućavali su dobivanje valjanih podataka. U nekim slučajevima, u nedostatku iskoristivih svjedočanstava usmene povijesti za razdoblje

96 Ponoš (2007), 199-205; Dabčević Kučar (1997), 994-1022.

97 Final report of the United Nations Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VIII, Prison camps (<http://ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/VIII-01.htm>, datum posjete 18.02.2013.); Smreka, 2.

postojanja logora smrti iz vremena Drugog svjetskog rata, kao izvor su korišteni memoarski zapisi ili izjave preživjelih, koji su tretirani kao usmeni iskazi. U slučaju memoara Ilije Jakovljevića, o kojima će nešto više riječi biti kasnije, memoari su tretirani kao svjedočanstvo usmene povijesti, jer kako Jakovljević kaže:

„Pošto sam pušten na slobodu, moje se poznavanje mnogih fakta znatno proširilo, ali premda sam i u logoru bio djelomično samo svjedok po čuvenju, ne bih se htio poslužiti građom do koje sam naknadno došao. I ono što sam vidio i ono što sam po kazivanju doznao u logoru, bilo je predmet mogega tadašnjega doživljavanja, a ja sam htio da upravo to dadem. Ostalo prepuštam drugima.“⁹⁸

Kao izvor za isto razdoblje korištene su i izjave zatočenica logora Stara Gradiška dane nakon Drugog svjetskog rata Kontrolnoj komisiji Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske. Komisija je osnovana u ožujku 1949. te je između ostalih zadataka (pravilno provođenje partijske linije, briga za „čistoću Partije“, provjeravanje izvršavanja odluka CK KPJ, rješavanja spornih pitanja, itd.) imala zadaću utvrditi i činjenice o situaciji u logoru Stara Gradiška. Posebno se to odnosilo na koji se ticao rada partijske organizacije unutar logora u vrijeme njegovog rada.⁹⁹ Bivše zatočenice su primjerice odgovarale na ovakva pitanja Kontrolne komisije CK KPH:

„Mi smo određeni ispred Kontrolne komisije da ispitamo neke stvari o logoru Gradiška. [...] Da bi istjerali neke stvari na čistac treba da nam izneseš sva zapažanja od početka dolaska u logor do izlaska: o partijskoj organizaciji, o ljudima koji su rukovodili, njihov stav po svim mogućim pitanjima, kako se takva politika odražavala na logor, na sve. Treće da gledaš da budeš objektivna i da će tvoj stav doprinijeti raščišćavanju stvari...“¹⁰⁰

Ili na pitanja otvorenog tipa:

„Kako su vas primili na vratima logora, kada ste izašli iz Kule, otkud je potekla inicijativa za odvajanje, jesu li paketi odmah dijeljeni i da li misliš da su paketi krađeni, kada ste prešli u Jasenovac i kako je bila organizirana zajednica, kakva je bila linija prema Srbima i Židovima, koliko su logornice bile samostalne, kakav je stav imalo rukovodstvo prema grupama koje

⁹⁸ Jakovljević (1999), 19-20.

⁹⁹ Karakaš (2002), 494-495.

¹⁰⁰ Ibid. 495.

su kritizirale rukovodstvo, da li je logor znao da su u rukovodstvu članovi Partije i kakva je bila linija Partije po pitanju bježanja?”¹⁰¹

Iako i veliki broj aktivnih sudionika i svjedoka razdoblja Hrvatskog proljeća i studentskih zbivanja iz 1971. nije više među živima, pronaći sugovornike za to razdoblje bilo je lakše.¹⁰² Posebno treba zahvaliti gospodinu Draženu Budišu, koji je pristao podijeliti svoja sjećanja na razdoblje provedeno u Staroj Gradiški.

II. Konclogor na Savi - Stara Gradiška kao dio sistema sabirnih logora Jasenovac

II.1. Nastanak logora

Nezavisna Država Hrvatska uspostavljena je 10. travnja 1941. kao marionetska država Sila Osovine - nacističke Njemačke i fašističke Italije.¹⁰³ Kako je dolazak vladajućeg ustaškog pokreta na vlast ovisio o potpori Njemačke i Italije, poglavnik Ante Pavelić i njegovi suradnici bili su pod dominacijom i potpunim utjecajem tih država, kako u vanjskoj, tako i u unutarnjoj politici. Veliki dio Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i dio Dalmacije (od Zadra do Splita), istočni dio Konavala i Boke kotorske te gotovo svi otoci (osim Brača, Hvara i Paga) pripojeni su Italiji. Mađarska je anektirala Međimurje i Baranju. Preostali dijelovi Hrvatske, teritorij Bosne i Hercegovine te područje Srijema činili su teritorij NDH. Na površini od 102.725 km² živjelo je 6.640.000 stanovnika: Hrvata, Srba, Židova, Nijemaca, Mađara, Roma, Čeha, Rusina, Slovenaca, Slovaka, Ukrajinaca i ostalih.¹⁰⁴ Zadnjeg dana travnja 1941. NDH je proglasila rasne zakone kojima je definirano arijsko i nearijsko porijeklo i koji su bili osnova za sve kasnije protužidovske mjere.¹⁰⁵

101 Ibid. 496.

102 Od istaknutih sudionika Hrvatskog proljeća i studentskih zbivanja 1971. koji su u Staroj Gradiški odsluživali kazne zbog hrvatskog nacionalizma i kontrarevolucije, među živima više nisu: Vlado Gotovac († 07.12.2000.), Hrvoje Šošić († 04.07.2012.), Zvonimir Červenko († 17.02.2011.), Franjo Tuđman († 10.12.1999.), Ćiril Kos († 06.07.2003.), Stjepan Sulimanec († 17.05.1994.), Bruno Bušić (ubijen 16.10.1978.), Bruno Tandara († 03.01.1989.), Drago Prlj († 08.07.2005.), Jerko Prka († 06.05.2011.), Ferdo Bušić († 12.11.2011.), Franjo Mikulić († 23.04.1983.), Zlatko Tomičić († 16.06.2008.), Mato Marčinko († 31.01.2010.). Marko Veselica, dugogodišnji zatvorenik u Staroj Gradiški, zbog teškog zdravstvenog stanja nije bio u mogućnosti pristati na intervju. Usporedi sa Mijatović (2010), 139. i Dabčević Kučar (1997), 994-1022.

103 Za detaljniji pregled povijesti NDH od 1941. do 1945. i ustaškog pokreta vidjeti: Goldstein Ivo, Hrvatska 1918.-2008., Jareb, Mario, Ustaško-domobranski pokret - od nastanka do travnja 1941. godine.

104 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5109>; datum posjete 18.02.2013. Površina NDH iznosila je 102.725 km² od 1943. kada je, nakon kapitulacije fašističke Italije pripojila talijansku Dalmaciju. Do tada površine NDH iznosila je 98.572 km².

105 Goldstein (2008), 276-277.

Od gotovo 40 000 Židova koji su živjeli prije Drugog svjetskog rata na teritoriju koji je obuhvaćala NDH, preživjelo ih je svega 9 000. Vrlo mali broj njih dočekao je kraj rata živeći relativno slobodno na teritoriju pod ustaškom kontrolom, a uglavnom zahvaljujući vezama i poznanstvima, podmićivanjem ustaških službenika te zauzimanju nekih pripadnika katoličke Crkve. Manje od 1 000 Židova preživjelo je koncentracijske logore NDH, a oko 7000 ih se spasilo bijegom u partizane ili u talijansku okupacijsku zonu.¹⁰⁶ Na temelju istih rasnih zakona gotovo je potpuno uništena cjelokupna romska populacija s područja NDH. Ubijeno je oko 15000 Roma.¹⁰⁷ Prema populaciji od gotovo dva milijuna Srba, koji su živjeli na njenom području, NDH je provodila plan prvotno izrečen na skupu u Gospiću od strane jednog od ministara u vladi NDH, Mile Budaka, da trećinu Srba treba pobiti, trećinu iseliti, a trećinu pokrstiti. Nepunih mjesec dana od uspostave NDH formirani su i prvi logori u koje su zatvarani Srbi, Židovi, Romi, komunisti i njihovi simpatizeri, homoseksualci i pripadnici i pripadnice ostalih nepoćudnih skupina.

Osnivanje i rad logora te ubijanje bilo je u nadležnosti posebne službe unutar Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) i Ustaške obrane, koja je bila treći odjel (tzv. Ured III.) Ustaške nadzorne službe (UNS).¹⁰⁸ U četiri godine postojanja (do 8. svibnja 1945.) na području NDH osnovano je oko trideset njemačkih, talijanskih i ustaških logora. Po svojoj namjeni uglavnom su bili sabirni, tranzitni, radni i koncentracijski te nekoliko logora namijenjenih masovnom ubijanju.¹⁰⁹ Prve masovne likvidacije zatočenika ustaše su provodile u Jadovnu na Velebitu te u logorima Slana i Metajna na otoku Pagu, koji su bili dijelovi velebitsko-primorskog sustava ustaških koncentracijskih logora sa sjedištem u Gospiću. Djelovali su od sredine lipnja do kraja kolovoza 1941., kada je talijanska vojska okupirala to područje NDH.¹¹⁰

Po broju zatočenika, prostoru koji je obuhvaćao i trajanju, najveći ustaški logor bio je onaj u Jasenovcu, osnovan u kolovozu 1941. Djelovao je do 22. travnja 1945. Jasenovac je bio pomno odabrana lokacija. Područje na lijevoj obali rijeke Save u blizini mjesta Jasenovac imalo je povoljan prometni položaj na željezničkoj pruzi Zagreb-Sisak-Novska, što je olakšavalo transport zatočenika. Nalazio se na prostranom ravničarskom terenu ko-

106 Ibid. 277.

107 Ibid. 277. Točan broj ubijenih Roma nemoguće je sa sigurnošću utvrditi, jer su na nekim područjima čitava sela i naselja zbrisana s lica zemlje.

108 Ibid. 278.

109 Ibid. 279. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5320>; datum posjete 18.02.2013.

110 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5320>; datum posjete 18.02.2013.

jeg je bilo lako nadgledati, a vrlo teško napasti. Zbog poplava rijeka Save, Une i Velikog Struga te blizine Lonjskog i Mokrog polja, taj je kraj često bio pod vodom i nepristupačan. Osim toga, u blizini Jasenovca postojala su i industrijska postrojenja obitelji Bačić (tvornica lanaca, pilana, cigla, mlin i električna centrala), a cijelo je područje obilovalo sirovinama, zemljom za izradu cigle i drvom za pilanu, što je omogućavalo nastavak proizvodnje korištenjem robovske radne snage logoraša i logorašica.¹¹¹ Koncentracijski logor Jasenovac sastojao se od nekoliko logorskih jedinica osnovanih u kratkim vremenskim razmacima: Logor I. Krapje, logor II. Bročice, logor III. Ciglana u Jasenovcu i radna grupa Kožara (logor IV.) u Jasenovcu. Kompleks logora Jasenovac obuhvaćao je i stari zatvor u Staroj Gradiški (logor V.). Prvi zatočenici dovedeni su 23. kolovoza 1941. u logor Bročice ili Krapje. Prva dva logora, Bročice i Krapje, rasformirani su u studenome 1941. masovnim likvidacijama zatočenika i prebacivanjem preživjelih u logor III. Ciglana u Jasenovcu, koji od tada počinje djelovati kao logor smrti.¹¹² Procjenjuje se da je u jasenovačkom logoru ubijeno između 80000 i 100000 ljudi, od kojih su 45000 do 52000 Srbi, oko 17000 Židovi, oko 10000 Roma i najmanje 10000 Hrvata.¹¹³ Prema Poimeničnom popisu žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac, koji je do 18. 04. 2010. godine prikupilo Spomen područje Jasenovac u kompleksu logora u Jasenovcu, uključujući i onaj u Staroj Gradiški, ubijeno je 80914 žrtava.¹¹⁴

Stara Gradiška, odnosno Logor V. u Kompleksu logora Jasenovac, bila je smještena tridesetak kilometara nizvodno Savom od Jasenovca. Kaznionica i zatvor u Staroj Gradiški ustaškim je vlastima od travnja 1941. do kraja godine služila i kao kaznionica i kao sabiralište za prisilni boravak. Prve skupine zatočenika, uglavnom utjecajnijih i bogatijih Srba i Židova, dovedene su u Staru Gradišku već u svibnju 1941. iz Slavanskog Broda, Bosanske Gradiške, Slavonske Požege i Nove Gradiške.¹¹⁵ Ured III. Ustaške nadzorne službe odredio je da se kaznionica u Staroj Gradiški pretvori u logor za preodgoj političkih zatočenika Hrvata. Ubrzo nakon toga dovedene su skupine zatočenika i zatočenica iz zatvora u Lepoglavi, iz logora Danica i zagrebačkih zatvora. Zakonskom odredbom o ukidanju kaznionice i zavoda za prisilni rad u Staroj Gradiški iz veljače 1942. te preseljenjem zatvorenika u kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici i dovođenjem zatvorenika iz zagrebačkih zatvora i logoraša iz logora u Lepoglavi,

111 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5345>; datum pristupa 18.02.2013.

112 Ibid.

113 Goldstein (2008), 279.

114 Od toga 38 236 muškaraca, 22 767 žena i 19 911 djece do četrnaest godina starosti. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>; datum pristupa 18.02.2013.; Poimenični popis žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945. 8-9.

115 Žugaj (2001), 83-85.; <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960>; datum pristupa 18.02.2013.

Koprivnici i Jasenovcu, i formalno je dotadašnja kaznionica pretvorena u koncentracijski logor, također pod upravom Ureda III. Ustaške nadzorne službe.¹¹⁶ Nakon toga u Staru Gradišku je stigao i prvi veći transport Židova, i to oko 12000 žena i djece.¹¹⁷

Ono po čemu se starogradiški logor razlikuje od onog jasenovačkog je veliki broj zatočenih antifašista, komunista i skojevaca, članova, suradnika i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta raznih nacionalnosti te veliki broj žena raznih nacionalnosti te od lipnja 1942., nakon velike njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru, veliki broj djece, uglavnom srpske nacionalnosti.¹¹⁸ Prve skupine žena, političkih zatočenica, počele su stizati u logor Stara Gradiška krajem 1941. Žene su uglavnom bile smještene u objektu pod nazivom Kula. Kula je bila središnji obrambeni dio nekadašnje kavalir utvrde, koji se sastojao od središnje zgrade s osmerokutnom kulom na vrhu, dvorišta i tri bedema koji su opasavali kompleks. Ovdje su, u mračnom, hladnom i vlažnom zdanju, uz stalnu glad, bolest, strah i mučenja, svoj kraj dočekale tisuće žena i djece iz svih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a posebno s planine Kozare, iz Karlovca, Zemuna, Mostara, Siska, Banje Luke, Zagreba. Starogradiška Kula, danas u ruševnom stanju, postala je simbol stradanja žena i djece u ustaškim logorima.¹¹⁹ Vijesti o strahotama logora Stara Gradiška ubrzo su se proširile u hrvatskoj javnosti i morale su biti poznate širem stanovništvu u NDH. Već je Ilija Jakovljević, kojeg su ustaše, kao HSS-ovca i navodnog masona, uhitile i u listopadu 1941. transportirale prvo u Jasenovac, a zatim u Staru Gradišku, o svom odlasku u Gradišku govorio kao odlasku „po svoj prilici bez povratka”.¹²⁰ Za Jakovljevića odlazak u Staru Gradišku nije ipak bio put bez povratka, možda i zbog toga što je bio mason, a u slobodnim zidarima bili su i Slavko Kvaternik, njegov sin Eugen „Dido” Kvaternik, ministar bogoštovlja i nastave, a kasnije i ministar vanjskih poslova Mile Budak te niz visokih časnika.¹²¹

Ilija Jakovljević (21.10.1898. – 28.10.1948.) bio je poznati zagrebački odvjetnik, pjesnik i publicist, vrlo aktivan u javnom životu međuraća u Kraljevini Jugoslaviji. Kao pristaša Hrvatske seljačke stranke, intelektualac i navodno mason, odbio je surađivati s ustaškim režimom te je uhićen već

116 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960>; datum pristupa 18.02.2013.

117 Kraus et al. (1996), 107.

118 Ibid. 107.

119 Za više o Kuli vidjeti dokumentarni film Kula smrti scenarista i redatelja Vladimira Tadeja, u proizvodnji Studija Luna film iz Zagreba (bez godine izrade filma).

120 Jakovljević (1999), 20.

121 Jakovina, Tvrtko, „Trebalo li se boriti protiv masona?”, 2013. www.tportal.hr, 18. ožujka. (preuzeto 9. travnja 2013.).

u jesen 1941., transportiran u Staru Gradišku, gdje je boravio do prosinca 1942. Nakon izlaska iz logora, a prije nego će sa suprugom prijeći na slobodni teritorij i priključiti se partizanima (u rujnu 1944.) zabilježio je svoja sjećanja na zatočeništvo.¹²² Jakovljevićevi zapisi, pisani u kronološko-dnevničkoj shemi, objavljeni su kao publikacija 1999. i predstavljaju bogati rudnik autorovih opservacija i informacija iz prve ruke o stanju u logoru Stara Gradiška u prve dvije godine njegova postojanja. Uhićen je i sproveden u Staru Gradišku u grupi zatvorenika, u kojoj je on bio nosilac liste, koja je imala oznaku „M“ za masone. Kao politički zatvorenik, porijeklom Hrvat, Jakovljević i njegova grupa, u kojoj su između ostalih bili i povjesničar Grga Novak, književnici Antun Barac i Josip Badalić, talijanist (i budući dekan Filozofskog fakulteta u Zagrebu) Mirko Deanović, imali su nešto blaži tretman:

„Dano nam je što je rijetkima priuštено: vojnički krevet sa slamnjačom i stan u zidanici, u kojoj se nekoć nalazila kaznionička bolnica. Smješteni smo u dvije dvorane, jedna nasuprot drugoj, u svakoj po tri prozora s jedne i s druge strane, u svakoj dvadesetak kreveta. To bijaše udobnost prema onome kako sam se provodio u Petrinjskoj ulici. Ništa nam nije oduzeto. Čak nam ni cipele ne zamijeniše. Zbilja, da sam ponio i revolver, i on bi mi ostao.“¹²³

II.2. Holokaust

Manje sreće od Ilije Jakovljevića bio je Pavle Gojković, tada četrnaestogodišnji dječak, kojeg su u Staru Gradišku ustaše deportirale zajedno sa cjelokupnim stanovništvom sela Sovjak u blizini Bosanske Gradiške, početkom lipnja 1942. u vrijeme Treće neprijateljske ofenzive. Gojković, danas osamdesetpetogodišnjak sjeća se prelaska Save i dolaska u Staru Gradišku.

„Bili su pozivi od strane vlasti. I avioni su čak bacali letke, da treba krenuti stanovništvo sa svojih ognjišta, i da ide prema Gradišci. Međutim, moja porodica i veći dio komšiluka nisu nikud se kretali dok nije stigao streljački stroj Nijemaca i ustaša, pa su nas oni usmjerili i otjerali u Gradišku i preko Save u Staru Gradišku. To je bila 1942. početak juna mjeseca. [...] Tu smo prelazili Savu preko jednog pontonskog mosta kojeg smo se mnogo plašili. I onda smo došli do logora Stara Gradiška. [...] Stara Gradiška je bila puna. Sve prostorije i sve za ženama, djecom i muškarcima. Ali je uz zidine logora Stara Gradiška bio izgrađen drugi logor, od bodljikave žive,

¹²² Jakovljević niti nakon Drugog svjetskog rata nije imao sreće. Brzo po uspostavi jugoslavenske države, dolazi u sukob i s novom vlašću, te biva ponovno uhićen. Ovoga puta, zatvor je zaista bio put bez povratka. Umro je u zatvoru u Zagrebu 28.10.1948. Kao službeno objašnjenje smrti navedeno je samoubojstvo vješanjem.

¹²³ Jakovljević (1999), 24-25.

koga su obezbeđivale ustaše. Ta grupacija svijeta s kojom sam došao tu, smještena je u taj logor.”¹²⁴

Osim toga, Jakovljević i njegova grupa imali su, iako dosta rijetko, pravo na šetnju. Jakovljević smatra da su šetnje, osim zbog oštrem zime, bile rijetke kako bi ih se zaštitilo od radikalnijih ustaških novaka, čuvara logora, koji su ih ponekad znali verbalno i fizički napadati. Prostorija u kojoj su boravili imala je vodovod, a nakon što se on pokvario bilo im je dopušteno koristiti vodu iz bunara za osobne potrebe, iako se ta praksa prekinula kako su počeli pristizati transporti seljačkih žena, Srпкиnja i zatočenika iz Jasenovca, a Stara Gradiška počela pretvarati u koncentracijski logor. Korištenje bunara tada je zabranjeno, jer su politički zatvorenici u Staroj Gradiški morali boraviti anonimno i nisu smjeli imati kontakata s ostalim zatvorenicima, predodređenima za istrebljenje. U prvih nekoliko mjeseci jeli su „ustašku“ hranu, tj. istu hranu kao i ustaše, čuvari logora. U lipnju 1942. logor je obišao Viktor Tomić, jedan od najbližih Pavelićevih suradnika te zaključio da zatvorenici „jedu hrvatski grah“ i da će ostati „domovina bez graha“. Od tada su Jakovljević i njegovi su-zatočenici dobivali istu hranu kao i svi ostali logoraši. Mogli su se javljati obiteljima, ali bez naznake boravišta, tako da nikad nisu dobivali odgovora. Svakodnevicu su provodili igrajući karte i razne igre. Jakovljević je uspio nabaviti i nekoliko bilježnica u koje je uspio napisati nekoliko poglavlja svojeg romana „Opterećeni“. Tražili su da im se dostave i knjige. Pošiljku knjiga su i dobili, ali je od svih naručenih dostavljen jedino komplet romana Mile Budaka.¹²⁵ Vremena za čitanje i pisanje bilo je malo. Logoraši u Staroj Gradiški korišteni su kao besplatna radna snaga. Jakovljević je dosta vremena proveo u samici, iz koje je uspio zabilježiti da je:

„Stara Gradiška zapošljavala u postolarskim radionama oko sto i pedeset zatočenika, isto toliko u krojačkim radionama. Stolarija je zapošljavala oko pedeset, električna centrala oko trideset, dezinfekcija i kemična bojadisaona također trideset radnika. Stalnih zidara bilo je dvadesetak, isto toliko ličilaca i vodovodnih radnika, mehanička i limarska radionica, tvornica soda vode i različite sporedne radione davale su posla okruglo za dvjesto pedeset radnika... Sličan je položaj bio i znatnog broja zatočenika. One su radile u svojoj krojačnici, čehale perje, prale rublje i vun, tukle lan, vrtlarile, neke su i kočijašile, a bilo je i takvih koje su i zidarile. U logoru se stalno kuhalo za tri do tri i pol tisuće osoba...”¹²⁶

124 Razgovor s autorom.

125 Jakovljević (1999), 22-26., 87-88., 189-190.

126 Ibid. 269-270.

Zatočenici su imali pravo na primanje pošte i paketa. Pisma koja su sadržavala osobne poruke pisana su na dopisnicama, koje su mogle sadržavati do 25 riječi i morala biti isključivo osobne naravi. Na dnu svake dopisnice bila je otisnuta napomena: „Pisanje je nagrada za dobar rad i vladanje, i daje pravo na primanje paketa.“¹²⁷ Paketi koje su obitelji slale zatočenicima su stizali u Staru Gradišku, mada nisu uvijek stizali i do zatočenika. Bili bi dopremljeni do poštanskog ureda u mjestu Stara Gradiška, odakle su konjskom zapregom otpremani u logor, u mjesto za prijem paketa, tzv. paketarnicu. U paketarnici su također radili logoraši. Prilikom predaje paketa, ustaški bi ih cenzor detaljno pregledao, redovito uklonio sav papir iz paketa, uključujući i novinski papir, a ponekad i bolje komade hrane. Dopisnice koje su zatočenici slali svojim obiteljima pokazuju kako često paketi nisu stizali do zatočenika.¹²⁸ Nakon cenzure paketi bi bili ponovno zapakirani i raspoređeni po logoru. Bilo je i slučajeva u kojima su zatočenici oduzimali hranu drugim zatočenicima. Kontrolna komisija CK KPH istraživala je nakon Drugog svjetskog rata izjave kako partijska organizacija u logoru nije postupala jednako prema svim zatočenicima:

„U to vrijeme primale su žene pakete. Pakete je preuzimala uprava logora [misli se na vodstvo partijske organizacije u logoru. op.a.], bez prisustva ustaša. Kod preuzimanja drugarice su se zaključavale u kancelariju, izvadile iz pojedinih paketa sve bolje stvari i istog dana ih dijelile ženama. Za vrijeme samog čekanja na pakete žene su često puta glasno negodovala nazivajući ih „kradljivkama“, „gore su nego ustaše“ i razno. Dok su pojedine pakete iz „Kule“ tj. od drugarica Srпкиnja često puta zadržavale, rezonirajući da šta će njima paketi, njih će i ovako likvidirati.“¹²⁹

Takvi postupci izazivali su negodovanje kod nekih logorašica:

„Kad se to prvi put desilo nekolicina se nije složila sa tom krađom.... [One] koje su bile rukovodstvo [...] zastupale su mišljenje da mi pod svaku cijenu treba da se sačuvamo i ako to ne učinimo, da ćemo od gladi poumirati, a naši životi su potrebniji od života ostalih žena, koje ionako neće ništa pokretu koristiti.“¹³⁰

Povećanjem broja zatvorenika u logoru, pojavile su se i glad i bolesti. Logorom je harao pjegavac, trbušni tifus, dizenterija i gripa. Osim bolesti i hladnoća je uzimala svoj danak:

127 Kućan (2010), 25-53.

128 Ibid. 28, 30, 34.

129 Izjava B. F. Kontrolnoj komisiji CK KPH. Citirano u Kućan (2010), 11. Vidi i Karakaš (2002), 502-503.

130 Izjava Lj. D. Kontrolnoj komisiji CK KPH. Citirano u Karakaš (2002), 502.

„Kada je logor preuzeo kaznionu... došli su novi ljudi. Katkada u tolikom broju da su se izmjenjivali kod spavanja. Priljev bijaše često tako velik da se ni na taj način nisu mogli svi smjestiti. Za prenočište je upotrebljen i tavan. Kuća, koja je sa svojom pedeset i jednom samicom bila namijenjena za isto toliki broj osoba, primila je katkada i po tisuću zatočenika. Dok je služila svrhama kaznionice, u njoj bijaše i vodovod, a funkcionirala je i kanalizacija. Sada je sve to otpalo... Zimi se temperatura kretala oko trideset stupnjeva celzija ispod ništice (sic!), a beton je i u ljetnim noćima hladan... Noćivati u tim prostorijama, a pod takvim uvjetima, znači umirati. Zimi se u njima mnogo umiralo, u proljeće se isto tako umiralo, ljeto je također imalo svoje žrtve.“¹³¹

Grobovi za tako veliki broj mrtvih tijela kopali su se unaprijed:

„Svakog jutra obišli bi grobari ćelije da pokupe mrtvace. Preko dana su neprekidno stajali u službi, spremni da izvrše svoju dužnost. Groblje se nalazilo odmah iza kule, preko zida. Jame su čekale pripravno. Oko prolaznika ipak se ne bi moglo sablazniti. Samo je nekoliko desetaka drvenih kolčića s brojem zatočenika glasno govorilo da se u logoru umire. Velike duboke jame s mnoštvom pogubljenih i od raznih bolesti pomrlih, bile su zasute živim vapnom, dobro zatrpane i izravnane. Nikakav znak nije upućivao da u njima leže mrtvac.“¹³²

Jakovljević još navodi da su Židovi i Pravoslavci ubijani u masama te da ih je u logorima držano tek toliko da se može pokazati da ih još ima. Masovnog ubijanja Srba prisjeća se i Pavle Gojković:

„Prilikom dolaska i smještaja u logor jedna grupa ustaša je izvukla par djevojaka iz te kolone, koje su im se sviđale. I odveli u nepoznato. One su kukale, tražile pomoć! Uglavnom od majki. Ali se nisu nikad vratile nazad u taj logor gdje smo mi bili. Dakle, ubijene su. [...] Jedna žena znam da je izbodena bajonetama braneći svoje dijete i moleći da joj ne diraju dijete jer je već troje djece predala. „Dala sam vam troje djece, ovo četvrto ne dam!“ – to su bile njene riječi. [...] Onda je na kraju pala jer je izbodena. Još je jedan ustaša pomogao ovom prvom pa su je izboli bajonetama. I onda je pala, ali je još uvijek držala i stezala svoje dijete. I pala je na to dijete i čuo se krik djeteta. Oni su boli njih tim bajonetama, a mi smo svi, i ovi koji su išli s njom [izbodenom ženom], i mi iz logora, mi smo tu morali stajati i gledati. [...] Oni su rastavili odmah jedan dio muškaraca. Prvo su poslužili se s tim da su tražili da svi pokažu ruke. Pa onda ako dlanovi nisu

¹³¹ Jakovljević (1999), 110.

¹³² Jakovljević (1999), 117.

oni koji maju žuljeve zemljoradničke, znači to su ti koji su bili u partizanima. Njih su pobili odmah isti dan čim su došli. [...] ... poslije izvjesnog vremena odraslija djeca, ti dječaci, su prebačeni u Jastrebarsko.¹³³ A tu su ostali djevojčice i manja djeca. Oni su isto bili u jako lošem tretmanu, jer je logor bio pun i žena i djece, tako da su se ustaše bavili s tim. I onda su djecu tu tako zanemarivali totalno. Odnosno ostavili tako da umiru svaki dan. Tu je ona Diana Budisavljević...¹³⁴ Ona je imala jedno udruženje žena u Zagrebu, koje je gdje je god trebalo išlo spašavati djecu. Oni su jednog dana čuli za te strahote u Gradišci. Pa su došli s četiri autobusa. I koliko su mogli staviti u te autobuse, pokupili te djece u Staroj Gradišci i odvezli u Zagreb. A pošto su vidjeli, još lošije stanje je ostalo, sutradan su se odmah vratile. Došli su u Staru Gradišku po tu djecu. I više nije nigdje bilo malog djeteta. Dakle, preko noći su ta djeca likvidirana."¹³⁵

Gojković je gledao i kako mu ustaše oca odvođe u nepoznato:

„I onda, poslije nekog vremena, prvo je bio poziv muškarcima da dođu na jedno zborni mjesto, gdje su ih primali na taj način što su izveli neku vrstu pregleda. [...] Tako da su oni određivali koji ljudi mogu ići u transport. A ovi slabiji, stariji su ostajali još sa ženama i djecom. Tu sam se zadnji put vidio i pozdravio s ocem. Jedan je ustaša predlagao, pošto je on [Gojkovićev otac] bio stariji nešto: „Ovaj čovjek je slab, ne bi trebao da ide u transport!“ govorio je jednom ustaši koji je isto tu s njim. On mu je dao odgovor, a to smo čuli i otac i ja „Valjat će zaklati!“¹³⁶

Gojkovićev otac, kako je Gojković saznao nakon rata, odveden je u logor na Starom sajmištu u Beogradu i likvidiran. O likvidaciji svog oca u Staroj Gradišci, naknadno je saznala i Jelena Radojčić, čiju su obitelj na planini Kozari zarobili ustaše za vrijeme Treće neprijateljske ofenzive i odveli u Staru Gradišku. Prilikom zarobljavanja otac je razdvojen od ostatka obitelji:

„Oni [ustaše] su njih vezali i odveli. Jedino što se sjećam da je tata imao crne pantalone u štrafte, bele štrafte. To mi je ostalo u sjećanju. Inače da se sjećam oca, ne. Nemam ni fotografiju, nemam ništa što bi me podsjećalo na njega. Nisam ga nikad više vidjela. On je došao u Gradišku i radio je do '43. I kad je iznemogao, onda su, ne njega, nego cijelu jednu grupu,

133 U Jastrebarskom je postojao dječji logor koji su držali ustaše.

134 Misli se na Dianu Budisavljević (rođ. Obexer), humanitarku, koja je pokrenula i organizirala spašavanje djece iz ustaških koncentracijskih logora.

135 Razgovor s autorom.

136 Razgovor s autorom.

u Uskoke¹³⁷ vratili natrag i tu su ih... Kopali su sami sebi raku. I ubijen je sa maljem. Tako je završen njegov život.”¹³⁸

137

Stara Gradiška
kao paradigma
hrvatske povijesti
20. stoljeća

Jelena Radojčić je s majkom i dvoje braće dovedena u logor Stara Gradiška odvojeno od oca:

„Došli smo do Stare Gradiške i tu smo prespavali. Ispred logora, napolju. [...] I ulazak u taj logor... To je jedna zgrada. Iz Austro-Ugarske. Zidana. I tu su nas pretresali i uzimali sve dragocjenosti, zlato, srebro... Od onih koji su imali naravno. Mi nismo imali ništa. Kad smo ušli... Moja mama je imala pare, ali je nekako to skrila. U porubu od suknje. Bože dragi... Ušla je u porub od suknje. Tu je ušla pare. Kad smo ušli u logor, sa desne strane smo sebi našli mjesto. I spavali smo na zemlji. Nas četvero. [...] Pili smo vodu iz bunara koji oko... Išli smo napolje. Morao si negdje ići napolje. Vršiš nuždu. I to se sve slivalo dolje i mi smo odatle pili vodu. Ne znam ni kako smo opstali živi poslije takvih strahota. A kad bi padala kiša, onda su nas terali u podrum, a taj podrum je bio vlažan. Pošto je tu bila voda. To je Sava. Čim je plavno mesto, to je... Tu smo stajali. Do kolena voda. Dok bi padala kiša na polju. I onda smo tu izlazili napolje. [...] Grupe, to su i Kozarčani i Jablančani i sva okolna mjesta. Mi smo bili tu. Broj ne znam. Ali sigurno veliki broj. Onda bi ja hodala sa majkom kroz logor, da vidim kako to izgleda. I pitam: “Mama, ja sam gladna! Daj mi da jedem!” Ona kaže: “Jelo, pa nema ovdje da se jede.” - “Pa kako nema?” Pa kaže: “Ovo je logor.” I mama kaže da više nikad nisam tražila da jedem. A da li sam shvatila ime logora i značaj toga, to ne bih znala da kažem. I tu smo mi proveli negde mesec, dva. Ne bih znala tačno. A išli smo na kazan da jedemo. To sam čula od drugih. Da su oni stavljali sodu u kazan, u hranu. Da jedemo. E sad, vjerovatno nisu stavili toliko da bi nam odmah naškodilo, nego možda kasnije. I onda, pojavila se jedna žena... Ili dvije, ne bih znala da kažem. Kao kroz maglu, čula sam da odvajaju decu od majki. Da će im biti tamo lepo, gde odu. Da će imati hleba da jedu, da piju belu kafu. A to je bila povezana, to je meni sad tek jasno, ova Budisavljevička.”¹³⁹

Jelena Radojčić i njena braća napustili su Staru Gradišku u jednoj od akcija koju su organizirale Diana Budisavljević i njena mreža. Ona i njena braća napustila su logor i privremeno se smjestili u Zagrebu, u Domu za gluhoonijeme:

137 Misli se na seoce Uskoci, pored Stare Gradiške.

138 Razgovor s autorom.

139 Razgovor s autorom.

„Ona je to organizovala. I da nije bilo te Budisavljevičke vjerovatno ja danas ne bih ovog trenutka pričala sa vama. Onda, kad smo se odvajali na kraju, mislim da je tog trenutka bilo najteže mojoj majci, i svim majkama koje su bile u logoru. Jer moja majka predaje mog brata Iliju ustašama. Predaje mene i mog brata. Znači nas troje. I ona ostaje u logoru. Mi izlazimo napo-
lje iz logora. I smještaju nas u jednu zgradu, s leve strane, prilikom izlaska. I tu sam prvi put za svo ovo vreme jela krompir paprikaš, koji je bio izuzetno lep i ukusan. I deca su dobijala, da budem prosta, proliv. Ja nisam. Moj brat Ilija, njega su stavili gore, sa ostalom decom, na sprat. Bila je soba jedna na spratu. A mi smo opet spavali napolju. Bilo je slama i imala sam jedan kaput. Bila je Emilija, od strica. Branko i Živko, to je rođeni moj brat, i ja. I s tim kaputom smo se mi pokrili. I Emilija je imala proliv i isprlja taj kaput. I onda sam ja brisala sa slamom. Vjerovatno sam bila toliko odrasla da to izbrisem. Ne znam koliko smo mi bili u toj zgradi. Krenuli su nas sa vagoni-
ma, marvenim. I stigli smo... Sisak, Jastrebarsko i Zagreb. Kad smo došli u Zagreb, tu su bile zgrade okolo. To je bio dom gluhtonemih.“¹⁴⁰

Sličnu je sudbinu doživjela i Brigita Knežević, rođena u selu Mirkovci, po-
kraj Kozarske Dubice. Kao i Jelena Radojčić, i ona je s obitelji završila u logoru Stara Gradiška, odakle je spašena akcijom Dijane Budisavljević. Međutim, za razliku od Jelene Radojčić, nikada više nije spojena sa svo-
jom obitelji, nego je, kao i brojna djeca s Kozare, završila u udomiteljskoj obitelji u Zagrebu:

„Ja sam '42. sa Cerovljana odvedena u logor Stara Gradiška. Tamo sam imala dve godine. Tako da se ja ne sećam toga svega. [Ja sam rođena] u obitelji Bundalo. Jednoj velikoj porodici, Bundalo. To je pravoslavna po-
rodica, koja je satjerana u logor. Neki su ostali van logorskih žica. A neki su ušli u logor. Ja te pojedinosti mnogo ne znam, zato što moj otac je došao [u Beograd] s tri strica, na Sajmište. I tu je strijeljan. Bilo je vrlo čud-
no da su mnogi iz Jasenovca, iz logora stigli [u Beograd]. Neki su ostali, a neki su čak i vraćeni ponovno u Jasenovac. Jer to je spadalo... U ono vreme Sajmište je bilo pod Nezavisnom Državom Hrvatskom. On je ostao ovde. Ja sam tek osamdeset i neke godine našla u spisima Crvenog krsta njegovo ime i prezime. I još tri strica, koji su ovdje ostali, na Sajmištu stri-
jeljani. Premda nije pisalo da su strijeljani, nego da su umrli. Od, ne znam, prehlade i ovog i onog. Ali smo znali da su završili... Strijeljani. A ja sam odvedena u Staru Gradišku. Jer su djecu, malu djecu, kao što sam ja, ku-

¹⁴⁰ Razgovor s autorom. Radi se o Zavodu za gluhoonijeme na zagrebačkom Josipovcu u koji su Diana Budisavljević i njena mreža smještali dio djece spašene iz logora. Jelena Radojčić razdvojena je u Zavodu za gluhoonijeme od svoje braće. Mlađeg brata, Iliju, nikada više nije vidjela i do danas ga traži. Sa starijim bratom Živkom, kao i s majkom sastala se ponovno pred kraj rata.

pili od majka i odvedeni smo u Gradišku. Majka je poslije raspoređena po selima. Kao radna snaga. Nije otišla u Staru Gradišku. Ona je ostala u Cetrovljanima. I odatle je smeštena u te porodice seoske. [Ne znam u kojoj je obitelji bila]. Jer ja majku nisam zatekla živu. Ni majku, ni oca. '82. godine kad sam pronašla svoju porodicu. Ni ona nije... Ostali su samo brat i tri sestre. [Iz Stare Gradiške] smo odvedeni u gluhonijemi zavod. To se zna da je u to vreme Diana Budisavljević radila na tome da se djeca izvade iz logora. I to su par kontingenata raspoređena. Jedna od njih sam bila i ja. U gluhonijemi zavod. I tu je onda raspisano u novinama da ljudi koji žele da posvoje decu. I dolazili su i posvajali decu. Među njima sam bila i ja. Porodica Fistrić iz Zagreba. Tata je bio obrtnik. Imao je svoju radnju. Postolar je bio. Šuster. U Nikolićevoj ulici. Moja majka je došla, pomajka ustvari, da posvoji muško dete. Ali, to sam poslije doznala, ja sam dopuzila do nje. I uvatila ju za nogu i rekla: "Majo!" Što se na Kozari zove majka. I ona me podigla. I odonda smo bile uvek zajedno."¹⁴¹

Ni Jelena Radojčić, ni Pavle Gojković ne sjećaju se boravka zatočenika drugih nacionalnosti i vjeroispovijesti u Staroj Gradiški. Jedini koji o tome detaljnije izvještava je Ilija Jakovljević koji govori o „socijalnoj jednakosti u bijedi“ i da su svi zatočenici bili pod istom upravom, radili zajedno iste poslove i jeli istu hranu.

Kuli je u svojim zapisima Jakovljević posvetio posebno mjesto. Navodi kako je kula bila najgori dio starogradiškog logora, koji nikad nije bio posve pun, jer su u njemu, uglavnom zatočenice, bez obzira na nacionalnost, provodile dane s vrlo malo ili nimalo hrane i vode, čekajući transport na gubilišta u Donjoj Gradini (na desnoj obali Save kod Jasenovca) ili u neki od logora smrti u Njemačkoj i Poljskoj. „Ona [Kula] bijaše potrebna stvarnost i najveća mistifikacija, jer službeno i u vrijeme najveće stiske bijaše nenastanjena. Kao i u doba kaznioničke uprave, ona se vodila kao skladište. Ali ovaj put bijaše najpunije skladište, u kojemu se gomilala ljudska „roba“.“¹⁴² Posebno je ciničan bio prema stanovitoj djevojci Maji, inače trgovačkoj pomoćnici iz Zagreba koja je, kao čuvarica u logoru, od sredine 1942. bila zadužena za Kulu:

„Moglo joj je biti do dvadeset i pet godina. Ženska srednjeg rasta, čvrsta, kestenjaste kose, rado se pojavljivala u samici i u skupnim sobama, među ženama i muškarcima, s revolverom o pasu. Uzor ustaškinje, prezirala je

141 Razgovor s autorom. Brigita Knežević je prvi put stupila u kontakt sa svojom pravom obitelji tek 1980-tih, preko akcije povezivanja otrgnute kozaračke djece s njihovim porodicama, koju je organizirao zagrebački tjednik Arena.

142 Jakovljević (1999), 116.

zatočenike... Bila je strogo privržena svojoj „ideji“, opijala se i kurvala samo s ustašama. Maja je klela, tukla, davila, strijeljala i klala. Najradije žene. Razumjela se u svoj posao.”

Maja se sama sebi divila, njoj su se divili i ustaše od njezina zanata.

– Bravo, Majo! Vidi se da imaš ustaško srce! – zavika jedan od „likvidatora“ kada vidje kako [Maja] kao od šale ustrijeli neku zatočenicu. Potrča prema divnoj Maji i poljubi je u čelo.”¹⁴³

Napominje ipak kako u Staroj Gradiški, za razliku od Jasenovca, nije bilo silovanja, jer se u Gradiški zapovjedništvo nalazilo u sklopu kažnjeničkih zgrada, a miješanje s „nepoćudnih rasama“ bilo je najstrože zabranjeno.

Na bijeg iz logorskog užasa odlučivali su se rijetki. Partijska organizacija koja je djelovala unutar logora imala je negativan stav prema pitanju bijega zbog straha od odmazde ustaša. Bijeg je najlakše bilo izvesti prilikom odlaska na rad u polje, pa bi rukovodstvo partijske organizacije, ako bi se naslutilo da neka od logorašica priprema bijeg, dotičnoj zabranilo odlazak na vanjske radove. Jednoj logorašici rukovodstvo je uskratilo hranu, jer su zbog njenog neuspjelog pokušaja bijega nastradale tri druge logorašice u logoru.¹⁴⁴ Neki logoraši nisu se odlučivali na bijeg zbog straha za život članova njihovih obitelji u logoru ili izvan logora. „Uostalom, sve da bi se pružila takva prilika, ne bih se usudio iskoristiti je. Ja bih umaknuo, ali bi nepripravna obitelj bila zahvaćena.”¹⁴⁵

Ilija Jakovljević napustio je u prosincu 1942. Staru Gradišku. Mnogi drugi istaknuti HSS-ovci nisu bili te sreće. Tako je u Staroj Gradiški nastradao veliki broj onih HSS-ovaca koji nisu pristali uz novu, ustašku vlast, među njima i pučki tribuni i zastupnici HSS-a Mihovil Pavlek Miškina i Dragutin (Karla) Kovačević. S obojicom je Jakovljević prijateljevao u zatvoru i često ih spominje u svojim sjećanjima.¹⁴⁶ Jezivu smrt, preživjevši najgora mučenja, u starogradiškom logoru dočekali su i pripadnici narodnooslobodilačke borbe i članovi Komunističke partije Nada Dimić, Fatima Brkić, Zlata Šegvić, Jakša Dugandžić, Mirko Bukovac, Marijan Krajačić, Milan Špalj i mnogi drugi.¹⁴⁷ Od lipnja do rujna 1942. u Staroj Gradiški je bio zatočen i hrvatski komunist i jedan od vođa narodnooslobodilačke borbe, Andrija Hebrang.

143 Ibid. 115-116. Riječ je vjerojatno o Maji Buždon, zapovjednici ženskog logora u Staroj Gradiški i prijateljici zloglasne Nade Šakić, koja je bila poznata po svojoj okrutnosti i svireposti. Zarobljena od partizana, pogubljena je 1945.

144 Izjava M. S. dana Kontrolnoj komisiji CK KPH. Citirano u Karakaš (2002), 503-504.

145 Jakovljević (1999), 22.

146 Ibid. 62-63., 90-91.

147 Nada Dimić, Milan Špalj i Jakša Dugandžić kasnije su proglašeni za narodne heroje.

Zanimljivo je da su u Staroj Gradiški ustaše držali zatočenima i neke smijenjene visoke dužnosnike ustaškog režima. Vlado Singer, inače Židov porijeklom, bio je član ustaškog pokreta još iz predratnih vremena, a u NDH je bio na čelu ustaške obavještajne službe, sve dok nije pao u nemilost kod Ante Pavelića i Eugena Dide Kvaternika, koji su ga optužili da kao šef obavještajne službe nije uspio spriječiti partizansku diverziju na zgradu Glavne pošte u Jurišićevoj ulici u Zagrebu. U logor je transferiran krajem 1941.¹⁴⁸ U logoru je ostalim zatvorenici bio poznat kao Mister X. Jakovljević navodi da se Mister X u logoru ponašao korektno i da nije htio „i u logoru kao zatočenik [biti] policajac.“ Likvidiran je 1943.¹⁴⁹ Osim Singera, u Staroj Gradiški je boravio i Stjepan Rubinić, bivši upravitelj Župske redarstvene oblasti u Gospiću, odgovorne za ustaški logor u Jadovnom, kod Gospića. Zbog nagle likvidacije logora Jadovno, među ustaškim dužnosnicima je izbio spor te je Rubinić optužen da je na svoju ruku preselio logor iz Jadovna u Gospić te za pljačku i stupanje u ljubavne odnose sa zatočenicama. Kažnjen je odstranjenjem iz ustaških redova te godinom dana prisilnog rada u logoru Stara Gradiška.¹⁵⁰ Za razliku od Singera, koji je dijelio sudbinu ostalih zatvorenika, Rubinić, iako zatvorenik, tretiran je kao specijalni logoraš, gotovo kao počasni gost logora. Čak je stanovao zajedno sa zapovjednim kadrom logora. Jakovljević ga zato naziva Uzvišeni. Preživio je Staru Gradišku i nakon Drugog svjetskog rata gubi mu se svaki trag. Doktor Viktor Budicki je zbog lažne dojave da je britanski špijun završio prvo u Jasenovcu, a zatim prebačen u Staru Gradišku. U logoru je osnovao sero-bakteriološku stanicu i ustanovio da se tifus u logoru širi iz zaraženih bunara, iz kojih su zatočenci upotrebljavali vodu za piće. Kasnije je čak uspio u logor prokrijumčariti dezinficijens te ga potajice stavljao u bunare. Ustaše, kad su saznali za njegove aktivnosti, ubili su ga, otrovavši ga injekcijom.¹⁵¹

II.3. Kraj logora smrti

U travnju 1945. partizani su se borili u blizini Stare Gradiške, tako da su ustaše počele čistiti logor, ubijajući neke zatvorenike, a druge odvozeći vlakovima u Jasenovac. Logor u Staroj Gradiški postojao je do 23. travnja 1945. kada su ga zauzele jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Točan poimenični popis žrtava logora Stara Gradiška neće nikad moći sa sigurnošću biti utvrđen. Ustaše nisu vodili evidenciju o ubijenima u logorima. O masovnom dopremanju ljudi iz posavskih i kozarskih sela nije se vodila

¹⁴⁸ Kovačić (2010), 82.

¹⁴⁹ Jakovljević (1999), 135.

¹⁵⁰ Kovačić (2010), 83.

¹⁵¹ Jakovljević (1999), 103. Kovačić (2002-2004), 239.

nikakva evidencija. I ona evidencija koja je eventualno vođena uništena je prilikom povlačenja ustaša.¹⁵²

Nakon Drugog svjetskog rata Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača započela je s iskapanjima žrtava na više različitih lokacija u okolici Stare Gradiške. Iskapanjima, koja su počela godinu dana nakon kraja Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, često je bio nazočan i velik broj rodbine stradalih žrtava. Šira jugoslavenska javnost tada je prvi put saznala za razmjere okrutnosti i nehumanosti logora Stara Gradiška. U jamama u šumi zvanoj Uskočka šuma, udaljenoj 12 kilometara od Stare Gradiške, pronađeno je 967 leševa, među kojima i 189 dječih, uključujući i ostatke djece u dobi od tri do četiri mjeseca. Sudsko-medicinski vještaci utvrdili su da je kod većine žrtava smrt nastala udaranjem tupo-tvrđim predmetom ili sjekirom u glavu, klanjem tvrdim predmetom, gušenjem ili su žrtve bile žive zakopane. U jamama u šumi Međustrazje pronađeno je 960 leševa. Većina tih žrtava bila je samo omamljena, no još neusmrćena prilikom bacanja u jamu. Od većih skupnih jama leševa pronađeno je još 600 tijela na sjeverozapadnoj strani logorskog zida, za koja se ustanovilo da su usmrćeni oštrim zasjecima sjekire u glavu ili udarcem tupo-tvrđim predmetom po kosti lubanje.¹⁵³ U tim iskapanjima pronađeno je 2570 leševa.¹⁵⁴ Javna ustanova Spomen područje Jasenovac objavila je 2008. Poimenični popis žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac. Na osnovu najobimnijeg popisa žrtava Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije, Poimeničnog popisa žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji (u kojem se navode 597.323 žrtve), koji je na osnovi Imeničnog popisa žrtava Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946. i prikupljenih dodatnih podataka SUBNOR-a o žrtvama rata 1964. načinio Savezni zavod za statistiku SFRJ, izdvojena su sva imena za koja je kao mjesto stradanja naveden neki od logora jasenovačkog sustava koncentracijskih logora. Ta imena su potom provjerena koristeći više stotina različitih izvora (knjiga, dokumenata, fotografija, izjava rodbine i prijatelja jasenovačkih žrtava, terenskih istraživanja) te je načinjen popis djece, muškaraca i žena ubijenih u kompleksu Jasenovca. Poimenični popis žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac, koji je obuhvatio istraživanja do 31. kolovoza 2008., utvrdio je i pobijene u logoru u Staroj Gradiški. Prema tom popisu utvrđena su imena i podaci za 12 790 ubijenih.¹⁵⁵

152 Kovačić (2002-2004), 239.

153 Ibid. 231.

154 Ibid. 233.

155 <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5960>, datum pristupa 09. srpnja 2013.

Današnji izgled Kule

III. KP dom Stara Gradiška

III.1. Počeci

Jedna od odluka konferencije zapadnih saveznika održanoj u veljači 1945. u Jalti bila je da će se ratni zarobljenici s područja Jugoslavije i SSSR-a koji se predaju vojskama zapadnih saveznika biti vraćeni u zemlje porijekla, bez obzira na njihov pristanak. U svibnju 1945., u rasulu Nezavisne Države Hrvatske, preostale ustaške, domobranske, četničke, bjelogardevske postrojbe, kao i brojni civili, bojeći se odmazde, pokušali su pobjeći u Austriju i ondje se predati 38. pješačkoj diviziji Britanskih oružanih snaga smještenoj u Bleiburgu, austrijskom mjestu u blizini današnje austrijsko-slovenske granice. Prebjegle, koji su se sakupili na poljani pored mjesta, britanska vojska je, sukladno ranijim dogovorima, izručila postrojbama Narodnooslobodilačke vojske. Točan broj ljudi koji su pokušali pobjeći nemoguće je ustanoviti. Procjenjuje se da ih je bilo između 100 000 i 150 000.¹⁵⁶ Njihova sudbina je bila različita. Dio je ubijen u osvetničkim izvan sudskim egzekucijama neposredno nakon što su ih preuzele partizanske snage. Dijelu je legalno suđeno. Najveći dio vraćen je na područje Jugoslavije u dugačkim kolonama takozvanog Križnog puta, u kojem su zarobljenici tjerani pješke od austrijske granice sve do Vojvodine ili čak Makedonije. Procjenjuje se da je u kasnijim marševima ubijeno oko 45000 i 55000 ljudi. Od ljeta 1945. osnivani su i logori za prisilni rad. Nazivani su najprije kažnjenički logori, a od početka 1946. zavodi za prisilni rad. Jedan od takvih logora postala je i Stara Gradiška, koja je kao logor za ratne zarobljenike Gradiška počela funkcionirati u svibnju 1945.

Nakon što su 28. lipnja 1948. na zasjedanju u Bukureštu, na kojem predstavnici Jugoslavije nisu sudjelovali, članice Informbiroa (savjetodavnog organa komunističkih partija u Europi) donijele rezoluciju u kojoj javno osuđuju jugoslavensko vodstvo jer je pošlo „putem odcjepljenja od jedinstvene socijalističke fronte protiv imperijalizma, putem izdaje stvari međunarodne solidarnosti radnog naroda i putem prelaska na pozicije nacionalizma“, pa je uslijed toga KPJ je isključena iz „porodice bratskih komunističkih partija“. Kako navodi Ivo Banac, bio je to prvi puta da je Moskva, podržana privrženicima, iz svojih redova izopćila jednu partiju-članicu.¹⁵⁷ Nakon raskida prijateljskih odnosa sa Sovjetskim Savezom i osude Jugoslavije započeo je progon stvarnih i izmišljenih pristaša Sta-

156 Goldstein (2008), 304-307.

157 Za više detalja o rezoluciji Informbiroa, njenim posljedicama i informbiroovskim rascjepima u jugoslavenskom komunističkom pokretu vidjeti knjigu Ive Banca: Sa Staljinom protiv Tita.

ljina. Uz najpoznatiju kaznionicu, onu na jadranskim otocima Goli Otok i Sveti Grgur, velik broj njih dospio je i u Staru Gradišku.

III.2. „Željezna metla Partije“

Nakon sloma Hrvatskog proljeća ili MasPoka (kratica za masovni pokret) u Staroj Gradiški se naglo povećao broj političkih zatvorenika. Sukob dviju frakcija u Savezu komunista Hrvatske, one reformske, tzv. „proljećarske“ koju su predvodili Savka Dabčević Kučar i Miko Tripalo, i one tzv. unitarističke, koju je predvodio Vladimir Bakarić, završio je u prvim danima prosinca, u omiljenom Titovom lovištu u Karađorđevu. Na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKH, održanoj od 30. studenog do 01. prosinca 1971. i odmah potom na 21. sjednici Predsjedništva SKJ održanoj od 01. do 03. prosinca 1971, Tito i jugoslavenski partijski vrh optužili su dio vodstva SKH okupljen oko Savke i Tripala za frakcionaštvo, nacionalizam i djelovanja protiv samoupravljanja.¹⁵⁸ Posebno su teško napadnuti Matica hrvatska i hrvatski studenti koji su 22. studenog 1971., djelomično kao znak potpore vodstvu SKH (iako neželjen od tog vodstva), stupili u štrajk i obustavili pohađanje nastave na zagrebačkom sveučilištu. Iako je grupacija oko Savke i Tripala imala relativno veliku podršku u narodu, to nije bilo presudno, jer kako je istaknuo Tihomir Ponoš: „Narod nije birao to vodstvo niti ga je postavljao, pa ga nije ni mijenjao. Smijenili su ih oni koji su ih i postavili – Tito i Bakarić.“¹⁵⁹ Savka, Tripalo i njihovi suradnici podnijeli su ostavke na sve dužnosti 12. prosinca 1971. na 23. sjednici CK SKH. Istoga dana navečer počele su studentske demonstracije. Milicija je razbila demonstracije i uhićivala studente. Uhićeno je i cijelo vodstvo studentskog pokreta. Vođe pokreta, Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak, Ante Paradžik i Goran Dodig optuženi su i u listopadu 1972. osuđeni zbog djela protiv naroda i države provođenog kontrarevolucionarnim napadom na državu. Svi su proglašeni krivima. Dražen Budiša, student sociologije i filozofije i predsjednik Saveza studenata Zagreba, kao prvooptuženi, osuđen je na četiri godine zatvora i četiri godine zabrane javnog djelovanja. Po njegovim riječima, kazna je „bila strašna, ali ne i neočekivana“, s obzirom da je očekivao kaznu veću od deset godina.¹⁶⁰ Većinu kazne odslužio je u KP domu Stara Gradiška. Po izricanju presude Budiša je odmah, ne čekajući pravomoćnost presude i bez obzira na „sve te grozne priče o Staroj Gradiški“, potpisao zahtjev da ga se uputi KP

158 Ponoš (2007), 195-196.; Dabčević-Kučar (1997), 940-957.

159 Ponoš (2007), 198.

160 Razgovor s autorom.

dom, jer je iz zdravstvenih razloga želio što prije napustiti skućenu sobu u pritvoru u Petrinjskoj:

„Tako sam ja jedan od prvih koji je došao u taj KP dom. Prvi poznati. Mene je prvo dočekala Internacionala. Kad sam ja došao u KP dom, onda su kroz sve zvučnike puštali Internacionalu. [...] Onda su me smjestili u takozvani prijemni odjel. A prijemni odjel je jedna posebna zgrada koja se za vrijeme NDH zvala Gagrín hotel. [...] I još su neki zatvorenici po inerciji to nastavili zvati Gagrín hotel. [...] U tom Gagrínom hotelu, a sad prijemnom odjelu, '42. godine je bio zatvoren Andrija Hebrang. A ja sam kasnije saznao da su me smjestili u istu ćeliju u kojoj je bio Andrija Hebrang '42. godine. A prvi dodir sa stražarom bio je sa stražarom Jovom Vujićem koji je uzeo jedan svežanj ključeva... Tada su nas sve ošišali, posuli DDT-jem i navukli neke dronjke. [...] I onda je stražar Jovo Vujić udarao mene u tom stroju ključevima po prsima i vikao: „Titina politika ti smeta, je li?!“ A ja njega gledam. Ne kažem niti da mi smeta, niti da mi ne smeta. Niti potvrđujem, niti niječem. Samo ga gledam. Već to je njima nekako dalo do znanja da oni imaju sad nešto drukčije zatvorenike, nego one na koje su navikli. [...] Tako da su oni bili zbunjeni. Nisu znali više kako da postupaju prema nama. Ja mislim da su oni tada tražili i uputu iz Zagreba. To je moja pretpostavka. Kako se prema nama ponašati. I sad ću vam reći. Osim toga udarca ključevima prvoga dana, mene tukli nisu.“¹⁶¹

To je bio prvi i jedini put da je Budiša bio fizički napadan od strane čuvara Stare Gradiške.

Dolaska u KP dom Stara Gradiška sjeća se i hrvatski književnik i disident Vlado Gotovac.¹⁶² Kao glavni urednik Hrvatskog tjednika osuđen je na četiri godine zatvora kao politički zatvorenik i tri godine gubitka građanskih prava i zabrane javnog nastupa. U svojim memoarima objavljenim 1989. pod naslovom „Moj slučaj“ prisjeća se prve rečenice koju je čuo stupivši u KP dom:

„Jebo pas mater tebi i onome tko te je ostavio živog! Tebi treba sprašiti metak u čelo, banditu jedan, a ne da te mi ovdje čuvamo“ S tim pozdravom dočekao me na vratima zatvora šef (tako zatvorenici moraju oslovljavati stražare) Jovo Vujić: plećat, brkat i snažnog udarca, kako sam uskoro vidio.“¹⁶³

161 Ibid.

162 U 1990-ima bio je i zastupnik u Hrvatskom Saboru, predsjednik Matice Hrvatske, te jedan od istaknutijih i najpoštovanijih hrvatskih političara i intelektualaca.

163 Gotovac (1989), 132.

Iako i Budiša i Gotovac napominju da fizičkih napada, osim pri dolasku u kaznionicu, više nije bilo, politički zatvorenici često su osuđivani na kaznu samice i mračare. Budiša je primjerice osuđivan na obje kazne. Na trideset dana samice osuđen je zbog posuđivanja udžbenika iz talijanskog jezika jednom zatvoreniku.¹⁶⁴ Zbog odbijanja uzimanja hrane i sukoba sa stražarom poslan je u mračaru. Mračara je bila poseban oblik kazne za zatvorenike, koji se u Jugoslaviji nije primjenjivao nakon smjene ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Leke Rankovića 1966. Za Budišu je ipak bila učinjena iznimka:

„U njoj nije nitko bio godinama. Nije bio nitko godinama u mračari. Kad dođete u mračaru... Nema niti jednoga traga po kojem bi zaključili da niste slijepi. Nema niti jedne pukotine, nigdje za svjetlo. Dakle, potpuni je mrak. Potpuni! Uđete unutra i pipate, pipate... Onda sam zapeo za jednu kiblu. Samo je jedna kibla bila. Nema kreveta, nema ništa. Samo kibla. Popipate. Ja nisam bio dugo. Pretpostavljam da sam bio negdje možda tridesetak sati. U to vrijeme sam sjedio na toj kibli. Spavao.“¹⁶⁵

Osuđeniku su prilikom ulaska u KP dom oduzimane sve civilne stvari, osim pribora za osobnu higijenu. Oduzimana je i civilna odjeća i obuća, kao i donje rublje. Nakon toga vršila se dezinfekcija i brijanje glave. Osuđenik je tada išao na pregled kod stručnog tima, koji čine liječnik, psiholog i socijalni radnik.

Zatvorenici su imali pravo na posjete, koje su se obavljale u posebnoj prostoriji pored glavne kapije, ispod dežurne službe. Prilikom odlaska na posjetu vršio se detaljan pretres zatvorenika, a ako je postojala sumnja u mogućnost iznošenja materijala, zatvorenik se morao presvući u drugo odijelo. Prostorije za posjetu bile su podijeljene na tri dijela: prvi dio za najkraće razgovore, drugi dio za duže razgovore, gdje je svaki stol bio posebno ograđen, a treći dio bila je prostorija za bračne posjete, s krevetom, vodom i WC-om. Bračni posjeti bili su dopušteni samo zatvorenici osuđenim za klasični kriminal, ne i političkim zatvorenici. Svaka soba bila je ozvučena i razgovori snimani, preslušavani i slani u određene centre Službe državne sigurnosti.¹⁶⁶

S Budišom su u zatvoru tada bili i poznati hrvatski disident Bruno Bušić te „prolječari“ Bruno Tandara, Drago Prlj i Jerko Prka osuđeni zbog naci-

¹⁶⁴ Prvih tjedan dana samice Budiša je štrajkao glađu, poštujući dogovor sklopljen s ostalim političkim zatvorenici da ukoliko bilo tko bude osuđen na samicu, da će svi odbijati hranu i bojkotirati rad. Međutim, kad je shvatio da ostali ne odbijaju hranu te i dalje odlaze na prisilni rad, prestao je sa štrajkom glađu.

¹⁶⁵ Razgovor s autorom.

¹⁶⁶ Stanić (2005), 49-50.

onalizma i razbijanja postojećeg ustavnog uređenja SFRJ te povezivanja s disidentima Markom Veselicom, Šimom Đodanom i Franjom Tuđmanom. Budiša tu trojicu naziva „imotskom trojkom“. Svi zatvorenici išli su na prisilni rad. Budiši je bilo naređeno da, zajedno s „Imotskom trojkom“, nosi željezne tračnice od 200 kilograma s jednog mjesta na drugo. O prisilnom radu govori i biograf Brune Bušića, Anđelko Mijatović, koji spominje kako je Bušić dobio radno mjesto u jednom od najtežih radnih pogona u kaznionici, u proizvodno-drvnom pogonu, na pilani, gdje je radio bez ikakvih tehničkih pomagala, golim rukama, na istovaru balvana s kamiona i njihovu dopremanju u pilanu, piljenju građe. Radilo se uglavnom na otvorenom, bez obzira na vremenske prilike. Na pilani je radio, kako je naveo, „od sedam uvečer do sedam ujutro.“ U pismu upućenom svom odvjetniku Vladimiru Mariću moli ga da prilikom posjete donese dva para zimskog rublja, jer „ja radim na pilani, dakle na otvorenom prostoru, a sobe se ovdje zimi ne griju, pa mi je zimsko rublje nužna potreba.“¹⁶⁷ (citirano u 139-140)

U Staroj Gradiški politički zatvorenici bili su smješteni zajedno s kriminalcima: „Nas je bilo 30 u ćeliji. To je bila po prilici prostorija od nekih 30 kvadrata. A u ćeliji u kojoj sam ja bio bilo je desetak ubojica, osuđenih za različite vrste ubojstva, od ubojstva sa razbojstvom, ubojstva na mah... I bilo je dvoje, troje dvostrukih ubojica.“¹⁶⁸

Vlado Gotovac je bio zatvoren u prostoriji s još 32 zatvorenika:

„... ubojice, provalnici, varalice, jedan osuđen za terorizam i ja... Gotovo svi kažnjeni na duge vremenske kazne. To su najčešću primitivni, nemilosrdni i lukavi ljudi. Spremni su na sve, da bi samo malo poboljšali svoj položaj. Osoblje zatvora to zna i zlorabi: vješto se služi obećanjima, povlasticama i radnim mjestima, tražeći za uzvrat „suradnju“ – prije svega potkazivanje i izazivanje političkih zatvorenika. [...]

Nisu politički zatvorenici u Staroj Gradiški smješteni zajedno samo s ubojicama i džeparima, provalnicima i seksualnim manijacima; s njima su zajedno smještene i osobe osuđene na „čuvanje“ i „liječenje“: neuravnoteženi alkoholičari, luđaci, mentalno nerazvijene ili retardirane osobe, već gotovo posve razoreni sifilitičari.“¹⁶⁹

Budiša tvrdi i da su kriminalci imali nešto bolji položaj od političkih zatvorenika. Navodi da su se u Staroj Gradiški zatvorenici klasificirali u tri

¹⁶⁷ Citirano u Mijatović (2010), 139-140.

¹⁶⁸ Razgovor s autorom.

¹⁶⁹ Gotovac (1989), 133.

grupe, A, B i C grupu. U A grupi su bili zatvorenici koji su imali najblaži tretman i najveće povlastice, a u C grupi oni s najmanjim pravima za dopisivanje, primanje paketa, duljinu razgovora prilikom posjeta, bez prava na boravak u dnevnom boravku, što znači bez prava na gledanje televizijskog programa i grijanje zimi.¹⁷⁰ Budiša je primjerice čitavo vrijeme boravka u Staroj Gradiški proveo u C grupi, što je uključivalo pravo na primanje posjeta jednom u dva mjeseca i razgovor od petnaest minuta te primanje paketa ne težih od 3,30 kilograma jednom u dva mjeseca.¹⁷¹ Politički osuđenici kod ostalih su zatvorenika uživali dobar status i nitko ih nije fizički napadao, mada su tučnjave među zatvorenicima u Staroj Gradiški bile i česte i krvave.¹⁷² Osim kriminalaca i političkih zatvorenika u Staroj Gradiški je kroz cijelo vrijeme njenog rada za vrijeme socijalističke Jugoslavije zatvarana i posebna skupina zatvorenika – svećenici. Prema pisanju tjednika Glas koncila koji je od svibnja do srpnja 2011. objavljivao opsežne priloge o stradanjima svećenika u Staroj Gradiški, kroz KP dom sveukupno je prošlo 262 svećenika, od toga 169 biskupijskih svećenika i 93 svećenika različitih redovničkih redova.¹⁷³ Za vrijeme izdržavanja kazne umrlo ih je 11.¹⁷⁴ Uglavnom su bili osuđivani zbog kritike ili vrijeđanja režima, „širenja neprijateljske propagande“ ili propovijedanja protiv pobačaja.¹⁷⁵ Prema zatvorenim svećenicima okrutno se postupalo. Tjerani su na teški fizički rad, između ostalog i da sami sruše župnu crkvu svetog Mihaela u Staroj Gradiški. Bilo im je zabranjeno posjedovanje krunica, molitvenika i brevijara:

„Kako se na tom prostoru obavlja tzv. mrtva šetnja, ali i popodnevna, netko od osuđenika, predviđajući pretres, spustio je u debeli sloj zemljane prašine svoju krunicu. Posjedovanje krunice bio je ilegalni čin, jer se to nije smjelo imati. [...] Zatrpao ju je nogom pod prašinu. Komandir jednog odjela, Jovo Golić, koji je pri hodanju povlačio petu iza sebe, jednim njegovim korakom zastrugao je po prašini i povukao krunicu koja se rastrgla na očigled svijui. Upitao je sarkastično čija je to „brojanica“. [...] Nitko se nije javio na njegovo pitanje. [...] Rastrgao je krunicu, bacio je iza svojih leđa i počeo njezina zrna gaziti petom svoje vojničke cokule. [...] Spaljivanje molitvenika i brevijara svećenicima, način likvidacije pojedinaca i skupina osuđenika rezultat su pomračenog uma spodoba koje su uprav-

¹⁷⁰ Mijatović (2010), 138.

¹⁷¹ Razgovor s autorom. Budiša napominje i kako su se paketi teži od 3,30 kg nisu smanjivali do dopuštene težine, nego u cijelosti oduzimali.

¹⁷² <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=578391> (datum pristupa 09. srpnja 2013.).

¹⁷³ Glas koncila, 29. svibnja 2011. 25.

¹⁷⁴ Glas koncila, 3. srpnja 2011. 21. To su Leonard Bajlić, Ivan Becker, Franjo Bortas, Anselmo Canjuga, Karlo Gručić, Mihovil Kolarić, Stjepan Kovačić, Jakob Ladić, Ivan Perhač, Tomo Severović, Petar Turkalj.

¹⁷⁵ Glas koncila, 19. lipnja 2011.

ljale životima i zdravljem tisuća osuđenika. Sve su učinili što su mogli da ih skreše psihički; ako to ne ide, onda fizički.¹⁷⁶

Zatvorenici je bilo dopušteno primiti pakete iz vanjskog svijeta. Veličina paketa bila je određena skupinom u kojoj se zatvorenik nalazio. Kad govori o primanju paketa, koji su se pred zatvorenikom otvarali i pregledavali, a nedozvoljene stvari oduzimale, Budiša se prisjeća jednog paketa koji mu je stigao iz Švicarske:

„Jednom stigao meni paket iz Švicarske. I pitaju oni mene koga ja imam u Švicarskoj. Ja kažem da nemam nikoga od rođaka. Dakle, neki Hrvat je meni poslao paket.

„Pa tko to šalje?!“

– „Ne znam tko to šalje.“

„Što je unutra?!“

– „Ne znam što je unutra.“

„Hoćeš vidjeti što je unutra?“

– „Neću.“

Onda su s nekoga zida bacili paket dolje, pa onda kad ništa nije puklo... „Znaš što je bilo u tom paketu? Švicarske čokolade, havanke cigarete.“ Vrhunski specijaliteti. Netko je poslao iz Švicarske. Nikad nisam saznao tko.“¹⁷⁷

Budući da je KPD Stara Gradiška bila zatvor za političke osuđenike, tehničko i fizičko osiguranje kaznionice bilo je podignuto na višu razinu. Vanjski zid zatvorenog kruga zatvora sagrađen je u obliku peterokuta, s visinom preko 3,5 metara. Na pet mjesta ozidana su stražarska mjesta, popularno nazivana „bunker“, sa stražarima naoružanim puškomitraljezima. S unutarnje strane zida nalazila se sigurnosna zona, koja se protezala do šest metara od zida. Ulazak u sigurnosnu zonu bio je strogo zabranjen uz prijetnju uporaba vatrenog oružja. Na zidu se nalazila razapeta žičana mreža, razapeta na dvije razine – jednoj s niskonaponskom strujom za upozorenje te drugom s visokonaponskom strujom koja na dodir ubija čovjeka. U sedamdesetim i osamdesetim godinama, po dolasku većeg broja političkih zatočenika, ugrađeni su moderniji tehnički sustavi, koji su radili na principu ultrazvuka te zvučnim i svjetlosnim signalima dojavljivali o uljezima u sigurnosnoj zoni. Zbog strogih sigurnosnih mjera

176 Franić (2009), 7-9.

177 Razgovor s autorom.

i izoliranosti područja u kojem se nalazila Stara Gradiška pokušaji bijega bili su vrlo rijetki. Ivan Stanić, koji je u Staroj Gradiški radio od 1973. do 1983., navodi kako je u prosjeku bio jedan pokušaj bijega u pet godina, a uspješnih pokušaja jedan u dvadeset godina.¹⁷⁸

Stara Gradiška bio je jedan od dva zatvora u Europi koji nisu bili grijani. Hodnici su bili posve otvoreni, samo s rešetkama na prozorima. Tuširanja su bila na otvorenom, bez obzira na vremenske uvjete. Jedino grijanje za zatvorenika postojalo je u prostoriji „za boravak“. Gotovac opisuje kako su se zatvorenici smjenjivali u prostoriji „za boravak“.

„Smjenjujemo se: jedni ulaze, drugi izlaze. Na odjelu nas ima od 300 do 400, a u „boravku“ nas odjednom može biti najviše stotinjak. Naizmjenično se grijemo i smrzavamo; u „boravku“ kunjamo omamljeni vrućim i smrdljivim zrakom, na hodniku se ušuškavamo i šetajući drhturimo.“¹⁷⁹

Načelno je zatvorenicima bilo dopušteno koristiti knjige i pisati, ali zbog organizacije dana, osmosatnog dnevnog rada te nedostatka prostora, čitanje i pisanje u praksi gotovo da i nije bilo moguće. Dopisivanje, ukoliko dopušteno, bilo je strogo kontrolirano – predviđen je bio točan maksimalni broj redaka mjesečno.¹⁸⁰ Marko Veselica, uhićen u siječnju 1972. i osuđen na sedam godina strogog zatvora kao član Upravnog i izvršnog odbora Matice hrvatske i pokretač časopisa „Hrvatski gospodarski glasnik“, uspio je za svog boravka u zatvoru voditi dnevnik (dijelom na toaletnom papiru, a dijelom na trgovačkom papiru sa sitnim kockicama) u kojem je, po svojim riječima, pisao „autentično, nadahnuto i konkretno“ o ključnim pitanjima pred kojima se nalazio on i sav hrvatski narod.¹⁸¹ Stara Gradiška je bila jedini zatvor u Jugoslaviji koji nikada nisu obilazile nikakve nadzorne komisije, iako se de facto, Stara Gradiška vodila kao kazneno-popravni dom. Zatvorenici su se ponekad žalili na postupke osoblja KP doma. Budiša tako navodi kako je Bruno Bušić jednom prilikom napisao pismo republičkom sekretarijatu pravosuđa koje je po njegovom sjećanju bilo naslovljeno: „Žalba na postupak rankovićevsko - četničkih snaga u KP domu Stara Gradiška“. Iako su se žalili na postupke osoblja, nuđene molbe za pomilovanje nisu potpisivali.

178 Stanić (2005), 141-142.

179 Ibid. 132.

180 http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac463.nsf/AllWebDocs/Predan_Hrvatskoj (datum pristupa 8.4.2013.).

181 Veselica (2003), 15.-16. Veseličin dnevnik manje je kronološki zapis njegovih uzničkih dana, a više refleksija autoru o naciji i narodu, domoljublju, budućnosti Hrvatske i problemima s kojima će se susresti, domoljublju, te nekoliko eseja teološko-filozofskog sadržaja (vidjeti i intervju s Markom Veselicom u Hrvatskom slovo, 18. veljače 2011.).

„Ja sam u Staroj Gradiški odbio potpisati molbu za pomilovanje. Učinio sam to zato, što ta molba podrazumijeva priznanje krivnje. Na taj način odbio sam i priliku da ranije izađem iz zatvora – jer mi je to bilo zajamčeno. Nisam to učinio ni iz oholosti, ni iz prkosa. Bila je to samo dosljednost – ona dosljednost, koju uvijek tražim i od sebe i od drugih: nastojanje da se živi u skladu sa svojim uvjerenjima.“¹⁸²

Zatvorenici su mogli i sami pisati molbe za pomilovanje, no one su najčešće bile odbijane političkim zatvorenicima. Kad je izdržao dvije trećine od jednogodišnje zatvorske kazne zbog sudjelovanja u Hrvatskom proljeću, Stjepan Mesić¹⁸³, koji je u Staru Gradišku stigao posljednjeg dana zime 1975., je Republičkom sekretarijatu za pravosuđe podnio molbu za pomilovanje, no ona je odbijena, dan nakon njegova 41. rođendana, na Božić, 25. prosinca 1975., koji je u to vrijeme bio radni dan.¹⁸⁴ Mesić, s obzirom da je bio i pravnik po struci, mnogim je osuđeniciima pisao molbe za pomilovanje pa su ga zbog toga uvažavali i u znak poštovanja obračali mu se s “doktor”. Bilo je u zatvoru mnoštvo nevještoga svijeta koji se jedva znao i potpisati, zatvorenika koji ne bi bili kadri napisati molbu. Za njih je to bio nedokučiv pothvat pa su silno cijenili takve usluge, pogotovo kada bi molba za pomilovanje bila uslišana.

Različitim trikovima osuđenici su si pokušavali koliko-toliko olakšati život. Tako je Stjepan Mesić ispričao novinaru Dragi Hedlu kako su u jesen 1975. vinogradi u okolici Stare Gradiške odlično rodili pa je uprava zatvora napunila kantu groždem i prodavala ga zatočenicima. Mesić je kupio veću količinu grožđa i uspio nabaviti veliku praznu limenku.

„Dok bi ostali zatvorenici išli pogledati televizijske vijesti, ja sam imao berbu. Rukama bih zdrobio grožđe i napravio mošt, a onda sam kupio šećer i sve to pomiješao te pustio da se odvija vrenje. Marko Veselica koji je radio u zatvorskoj tapecirnici, napravio mi je noćni ormarić, pa sam u njega sakrio onu veliku limenku u kojoj je vrio mošt i sve maskirao knjigama da je ne primijete stražari kad krenu u pregled soba. No, problem je bio s vinskim mušicama, koje su se ubrzo pojavile u velikom broju, pa sam se bojao da me njihovi rojevi ne izdaju. Zatvorski čuvar koji se prezivao Keser, i koji je bio dobar prema osuđeniciima, došao je i do moje ćelije, pogledao ovlaš i rekao, pokazujući rukom na hrpu knjiga koje su stajale

¹⁸² Gotovac (1989), 142.

¹⁸³ Stjepan Mesić kasnije će postati premijer Republike Hrvatske (svibanj-kolovoz 1990.), predsjednik Predsjedništva SFRJ (lipanj-prosinac 1991.) te predsjednik Republike Hrvatske (u dva mandata; veljača 2000.-veljača 2010.).

¹⁸⁴ <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=578391>; datum pristupa 09. srpnja 2013.

na ormariću i bile kamuflaža za onih nekoliko boca vina: „Možemo dalje, doktor“ - kako su me u zatvoru zvali – „ionako ima samo knjige“. ¹⁸⁵

Stjepan Mesić je iz KP doma Stara Gradiška izašao nakon točno godinu dana izdržane kazne strogog zatvora. Dana 20. ožujka 1976. upravitelj KP doma Stevan Grbić izdao mu je papir kojim je mogao dokazati da je uredno odslužio zatvorsku kaznu i da je slobodan čovjek. Podmireni su mu troškovi za prijevoz do Zagreba te mu je vraćena i ušteđevina od 590,70 dinara. Imao je vlastito odijelo, ono isto u kojem je u Staru Gradišku došao prije godinu dana. ¹⁸⁶

Dražen Budiša je Gradišku napustio u proljeće 1975. Diplomirao je tek nakon izlaska iz zatvora.

„To je zapravo crna rupa. Stara Gradiška je jedna crna rupa. [...] Da vam pravo kažem... Ja sam bio mlad čovjek. Ja nisam sumnjao u to da ono za što se zalažem nije ispravno. Ja sam u tom smislu bio miran čovjek i mirno sam izdržavao tu kaznu. U konflikte nisam nikada ulazio. [...] I ja moram reći da ne znam da li sam ikada sanjao zatvor. Da, zapravo, koliko ja razabirem, taj zatvor nije na mene ostavio nekoga traga. Čak i u fizičkom smislu – ljudi izgube zube, izgube kosu. Mene to nije pogodilo.“ ¹⁸⁷

Vlado Gotovac za Staru Gradišku kaže da je bila:

„...stvarnosti [koja je] pretvarala ljude u prljavo, smrdljivo, izmučeno tijelo bez duše, u radnog primata, u zomba koji postoji samo kao oruđe.“

Kazneno-popravni dom Stara Gradiška postojao je sve do 1991. Vlada Republike Hrvatske donijela je 6. veljače 1991. odluku o ukidanju Kazneno-popravnog doma i premještanju preostalih osuđenih osoba u druge kazneno-popravne ustanove na području Republike Hrvatske. Vlasništvo nad svim nekretninama koje je koristila i kojima je upravljao KP dom preneseno je na Općinu Nova Gradiška. Sva oprema KP doma namijenjena je preraspodjeli na druge kazneno-popravne ustanove i domove za preodgoj, a ona koja se ne uspije preraspodijeliti, namijenila se prodaji od koje će se sredstva koristiti za posebne namjene kazneno-popravnih ustanova. Radnici i službenici KP doma su preraspoređeni na rad u druge ustanove ili im je prekinut radni odnos.

185 <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=578391>; datum pristupa 09. srpnja 2013.

186 <http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=578391>; datum pristupa 09. srpnja 2013.

187 Razgovor s autorom.

Prema pisanju Ivana Stanića, odgajatelja u KP domu Stara Gradiška, koji se poziva na kartoteke osuđenih osoba, od 1945. do rasformiranja ustanove 1990. kroz kaznionicu je prošlo ukupno 98 961 osoba, a od toga 31 204 osobe koje su bile politički zatvorenici.

Današnji izgled Kule

Pogled na hodnik nekadašnjeg KPD Stara Gradiška

Unutrašnjost nekadašnjeg
KPD Stara Gradiška

Ilija Jakovljević završio je svoje zapise iz Stare Gradiške ovim riječima: „Hrvatska zemljo naša, još će bit orkana!“¹⁸⁸ Njegova zloslutna najava ostvarila se 1991. kad su jugoslavenske savezne republike Hrvatska i Slovenija počele poduzimati korake koji su vodili u odcjepljenje od Jugoslavije i nezavisnost. Na prvim višestranačkim izborima održanim u Hrvatskoj, u travnju i svibnju 1991., pobijedila je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) koja je na agresivnu politiku vodstva Socijalističke Republike Srbije pod vodstvom Slobodana Miloševića odgovorila konzervativnim, nacionalističkim programom. Na jačanje HDZ-a dio pripadnika srpskog naroda u Hrvatskoj odgovorio je otkazivanjem poslušnosti Zagrebu i dizanjem oružane pobune protiv novouspostavljene hrvatske vlasti. Općine u Lici, Dalmaciji, Kordunu i Baniji u kojima su pripadnici srpskog naroda činili većinu proglasile su 19. prosinca 1990. Srpsku autonomnu oblast Krajine (SAO Krajine), kao teritorijalnu autonomiju u sklopu Republike Hrvatske i federativne Jugoslavije, s glavnim gradom Kninom.¹⁸⁹ Nakon što je Hrvatska proglasila nezavisnost 8. listopada 1991. ustavotvorna skupština SAO Krajine na sjednici u Kninu proglasila je 19. prosinca 1991. odcjepljenje od Hrvatske i stvaranje Republike Srpske Krajine.¹⁹⁰ Oružani okršaji snaga MUP-a Republike Hrvatske i snaga pobunjenih hrvatskih Srba počeli su u ožujku 1991. u gradiću Pakracu u zapadnoj Slavoniji, tridesetak kilometara udaljenom od Stare Gradiške. Savezne vlasti poslale su tada Jugoslavensku narodnu armiju (JNA) da smiri situaciju. U narednim mjesecima JNA sve je više stajala na stranu pobunjenih hrvatskih Srba i otvoreno ih pomagala. Dana 06. srpnja srpske paravojne postrojbe spalile su selo Čelije u Slavoniji, a većinski hrvatsko stanovništvo prognale. Do kraja kolovoza gradovi i sela u Istočnoj i zapadnoj Slavoniji, Kordunu, Baniji, Lici i Dalmaciji napala je JNA, Vojska SAO Krajine te paravojne formacije iz Hrvatske i one pristigle iz Srbije. Prekinut je promet autocestom Zagreb – Lipovac. Zauzimanje područja od strane JNA i snaga SAO Krajine popraćeno je etničkim čišćenjem i zločinima nad civilnim stanovništvom nesrpske nacionalnosti. Područje Stare Gradiške našlo se u sastavu Republike Srpske Krajine. Petnaestog kolovoza 1991. predstavnici hrvatskih Srba iz Okučana proglasili su osnivanje Opštine Okučani, u čiji sastav su uvršteni i Stara Gradiška i sela u njenoj okolici te njihovo pripajanje u sastav SAO Krajine.¹⁹¹ U večernjim satima 17. kolovoza 1991. Banjalučki korpus

188 Jakovljević (1999), 336.

189 Barić (2005), 94.

190 Barić (2005), 146.

191 Radošić (2012), 25.

JNA, pod zapovjedništvom potpukovnika Ratomira Simića, tenkovskom vatrom i borbenim zrakoplovima s područja Bosne i Hercegovine, napao je Staru Gradišku.¹⁹² Iako zaštićena i zastavom obilježena kao spomenik kulture, zgrada Kule izravno je pogođena s više projektila. Na sjeveroistočnom dijelu Kule urušena je nosiva konstrukcija, svodovi prizemlja, kata i bočnih obzida. Oštećeno je krovništvo na površini 2-3 četvorna metra.¹⁹³ Snage MUP-a Republike Hrvatske i Zbora narodne garde koji su se nalazili u Staroj Gradiški potisnuti su sve do sela Novi Varoš, desetak kilometara sjeverno od Stare Gradiške. Žene, djeca i starije osobe su evakuirane. Nakon okupacije Stare Gradiške postav stalne muzejske izložbe izložen u prostoru Kule, simbolu stradanja žena i djece, nestao je zajedno s cjelokupnom građom Spomen područja Jasenovac.¹⁹⁴

Nakon okupacije velikih dijelova zapadne Slavonije i dijela bivše općine Nova Gradiška čelnništvo SAO Krajine ponovno stavlja nekadašnju kaznionicu u Staroj Gradiški u uporabu. Kaznionica od rujna 1991. korištena kao zatvor za zarobljene civile nesrpske nacionalnosti s područja zapadne Slavonije, zarobljene pripadnike MUP-a Republike Hrvatske i Zbora narodne garde s cijelog područja Hrvatske, za civile s područja Bosne i Hercegovine te za uhvaćene vojne bjegunce JNA i Vojske RSK i vojne kažnjенике.¹⁹⁵ Nesrpsko civilno stanovništvo zaseoka Gornji Varoš, Uskoci, Bijeje Stijene i Borovac, u neposrednoj blizini Stare Gradiške, nije odvedeno u zatvor, nego je držano u jednoj vrsti kućnog pritvora u svojim selima. Osim u Staroj Gradiški, manji zatvor je postojao i u selu Okučani, gdje se nalazio u prostorijama „Stare pošte“, u prizemlju današnje zgrade općine.¹⁹⁶ Prve zatvorenike u rujnu 1991., 120 zarobljenih civila i pripadnika MUP-a s područja zapadne Slavonije, nova je uprava zatvora smjestila u samice i prostore IV. odjela bivšeg Kazneno-popravnog doma. Iz kasnijih svjedočenja logoraša i logorašica i vođenim sudskim postupcima vidljivo je kako su zatočenici sustavno bili izloženi različitim oblicima fizičkog i psihičkog zlostavljanja. Preživjeli zatočenici redom svjedoče o batinanju gumenim palicama, kundacima puške i drškama pištolja, udaranju predmetima po spolovilu i testisima, izbijanju i vađenju zubi, lomljenju ekstremiteta i korištenju elektrošokova. Svjedoče o uskraćivanju osnovnih ljudskih potreba poput vode, hrane, prava na korištenje WC-a ili prava na liječničku pomoć,

192 Radošić (2012), 25. <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/rezultat1.asp?m=15-1> (datum pristupa 8. travnja 2013.).

193 Prostor tvrđave u Staroj Gradiški dodatno je oštećen tijekom Domovinskog rata, jer su ga pripadnici JNA i krajiške vojske koristili kao skladište teškog naoružanja. (Stanić (2005), 201.).

194 <http://www.mdc.hr/RatneStete/hr/rezultat1.asp?m=15-1> (datum pristupa 8. travnja 2013.).

195 Radošić (2012), 18, 35.

196 Radošić (2012), 32.

mučenje gašenjem opušaka po tijelu, zarezivanju po dijelovima tijela, rezanje prstiju, polijevanje hladnom vodom, različitim oblicima seksualnog izživljavanja nad zatočenicima, višekratnim silovanjima zatočenica, tjeranju logoraša na ljubljenje slika Slobodana Miloševića i Draže Mihajlovića, tjeranje logoraša na ljubljenje brade čuvara koji su se identificirali sa četnicima, puštanju pasa na zatvorenike i tjeranju zatvorenika na teške radove u logoru i izvan njega.¹⁹⁷ Po pedeset ili šezdeset zatvorenika držano je u sobama veličine pet puta šest metara, pa su morali spavati na smjene. Hranu su zatvorenici dobivali tri puta na dan, ali često je kilogram kruha bio namijenjen za više od dvadeset osoba. Uskraćivano im je pranje, a kad je i bilo omogućeno, čuvari su ih polijevali hladnom vodom, pri čemu su ih tukli i pljuvali.¹⁹⁸ Osim toga, svi zatvorenici opljačkani su prilikom privođenja i pretresa.¹⁹⁹ Postupaka prilikom dolaska u Staru Gradišku sjeća se bivši zatvorenik Josica Cindrić, pripadnik pričuvnog sastava ZNG-a, uhićen 18. studenog 1991. prilikom pretresa konvoja Međunarodnog Crvenog križa s prognanicima iz Cazina u Bosni i Hercegovini:

„Autobusi su krenuli, a nismo znali kuda nas voze, bili smo pod pratnjom [Martićeve] milicije. [...] Kad smo stali u neakvoj šumi stražari su rekli da će nas sve poubijati, a tu nas je pod pratnju preuzela Vojna policija i oni su na prepratili sve do Stare Gradiške. Kad su autobusi ušli u krug zatvora oko istih su se okupili „četnici“, rezervisti, „Martićevci“, i drugi u vojnim, šarenim i zelenim uniformama. U rukama su imali puške, letve, gumene palice, lance, te kako smo izlazili iz autobusa tukli su nas tim predmetima sve do ulaska u prostoriju zatvora. U hodniku zatvora postrojili su nas u vrstu, izvadili smo sve iz džepova, a onda smo se morali skinuti do gola. Odjeću su nam vratili, a naše vrijedne stvari, novac i nakit, oduzeli. Potom su nas rasporedili po ćelijama u kojima nas je bilo po 40-ak i morali smo biti okrenuti licem prema zidu, glave pognute prema zemlji, a ruke su morale biti na potiljku. U prostorije su non-stop ulazili „Martićevci“ i „četnici“ koji su nas nemilosrdno tukli šakama, nogama, palicama, podzemnim kablovima i drugim tupim predmetima...”²⁰⁰

Zatvorenik Živko Guberović, inače stanovnik Stare Gradiške, nije napustio Staru Gradišku mjesto nakon ulaska JNA te je ubrzo bio uhićen i odveden u zatvor. Kasnije je svjedočio:

197 Radošić (2012), 18-19.

198 Final report of the United Nations Commission of Experts, established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Annex VIII - Prison camps; Under the Direction of: M. Cherif Bassiouni; S/1994/674/Add.2. <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/VIII-09.htm#III.B.22> (datum pristupa 9. srpnja 2013.).

199 Radošić (2012), 18-19.

200 Radošić (2012), 143-144.

„Dana 10. rujna 1991. dok sam se nalazio u selu pred trgovinom, došli su pripadnici Milicije Krajine [...], koji su me bez ikakvog razgovora vezali lisicama i počeli tući rukama i nogama, psujući mi mater ustašku. Odveli su me pješice u zgradu bivšeg KPD Stara Gradiška, gdje sam zatvoren u samicu. Istu noć u samicu su došli meni nepoznati pripadnici Milicije koji su me počeli [...] udar[ati] rukama i nogama, tražeći da priznam da imam oružje i da sam pucao po vojsci, da surađujem s MUP-om i da nosim hranu u šumu Prašnik gdje se isti nalaze. [...] Svakodnevno je [u samicu] dolazio „Komandir milicije Stara Gradiška“ Božić Gojko koji me najviše od svih čuvara tukao gumenom palicom, rukama i nogama. Jednom prilikom sam školskom klupom, koja se nalazila unutar samice, razbio vrata na istoj, a tada je došao Božić Gojko, te me pretukao toliko da sam jedva hodao...“²⁰¹

Mato Guberović (nije u rodu sa Živkom Guberovićem) preživio je i zatvor u Staroj Gradiški i zatvor u Okučanima, u kojima je naizmjenice boravio. Za boravka u oba zatvora bio je svjedokom teških kršenja ljudskih prava:

„Dana 17. prosinca 1991. osoba po nadimku Macola došao je u ćeliju, te na hodnik izveo Sanjicki Darka, kojeg je upitao: „Hoćeš li da ti izvadim oko ili da ti odrežem prst?“, no Sanjicki je samo šutio. U tom trenutku Macola je izvadio noć i odrezao mu mali prst, te zasjekao uho, a potom vratio u ćeliju.²⁰² Svi mi zatočeni to smo gledali, jer se to događalo u hodniku ispred ćelije. Nakon što je vratio Sanjickog u ćeliju i zatvorio, Macola je iz džepa hlača izvadio smotuljak novinskog papira i raširio ga tako da smo svi vidjeli da u papiru ima ljudsko uho, te nas je natjerao da ga svi dodirujemo kako bi se uvjerali da je pravo, govoreći: „Ovo sam odrezao jednom gardisti.“ [...] Mene je iz ćelije izveo Petković Nebojša i odveo u jednu prostoriju [...] i tom prilikom me prvo škarama šišao i na glavi mi napravio križ, da bi me potom natjerali da golim rukama s peći skinem užareni poklopac, a to sam morao ponoviti više puta. Od užarenog poklopca zadobio sam teške opekotine dlanova obje ruke, a potom su me pretukli rukama, nogama i gumenom palicom. [...] Ne sjećam se točno datuma, ali mislim da je bilo 20. prosinca 1991. [kad] su iz ćelije odveli Grgić Rezu, te su ju u prostoriji tukli, [...] a među njima je bila i jedna ženska osoba koja je nožem izrezala svu odjeću na Rezi pa je ostala gola, a potom su nas zatvorenike tjerali da općimo s [Rezom], no to nije htio nitko od nas, tako da smo svi dobili batine. Ženska osoba je gumenom palicom tukla Žužić Željka, te ga tjerala da joj liže čizme. [...] U zatvor su par puta na

201 Radošić (2012), 54-55.

202 Darko Sanjicki kasnije je ubijen, za vrijeme zatočeništva u zatvoru u Okučanima. Tijelo mu je pronađeno u bunaru, na staroj benzinskoj pumpi Okučani, na autocesti Zagreb-Lipovac. (Radošić (2012), 67.).

samom početku navraćali i dobrovoljci iz Srbije, tzv. Beli orlovi, koji su prijetili da će nas poklati, a nekima smo morali ljubiti i brade.“²⁰³

Pedesetogodišnji Vladimir Solar, koji je prije rata bio ravnatelj Medicinskog centra Pakrac i predsjednik Crvenog križa Pakrac te član Izvršnog vijeća općine Pakrac, zarobljen je u kolovozu 1991. i odveden u logor Bučje pokraj Pakraca. Nakon četveromjesečnog boravka u Bučju prebačen je u zatvor Stara Gradiška. Kao iskusni liječnik, specijalist opće medicine, u Staroj Gradiški, koja nije imala svoje medicinsko osoblje, našao se u drukčijoj situaciji od većine ostalih zatvorenika:

„Mi smo u Bučju bili do 09. prosinca, kada je nas četrdeset pokupljeno u kamion i odvezeno u Staru Gradišku. Tamo su nas metnuli u dvije prostorije. I tamo smo bili do 15. ili 16. siječnja, kad je prva grupa išla na razmjenu. I 29. siječnja, kad je druga grupa išla na razmjenu. Mene su dva puta iz stroja za razmjenu, gdje sam bio, vraćali natrag. I ostao sam... Ja sam u Staroj Gradiškoj nakon tri dana počeo raditi kao liječnik za sve zatvorene u logoru u Staroj Gradiškoj. Tako da sam obavljao taj posao uz zapovjednika. I sestru koja je bila u ambulanti. I koja mi je bila nabavljač lijekova i instrumenata šta sam ja tražio. Tako da sam imao uvid u situaciju u kojoj su bili svi tamo zatvorenici. Treći dan sam bio pozvan kod zapovjednika zatvora da jel hoću obavljati poslove doktora za zatvorenike. Ja sam rekao da hoću. Nakon tjedan dana svi stražari dolazili su meni na pregled. Jer nisu imali boljega doktora. [Jeste bili na neki način u povlaštenom položaju zbog toga?] - Jedino sam tri sata, dva do tri sata na dan, bio u toj ordinaciji koja je formirana bila. I gdje su mi dovozili sve one koji su tražili da ih liječnik pregleda. Uz to, da sam imao uvijek kraj sebe sestru. I dva stražara su stajala. Tako da pacijent nije mogao ništa reći određeno. Na koji način i kako je bio maltretiran. Ali sam bio u sobi zajedno sa svima poslije toga. Tako da smo tamo kontaktirali i pričali. Ja sam tamo pregledavao i ove naše zarobljenike koji su došli iz Okučana. Jer, zapravo, je isto bilo jedno devetero ubijenih. I jezivo istučenih. I premlaćenih, i maltretiranih. Petnaest ili šesnaest koje su dovezli na sam Badnjak navečer. Ja sam ih na Božić ujutro pregledavao. I pružao im koliko-toliko utjehu. I davao tablete protiv bolova. I zbrinjavao rane koje su dobivali. Tamo je bilo isto jezivih stanja. I isto je jedna ženica navela da su je silovali, maltretirali sa onim elektrošokeljima [sic!]. I da je bilo grozno. Uglavnom, loše iskustvo. Isto sam tako i pregledavao one koji su došli sa razmjene. I bili u hrvatskim zatvorima. Pa sam pisao formalno nalaze koje su oni tražili

da napišem za njihova sudska tijela. Međutim, ja mislim da nije to nikad nitko ni gledao niti iskorištavao.”²⁰⁴

161

Stara Gradiška
kao paradigma
hrvatske povijesti
20. stoljeća

Solaru je boravak u Staroj Gradiški, nakon iskustva u logoru Bučje, ipak bio lakše iskustvo:

„U Staroj Gradiškoj je hrana bila puno bolja nego što je bila na ovome. Tri put dnevno je dobivano jesti. Imali smo dovoljno pokrivača. I slamaricu, slame dolje. Tako da je bilo u odnosu na Bučje daleko, daleko bolje. A povremeno su neke izvodili, ispitivali i maltretirali kao i na Bučju. To sve bilo. Išli smo na ispitivanje. Tamo ja nisam dobivao batine.”²⁰⁵

Vladimir Solar razmijenjen je 06. veljače 1992.

Krajem 1991. zatvor u Staroj Gradiški obišle su delegacije međunarodnih humanitarnih organizacija – Liječnici bez granica i Međunarodnog komiteta Crvenog križa. Zatvor u Staroj Gradiški bio je pod nadzorom Stanice milicije Stara Gradiška sve do 07. prosinca 1991. kad je, zbog ukidanja SM Stara Gradiška i prelaska dijela djelatnika u Okučane, a dijela u Vojnu policiju, došao pod nadzor Vojne policije (VP) banjalučkog korpusa JNA. Pod nadzorom VP banjalučkog korpusa JNA bio je sve do 07. lipnja 1992. kad je logor ukinut, a preostali logoraši, koji u međuvremenu nisu razmijenjeni za zarobljene vojnike JNA ili Vojske RSK, odvedeni su u Bosnu i Hercegovinu, u logor Manjača, u blizini Banja Luke.²⁰⁶ U prva četiri mjeseca postojanja kroz zatvor je prošlo gotovo četrismo zatvorenika. Završno izvješće Komisije stručnjaka Ujedinjenih naroda, osnovane rezolucijom Vijeća sigurnosti 780 1992., kako bi istražila postojanje logora i zatvora na području bivše Jugoslavije, pozivajući se na Vladimira Solara, navodi kako je kroz zatvor prošlo najmanje 635 zatvorenika.²⁰⁷ Isti izvještaj navodi i da je Promatračka misija Europske komisije vidjela četiri zatvorenika u Staroj Gradiški u srpnju 1993., iako je zatvor navodno prestao s radom u lipnju 1992.²⁰⁸

V. Kultura zaborava

Ako se županijskom cestom E661 krene s autoceste Zagreb – Lipovac prema Bosanskoj Gradiški prolaznik lako promaši Staru Gradišku. Petstotinjak metara ispred graničnog prijelaza prašnja cesta vodi do centra

²⁰⁴ Razgovor s autorom.

²⁰⁵ Razgovor s autorom.

²⁰⁶ Radošić (2012), 35-37.

²⁰⁷ Final report of the United Nations Commission of Experts, established pursuant to security council resolution 780 (1992), Annex VIII - Prison camps; Under the Direction of: M. Cherif Bassiouni; S/1994/674/Add.2. <http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/anx/VIII-09.htm#III.B.22> (datum pristupa 9. srpnja 2013.).

²⁰⁸ Ibid.

općine Stara Gradiška. Nekoliko minuta nakon zaustavljanja u središtu mjesta, između zgrade nekadašnje kaznionice i ostataka Kule, prilazi policijski automobil. Na moju izjavu da sam došao fotografirati nekadašnji logor i zatvor Stare Gradiške dobivam odgovor da se „mnogo Hrvata ovdje napatilo“. U središtu mjesta nalazi se golema zgrada nekadašnjeg kazneno popravnog doma. Na ulazu u kaznionicu nalaze se teška, zahrđala, željezna vrata na kojima vise dva lokota, ali očito bez razloga, jer vrata nisu zaključana. Glavni ulaz krasi dvije mramorne ploče. Veća, crna, posvećena je zatočenicima iz vremena Jugoslavije dok je Stara Gradiška bila kazneno-popravni dom:

„U ZNAK SJEĆANJA NA POLITIČKE ZATVORENIKE, ŽRTVE KOMUNISTIČKOGA REŽIMA, STRADALE U ZATVORU STARA GRADIŠKA, POVODOM 23. KOLOVOZA – DANA SJEĆANJA NA ŽRTVE SVIH TOTALITARNIH I AUTOKRATSKIH REŽIMA.“

VLADA REPUBLIKE HRVATSKE 2011.“

Na drugom pored stoji manja ploča, od bijelog mramora, ukrašena s desne strane pleterom, a s lijeve stiliziranim cvjetnim uzorkom. Iako su u prostorijama nekadašnjeg KPD Stara Gradiška uz hrvatske civile i branitelje držani i civili drugih nacionalnosti, kao i dezerteri koji nisu htjeli sudjelovati u agresiji JNA i Vojske RSK, na natpisu u sredini ploče stoji:

„NA OVOM SU MJESTU TIJEKOM 1991. GODINE BILI ZATOČENI, MUČENI I UBIJANI HRVATSKI BRANITELJI, ŽENE I STARCI U STAROJ GRADIŠCI. U ZNAK SJEĆANJA I OPOMENE POSTAVLJAMO OVU SPOMEN – PLOČU HRVATSKO DRUŠTVO LOGORAŠA SRPSKIH KONCENTRACIJSKIH LOGORA

U STAROJ GRADIŠCI 3. 2. 2007. G“

Iako se u ovoj zgradi do 1991. nalazio muzej u spomen žrtvama nastradalim u ustaškom koncentracijskom logoru, nigdje se na ostacima utvrde, kao ni ispred ili iza zaštitne ograde, koja je ionako urušena, ne nalazi ni kakvo obilježje za najmanje 12 790 ubijenih. Jedino obilježje vezano uz to razdoblje je spomenik u obliku obeliska koji se nalazi malo dalje od ostatka utvrde, na humku pored starog pravoslavnog groblja uz obalu Save. Na sivom, napuknutom i napola urušenom spomeniku još je vidljiv natpis: „Žrtvama fašizma 1941. – 1945.“ Do spomenika je teško doći, jer trava nije odavno pokošena, a staza nije održavana.

Ulaskom u kompleks otvara se labirint hodnika i soba, u kojima se i u prizemlju i na prvom katu prizori ponavljaju: razbijeni prozori, dignuti parketi, razvaljeni zidovi, uništeni namještaj. Cijelo vrijeme osjeća se miris vlage i truleži. U jugoistočnom dijelu prizemlja nečiji neuspjeli pokušaj sađenja gljiva doprinosi sveopćem dojmu raspadanja. U dugačkom hodniku prizemlja ležala je mrtva čaplja. S prvoga kata se na tavan ne može jer su se stepenice urušile, ali se zato iz prizemlja može sići u podrum, iako se kroz njega ne može prolaziti, jer je pun vode. Zamijetivši spomen ploče posvećene političkim zatvorenicima iz vremena Jugoslavije i zarobljenim hrvatskim braniteljima i civilima iz razdoblja Domovinskog rata, ali nikakvo obilježje za nastradale u Drugom svjetskom ratu, produžujem prema ruševini nekadašnje austro-ugarske tvrđave u kojoj se nalazio zloglasni ustaški zatvor Kula. Kula se urušila, a i tvrđava je u vrlo lošem stanju. Ograđena je zaštitnom ogradom, radi sigurnosti posjetitelja. S južne strane, prema Savi, ogromna rupa i srušeni komadi bedema ukazuju na mjesto gdje je 17. kolovoza 1991. udarila granata poslana iz smjera Bosanske Gradiške.

Preostale zgrade nekadašnjeg zatvora i logora već godinama propadaju. Iako je utvrda, izgrađena u 18. stoljeću, jedna od četiri sačuvane utvrde kavalir tipa na području Republike Hrvatske i kao takva upisana u registar zaštićenih spomenika kulture, nalazi se u vrlo lošem stanju. Godine 2012. prezentirana je predviđena koncepcija obnove utvrde i Kule, međutim do danas nikakvi vidljivi koraci još nisu poduzeti.²⁰⁹ Iako se po stanju u kojem se nalaze zgrade u kojima se nekada nalazio logor ne bi dalo zaključiti, područje nekadašnjeg ustaškog logora u Staroj Gradiški dio je Javne ustanove Spomen područje Jasenovac. Također, za razliku od Jasenovca ili Jadovna, neusporedivo je manje prisutna u javnosti. Iako je ustaški logor u Staroj Gradiški bio, pod nazivom Logor V., sastavni dio jasenovačkog kompleksa koncentracijskih logora, po više toga je bio specifičan. Kao sabirni logor i logor smrti trajao je relativno kratko, nepune četiri godine. Nemjerljivo je to s vremenom u kojem je Stara Gradiška služila komunističkim vlastima za zatvaranje političkih zatvorenika. Ipak, broj ljudi koji su svoje živote na najokrutnije načine završili u četiri godine postojanja Logora V. u Staroj Gradiški, a ni do danas im nije utvrđen konačan broj, kreće se u desecima tisuća. Nerazmjerno je to s nekoliko desetaka umrlih u 44 godine koliko je Stara Gradiška funkcionirala kao zatvor u socijalističkoj Jugoslaviji. Upotrijebljena usporedba nikako ne znači relativiziranje okrutnosti i dehumanizirajućih metoda korištenih u

²⁰⁹ Planirana koncepcija obnove utvrde može se vidjeti na linku: http://www.youtube.com/watch?v=w1_wscu3fY (datum pristupa 09. srpnja 2013.).

KP domu Stara Gradiška ili bilo kojem drugom zatvoru za političke zatvorenike u vremenu Jugoslavije.

Usprkos značenju koje bi joj kao jedinstvenom mjestu patnje i stradanja moralo pripadati, Stara Gradiška danas zauzima posve marginalno mjesto u društvenom sjećanju u Hrvatskoj. Možda je upravo nesnalaženje u troslojnoj povijesti stradanja u Staroj Gradiški dubinski razlog što odgo-varajuća počast nije odana niti jednoj od žrtava ovog logora/zatvora, niti je sačuvana dostojanstvena uspomena na njih.

VI. Kontinuitet patnje i troslojnost

Kad je 2011. godine u povodu obilježavanja 23. kolovoza, Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, tadašnja premijerka Republike Hrvatske Jadranka Kosor otkrila spomen ploču na zgradi bivšeg kazneno-popravnog doma u Staroj Gradiški u znak sjećanja na političke zatvorenike i žrtve komunističkog režima stradale u tom zatvoru, u izjavi za novinare rekla je kako bi upravo Stara Gradiška mogla „biti simbol onoga što totalitarni režimi mogu učiniti čovjeku i njegovu dostojanstvu”.²¹⁰ Potom je nastavila: „Najvažnije što želimo postići današnjim obilježavanjem je to da se sve činjenice moraju uvijek staviti na stol i da se ništa od onoga što se događalo ne smije zaboraviti. Povijesna je pravda znati što se gdje i u koje vrijeme događalo. S velikim se štovanjem klanjamo žrtvama nacizma i ustaškog režima, ali isto tako treba govoriti i o žrtvama komunističkih zločina. Moramo se jednako sjećati svih žrtava.”²¹¹ Ipak, njena vlada, kao ni njene prethodnice i nasljednice, nisu napravile ništa više osim odavanja počasti Stara Gradiška i dalje propada. Čini se da bi zbog trostrukog podsjećanja na mračnu prošlost svi nekako najradije da Stare Gradiške i njenih zapuštenih zidina nema.

Mjesta poput Stare Gradiške s višeslojnošću stradanja i progona nema mnogo ni u Hrvatskoj, ni u Europi. Kao jedinstveno mjesto sjećanja u Hrvatskoj, od Stare Gradiške trebalo bi urediti jedinstveno spomen područje. Unutar slojevitosti Stare Gradiške jasno se raspoznaje stradanje čovjeka, patnja i smrt u kojoj su svi bili jednaki. Upravo zato kroz Staru Gradišku treba se iskazati protest protiv kršenja ljudskih prava uopće. Osim kao mjesto na koje neće dolaziti samo pripadnici organizacija političkih zatvorenika iz komunističkih vremena, pripadnici braniteljskih

210 <http://www.vecernji.hr/vijesti/j-kosor-staroj-gradiski-moramo-se-jednako-sjecati-svih-zrtava-clanak-320691>; datum pristupa 09. srpnja 2013.

211 Ibid.

udruga, preživjeli ili potomci stradalih iz Drugog svjetskog rata, povjesničari ili aktivisti nevladinih organizacija, Stara Gradiška treba imati i drugu funkciju. Ona treba postati simbol protesta protiv patnje i zlostavljanja čovjeka, protiv uništavanja ljudskog dostojanstva i kršenja ljudskih prava. Treba postati opomena na sva zla, logore i režime koji su ugnjetavali i proganjali ljude. Tako bi Stara Gradiška trebala živjeti u našoj povijesti.

165

Stara Gradiška
kao paradigma
hrvatske povijesti
20. stoljeća

Spomenik žrtvama
fašizma na
pravoslavnom groblju
pored lokaliteta
nekadašnjeg ustaškog
logora

Zapušteno
pravoslavno groblje
pored lokaliteta
nekadašnjeg ustaškog
logora

MONOGRAFIJE, AUTOBIOGRAFIJE, BIOGRAFIJE:

Banac, Ivo: Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu, Globus, Zagreb, 1990.

Barić, Nikica: Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995., Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

Dabčević Kučar, Savka: Sedamdesetprva – Hrvatski snovi i stvarnost, Interpublic, Zagreb, 1997.

Franić, Augustin: KPD Stara Gradiška, mučilište i gubilište hrvatskih političkih osuđenika, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Podružnica Dubrovnik, Dubrovnik, 2009.

Goldstein, Ivo: Hrvatske 1918.-2008., Europapress Holding: Novi Liber, Zagreb, 2008.

Gotovac, Vlado: Moj slučaj, Cankarjeva založba, Ljubljana – Zagreb, 1989.

Jakovljević, Ilija: Konclogor na Savi, Konzor, Zagreb, 1999.

Jareb, Mario: Ustaško-domobranski pokret: Od nastanka do travnja 1941. godine, Školska knjiga, Zagreb, 2006.

Karakaš, Marica: Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac prema svjedočenju logorašica 1946.-1948. godine, U: Dijalog povjesničara – istoričara 7, Centar za politološka istraživanja, Zagreb, 2002.

Kovačić, Davor: Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška i procjene broja žrtava, U: Radovi 34-35-36, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, 2002.-2004.

Kovačić, Davor: Vlado Singer i Stjepan Rubinić – od visokih policijskih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske do zatočenika koncentracijskih logora, U: Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951., Zbornik radova sa znanstvenog skupa u Hrvatskom institut za povijest, Zagreb, 12. svibnja 2009.

Kraus, Ognjen (Ur.): Antisemitizam, Holokaust, antifašizam, Židovska općina, Zagreb, 1996.

Kučan, Maja: „Jedinomoje i ostali!“ – Pisma iz logora, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2010.

Mijatović, Anđelko: Bruno Bušić, 1939.-1978. - život i djelo, Školska knjiga, Zagreb, 2010.

Pojedinačni popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945., Spomen područje Jasenovac, Jasenovac, 2007.

Ponoš, Tihomir: Na rubu revolucije – studenti '71., Profil, Zagreb, 2007.

Radošić, Vlado: Pakao srpskog logora: Stara Gradiška 1991., Udruga specijalne policije iz Domovinskog rata "Zebre", Nova Gradiška, Tiskara Arca, 2012.

Stanić, Ivan: Zatvor u zatvoru Stara Gradiška, Plava rijeka, Zagreb, 2005.

Veselica, Marko: Moja hrvatska sudbina, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2003.

Žugaj, Vjekoslav: Židovi novogradiškog kraja, Židovska općina, Zagreb, 2001.

Žugaj, Vjekoslav: Stara Gradiška, NTD Mato Lovrak, Zagreb, 1997.

167

Stara Gradiška
kao paradigma
hrvatske povijesti
20. stoljeća

NOVINE I ČASOPISI:

Glas Koncila, 22. svibnja 2011. – 3. srpnja 2011.

Narodni list, 02. ožujka 2007.

Hrvatsko slovo, 18. veljače 2011.

Narodne novine, 13. veljače 1991.

RAZGOVORI S AUTOROM:

Dražen Budiša, razgovor vođen 20. veljače 2013. u prostorijama Hrvatske socijalno-liberalne stranke u Zagrebu.

Pavle Gojković, razgovor vođen 6. ožujka 2013. u prostorijama Osnovne škole „Đura Jakšić“ u selu Šargovac pokraj Banja Luke, Bosna i Hercegovina.

Brigita Knežević, razgovor vođen 25. veljače 2011. u prostorijama Udruge preživjelih stradalnika ustaških koncentracionih logora u Beogradu, Srbija.

Jelena Radojčić, razgovor vođen 24. veljače 2011. u njenom stanu u Zemunu, Srbija.

Vladimir Solar, razgovor vođen 25. siječnja 2012. u kazivačevoj kući u Lipiku.

Vesna Teršelič

Vesna Teršelič (Ljubljana, 1962.) studirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1985. godine aktivna je u zelenim, ženskim i mirovnim civilnim inicijativama. Suosnivačica je SVARUN-a - Radne grupe za ekološke, mirovne, ženske i duhovne inicijative (1986.), Zelene akcije (1990.), Antiratne kampanje Hrvatske (1991.), Centra za ženske studije (1995.), Centra za mirovne studije (1996.), Documente - Centra za suočavanje s prošlošću (2004.) i drugih organizacija.

Od 1992. do 1998. bila je koordinatorica Antiratne kampanje Hrvatske.

Od 2000. do 2002. bila je izvršna direktorica Centra za mirovne studije. Od 2004. voditeljica je Documente - Centra za suočavanje s prošlošću. Godine 1997. bila je nominirana za Nobelovu nagradu za mir zajedno s Vesnom Pešić iz Beograda i Selimom Bešlagićem iz Tuzle. Right Livelihood Award (nagradu koju često nazivaju alternativnom Nobelovom nagradom) dobila je 1998. zajedno s Katarinom Kruhonja iz Osijeka. Godine 2009. dobila je nagradu Schwarzkopf - Europe - Prize s Natašom Kandić iz Beograda i Mirsadom Tokačom iz Sarajeva.

Dobitnica je Povelje Diana Budisavljević za 2010. godinu. Richard von Weizsäcker stipendistica Fondacije Robert Bosch bila je 2013.

Maja Dubljević

Maja Dubljević apsolvirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, smjer filozofija i ruski jezik. Niz je godina aktivna u organizacijama civilnog društva. Uredila je niz publikacija i knjiga te bila urednica ženskog feminističkog časopisa Kruh i ruže. Neke od knjiga koje je uredila su Pisma iz ratne zone (Ženska infoteka, 2001.), Jedna povijest, više historija (Documenta, 2007.), Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima (Documenta, 2010.)

Od 2006. s prekidima radi u Documenti.

Vesna Kesić, novinarka, publicistkinja, aktivistica i istraživačica diplomirala je psihologiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a MA je stekla na New School for Social Research. Pisala je za Start, Nedjeljnu Dalmaciju, Danas, Mladinu, NIN... Inicijatorica je i suosnivačica Građanske inicijative za slobodu javne riječi, Centra za žene žrtve rata, Grupe za ženska ljudska prava, B.a.B.e. Bavi se socijalnim istraživanjima, policy analizom, pisanjem i uređivanjem. Iz brojnih tekstova objavljenih u domaćim i stranim publikacijama izdvajamo: "Feminizam i država: Institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti u Republici Hrvatskoj", CESI, Zagreb, 2007; Žene su s placa, a muškarci iz povijesti: prilog razmišljanju o politici sjećanja i zaborava u gradu Zagrebu, predgovor za "Ženski vodič kroz Zagreb", Barbara Blasin i Igor Marković, Meandar, Zagreb, 2006; „Žene obnavljaju sjećanja/Women Recollecting Memories", CŽŽR 2003. „Zbornik", CŽŽR, Zagreb, 1994.

Marko Smokvina-Marijić

Marko Smokvina-Marijić (Rijeka, 1984.) diplomirao je povijest i antropologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2011. do 2014. radio je u Documenti kao istraživač na projektu Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas u sklopu kojeg je napravio preko dvjesto intervjuva metodom usmene povijesti. 2013. i 2014. radio je kao istraživač na projektu Ljudski gubici u Hrvatskoj 1991. – 1995. i kao predavač na projektu Moj zavičaj kroz vrijeme. Predavao je o različitim temama iz moderne i suvremene hrvatske povijesti i o suočavanju s prošlošću u Hrvatskoj na Školama ljudskih prava u organizaciji Centra za mirovne studije. 2012. radio je kao edukator u Nyamirambo Women's Centeru u Kigaliju u Ruandi. Kao autor surađivao je sa Subversive Film Festivalom, fotografkinjom Sandrom Vitaljić i bio je jedan od urednika memoara Milke Planinc. Zajedno s Deom Marić uredio je publikaciju Moj zavičaj kroz vrijeme (Documenta, 2013.).